

ISSN 0134-4536

Looming

6

1986

ANDO KESKKÜLA. Vaikelu müüdiga

(Oli) 1986

LOOMING

6

1986

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HAALEKANDJA

Julius Ürt

SILMA VAATAMISEST

Ma vaatan lapsele silma
ja näen, et ta räägib tõtt.

Kas me vaatame endale silma?
Millal vaatame endale silma?
Kas me räägime endale tõtt?

Kas ei ela me liiga ladnalt
maise maine eest kandes hoolt?
Püüdes õuna, mitte küpset ja ladvast,
vaid pooltoorest alamalt poolt.

Kas ei võta liig väikesi plaane,
suuri lükates homsesse . . .

Meie ümber sigineb raame.
Surm sihib kümnesse.

*

Taksojuht ei halasta
jalakäijaile
noorukile vanurile lapsele

Veel vähem halastab
must mootorrattur
õlises nahkjopes
hilisel teel

Ammugi siis
tuumamaniakk
sõrm
lahknevate peadega raketi
vallandamisklahvil

*

Tsitaatidega kattub kogu maailm
Tsitaatidega kattub iga veesilm
Ja ainult lahtisemad inimsilmad
veel pimedusest vastu pilguvad
Nii muutlikud on sügisesed ilmad
Ja tasa liikvel pilve kardinad
Pea uusi pabereid me järvedele tilgub
Pea uusi pabereid meilt
nõutab kõrgem ilm

*

väike vapper luuletaja
kus sa oled praegu
hingedes käib kodusõda
silmist paiskub raevu

sõnadelt on kadund sära
kõnedes vaid seeklid
saalis istuvad vaid mõned
ülekullat peeglid

*

Vaim surutud mis toa kitsusesse
Ei pääse lendama maailma pikkusesse
Ei pääse lendama, ei vabanema toast
Ei pääse akna, ukse, võtme, luku loast
Ei pääse ütleva, et temalgi on nõu
Kuis korda teha väike räämas õu

*

Inimesel mitu nime
Keha ainult üks
Kasvab saatustõru pime
Möllab vesipüks

Selge ilma selge ime
Sügaval on Styks
Pimeduse nimeline
endeline lõks

JULIUS ÜRT

Väiksel poisil seisab meeles
kõik mis öeldud varem.
Omaenda selges keeles,

tuleb oma tarkusmeeles
looma meile uut,
raputama valmind vilju
mälu õunapuult:

ütleb —
vihma käes
vanad kalad
lennata ei näel

Oskar Kruus

AEG ATRA SEADA

KATKENDEID ROMAANIST

TEINE JAGU

II

Saaluse mõisnik Richard Ernst Gottlieb von Maydell istub ebaleva ilmega Kanepi pastoraadi võorastetoas põleva kamina ees ja sirutab käe juba teise sigari järele. Mitte sellepärast, nagu lõhnaksid Kanepi tubakarulid kallimalt Saaluse omadest, vaid külaline katsub edasi lükata ebamugavat hetke, kui ta peab hakkama majaperemehele esitama ametlikke küsimusi.

Parun Maydell on 37-aastane, elujõuline ning näeb sümpaatne välja: avara otsmiku, meheliku sirge ninaga, parajas suuruses vurrudega — ta pole hakanud oma siledat nägu käharasse habemesse varjama, nagu nüüd Venemaalt Läänemere provintsidest jöudnud mood käsib teha. Mitte ainult köstrid, koolmeistrid ja muud raznotšiinetsid pole suuri habemepuhmaid ette kasvatanud, vaid ka auväärt keiser Aleksander III ise! Mida nad tahavad küll peita?! Richard Maydellil pole aga midagi varjata — tema on Võru sillakohtunik ning tema ülesanne avalik. Tõsi küll, sellest hoolimata kaunistest ebameeldiv.

Seal mõne sammu kaugusel istub laua taga pastor Georg von Holst — parunist paarkümmend aastat vanem mees pikkade, vastu kraed krusitavate hõbedaste juustega. Sellisena võib ta kergesti luua distantsti ja äratada enda vastu aukartust. Aga praegu poleks tõrjuv hoiak, jahe vahemaa kahe ühiste huvidega aadlimehe vahel sugugi vajalik — nad peaksid leidma ühise keele ning selle ebameeldiva asja vajalikul määral klaariks tegema.

Ent Saaluse mõisnik tajub, et Kanepi hallipäine kirikuisand ei oskagi laskuda usaldava toonini, et tal on üdisse juurdunud vajadus distantsti luua ja hoida. Parun Maydellil pole muidugi vaja majaperemehe usaldusmeheks püüelda, aga krambivabam suhe kergendaks kindlasti nende ees seisva ülesande lahendamist. Kuid seisuste vahe, kaks aastakümnet ealist distantsti, ametiharjumuste ja iseloomude erinevad tahud — eks seda reastu küllaltki palju eraldava müüri loomiseks. Kanapää pastor pole selline isik, kelle juurde Saaluse mõisnik külla kipuks — tal leidub küllalt meeldivamaid naabreid ja tuttavaid, pealegi palju ligemal. Kuid Saaluse mõisnik on seatud Võru sillakohtunikuks ning säärases ametis ei saa valida vestluskaaslast ega külaskäike, sellisel puhul tuleb täita kohust. Balti mõisnikud on alati täitnud oma kohust Ostsee ehk Läänemere idakalda tsiviliseerimisel, nad on aidanud kuus ja poolsada aastat nendel barbaarsetel hõimudel osa saada Euroopa kultuurist ja Kristuse armuõpetusest. Nad on raudse saksa mõõgaga kaitsnud siinseid talupoegi sarmaatide ja mongolite sissetungi eest.

Kui nüüd piinlikult täpne olla, siis pole Maydellide esiisa Preisimaalt või Pommerist siia purjetanud ega saksa mõõgaga oma mõisaid kätte võidelnud. Seda asjaolu poleks küll vaja igaühel teada, aga nagu kiuste (vahest tõesti Maydellide suguvõsa kiusamiseks?!) ei unusta ükski Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna ajaloo kirjapanija, ükski aadlimatrikli trükki-toimetaja lisamast joonealust märkust, et Virumaa Maidla küla järgi nime saanud Maydellide suguvõsa põlvnevat kellestki kohapealsest mitesaksa mehest, kes oli suutnud säilitada oma vabamehe seisuse ja maad ka saksa rüütlite valitsemise aegu. Too piisake matsiverd on Maydellide suursugusesse suguvõssa sattunud küll hiigla ammu, aga mitte ei taha preisi pedantselt norivad kirjamehed seda ära unustada. Ikka

hõrutakse seda asjaolu nina alla ning tahetakse sellega kuidagi Maydelle halvustada. Kuigi Maydellide igipõline aadlisuguvõsa pole võrreldav näiteks säärase kiirelt küpsetatud aadlikuga, nagu on Hellenurme Middendorff. Kelle kohta kõik teavad, et härra akadeemikuse matsisoost lihane ema talitas Pööravere mõisas sigu ja kelle laulamine akadeemikuse isaga viibis seetõttu tervelt kümme aastat!

Aga kui raske on inimestele selgeks teha, kuidas nad peaksid käituma! Kui isegi see Kanapää hallipäine pastor, õpetatud ja elukogenud mees, ei oska asjadele realistlikult läheneda. Millise jama on ta küll Tartu saksakeelses lehes kokku keeranud! Ja sealt on eesti lehekused selle abrakadabra kõik truualamlikult ära tõlkinud ning saatnud matside kätte. Võib-olla jääb tõepoolest mõni kirikuõpetaja säärast vaimusünnitist uskuma, aga asjalikud talumehed pistavad seda lugu lugedes küll laginal naerma.

«Neue Dörptsche Zeitungi» 4. detsembri number lesib siinsamas kaminasimsil ning parun Maydell võib selle kohe kätte võtta ning lasta veel kord silmil üle ridade libiseda.

«... Kanapää on möödunud teisipäeval kell 5 pärast lõunat kirikust pastoraati viival teel üksinda kojupöörduvat pastor von Holsti selja tagant tulistatud. Kuigi laeng oli kirikuõpetaja reit ülemises pehmes kohas haavanud, pööras tulistatu siiski kallaletungija poole, kes osutus madalakasvuliseks meheks ning jultunult veel teiseigi paugu pastori poole pörutas, kuid õnneks ei saanud enam pihta. Pögenema pistnud kurjategija komistas ja kukkus maha, nii et pastor jõudis talle järele ning sai talle mõned hoobid anda jalutuskepiga. Kuid kurjategija suutis üles tõusta ning põgeneda, kusjuures ta tagaajajat kolmandat korda tulistas, aga õnneks jällegi mööda laskis. Kallaletungija isiku kohta pole seni saadud midagi kindlaks teha, ent mainimisväärt on see, et kirikuõpetaja von Holst on viimasel ajal korduvalt ähvarduskirju saanud.»

No milleks oli küll Holstil vaja end reklaamida surmapõlgliku kangelasena? Iga normaalse mõistusega inimene pistaks pärast tulistamist põgenema, et mõrtsukas ei saaks talle enam teist kuuli keresse saata. Ainult härra Holst osutub nii vapraks, et astub kurjategijale vastu ning nüpeldab selle jalutuskepiga läbi! Kuigi ta on 57-aastane vanamees. Kuigi tema relvaks on ainult kepp, vastasel laetud püstol. Kes peaks sellisel juhul kelle eest põgenema? Miks ei näidanud ometi Holst oma kirja enne kellelegi, kui selle Tartusse saatis? Miks jätsid Ungern-Sternbergid selle poolhullu vanamehe iseenese hoolde, ei seadnud talle usutavat teadaannet kokku?

Seda asja uurima sõites oli Maydell esimese peatuse teinud Erastvere mõisas, et asjaoludest endale mingit üldpilti luua. Et kõigepealt kuulda, mida üleüldse arvatakse Kanapää kirikuõpetajast ja temale elu kallale kippumise võimalikkusest. Erastvere Ungern-Sternbergid ei kahelnud sündmuses silmapilkugi, neil oli isegi kaljukindel veendumus, et tulistaja ei saanud olla keegi muu kui Võrumaa vastuhakkajate peamees Mart Mitt.

Aga miks siis ometi lasti sel arulagedal pastoril lehte panna säärane tobe jutustus, mis Mart Miti kahtlusalusena otsejoones välistab?

Nüüd tuleb ju ajalehtedes avaldatud kirjeldus aluseks võtta, olgu see nii vasturääkiv ja ebaloogiline kui tahes — olulises osas ei saa seda enam muuta. Kui Holst tulistajale järele sööstis ja selle läbi tümitas, pidi ta toda madalakasvulist meest lähedalt nägema. Kui ta teda aga sellal ära ei tundnud, siis ei saa ta ka hiljem tunnistada, et see oli Mart Mitt. Või tolele allunud koolmeister Märt Vares, kes niisamuti hästi tuttav. Nüüd peabki kurjategija jääma madalakasvuliseks tundmatuks meheks. Aga milleks siis kogu see lugu?!

Mida rohkem Richard von Maydell ajalehe sõnumit oma mõttes arutab, seda andetumaks, seda rumalamaks, seda hullemaks see tema silmis muutub. Seda rohkem tõuseb temas viha Kanepi pastori vastu. Kuidas võib ometi asja nii untsu keerata! Kus tuli alles edev vanamees lagedale, kellel vaja kanget löömameest etendada!

Ei või iial teada, milliste loorberite järele ühe või teise inimese iha käib.

Ja nüüd siis peab parun Maydell Holsti kangelasloorberite himu tõttu sääraast sogast suppi helpima!

Pidi see atentaat ka just nüüd olema! Iga päev võib kubernerilt kinnitus tulla ning siin saab politseiliku uurimise ja kohtumõistmise voli enda kätte Võru sillakohtu Erastvere osakond eesotsas uue sillakohutuniku Conrad von Ungern-Sternbergiga. Viimane igatahes juba näitas, et tal on üks kartulikelder arestikambri tarvis tühjaks tehtud. Igati sobiv ehitis: peaaegu maa all, üheainsa tillukese trellitatud aknaruuduga, kindlad kiviseinad, uksele tabaga lukustatav raudkang ees. Vana Paul von Ungern-Sternberg sõandas isegi lausuda:

«Ei siit küll Mart Mitt ega mõni muu mässaja minema pääse!»

Aga endil pole ühtegi tunnismeest selle kurikuulsa Mart Miti vastu. Ei ühtegi jälge, ei ühtegi asitõendit. Pärast 1. detsembrit on pealegi öö läbi sadanud lumese gust vihma — talupojad nimetavad seda lõrtsiks —, niisiis ei maksa parimagi tahtmise juures kirikumõisa teelt otsida võitluse jälgi.

Kuidas peaks küll sillakohtunik von Maydell sellesse segasesse loosse selgust tooma? Ta ainus meetod saab olla kannatanu ja tunnistajate ülekuulamine. Kui muidugi tunnistajaid leitakse.

«Härra von Holst, kas teil on vihavaenlasi?»

Pastor ei vasta kohe, ohkab ja lausub siis jutlustaval toonil:

«Jumalasaluse vaenlaseks on Saatan oma õpilastega, eks nad ole külvanud vihkamist ka maapealsete inimeste südamesse...»

Parun Maydell taipab, et kui sääraases stiilis jätkata, siis ei saa ülekuulamisega ka õhtuks valmis.

«Ma tahtsin küsida, kas teil on konkreetseid vaenlasi kohalike inimeste hulgas.»

«Kui kohapealsete inimeste hulgas arvet pidada, siis kõige rohkem viha oma kurjas südames kannab minu peale Kiltre talu peremees Mart Mitt, kes kirikus ei käi, vaid ise on nurgatagustes kohtades katsunud hernhuutlastele jutlustada. Aga ka koolmeistrid Märt Vares ja Adolf Daniel on minu üle kurjasti kõnelnud ja vaenu avaldanud.»

«Kus võisid nimetatud isikud asuda atentaadi õhtul?»

«Daniel võeti suvel sõjaväeteenistusse ja saadeti kuhugi Venemaale, Tamme koolmeistri kohalt lahtilastud Vares leidis endale sügisel teenistuse Kähril Põlva kihelkonnas. See Kähri on vene kihelkonnakool preester Troitski juhatusel, nii et Varese isikus on tegemist viletsa usutaganejaga...»

«Sel pole praeguses asjas tähtsust. Niisiis langeb Daniel kahtlusaluste hulgast välja kindla mujaloleku tõttu.»

«See Vares käib vahetevahel Savernas...»

«Selge, Varese alibit me kontrollime. Aga kus Mitt võis olla 1. detsembri õhtul? Võib-olla on ka temal mingi alibi? Oli ehk oma põllumeeste või kirjameeste seltsi koosolekul?»

«Ei, 1. detsembril polnud Tartus mingit eesti seltside koosolekut: Kirjameeste Selts pidas oma juubeldamised juba novembri keskel ära, põllumeeste seltsi juhatuse valimine toimus aga oktoobrikuu lõpus.»

«Nii et kahtlus langeb siis esmajoones Mitile?»

Von Holst kehitab õlgu:

«Igatahes talupojarõivais mees see tulistaja oli.»

«Kas kallaletungija midagi ütles või kuidagi muidu häält tegi?»

«Jah, kahe paugu vahel ta hõikas: «Koole, sa minu igävene vaidlane!»»

«Niisiis kõneles kurjategija võru murret?»

Pastor noogutab.

Von Maydell ohkab: seda ka veel! Holst võiks ometi teada, et ei Mitt ega ka Vares kui Viljandimaalt sisserännanud isikud ei räägi võru murret!

Sillakohtunik ei sõanda pastorilt enam midagi küsida, kannatanu iga uus vastus võiks asja veel segasemaks ajada. Vaja oleks parem mingit asitõendit, aga tulistaja polevat püstolit maha pillanud, vaid selle kaasa viinud.

«Kas kuul on jäänud ihusse pidama ja nõuab opereerimist?»

«Ei, kuul on pehmest lihast läbi jooksnud ja ainult kergelt häda teinud.»

Nii et ka kuuli ei saa asitõendina esitada. Nüüd peaks sillakohtunik vähemalt pilgu heitma kannatanu haavale, aga Richard von Maydell on sedavõrd viisakas ning niipalju noorem mees, et tal ei kõlba nõuda hallipäiselt kirikuõpetajalt, et see tema ees oma püksid maha ajaks. Kuid õnneks saab hingedarjane ise aru, et kohtule oleks siiski vaja mingit silmaga nähtavat või käega katsutavat tõendit. Ta kutsub sillakohtuniku magamiskambrisse ning näitab talle süngilina, mille keskpaias nähtub tõepoolest punakaid ja kollaseid plekke.

Von Maydell ei hakka lina luubiga uurima, ta lööb tõrjuvalt käega. Kirikuõpetajal on esitada ka arstitunnistus, et tal on reies kuulahaav.

Von Maydell maigutab allkirja *H. v. Holst* veerides huuli:

«Kes see arst on?»

«Heinrich von Holst, ta õigupoolest pole veel suurt eksamit ära teinud, vaid alles lõpetab studeerimist Tartus.»

«Miks te ei pöördunud Võru kreisiarsti Alwill Karpi poole?»

«Heinrich von Holst on minu sugulane, ta juhtus sel õnnetul päeval Kanapääl külas olema ja andis esimest abi.»

«Nii, nii, siis muidugi.»

Sugulasest tudengi allkiri nõnda olulisel dokumendil ei tundu küll kõige parem, aga vähemalt selline seletus sobib. Peab siis tõepoolest sügisese viletsa teega paarikümne versta tagant Võrust arsti välja kutsuma, kui endal meedik majas?

Midagi olulist ei lisa pastoriproua ja teenijate ülekuulamine. Jaa, ühel tuulisel õhtul tulnud õpetajahärra longates kööki ning ütelnud, et puiesteel on tema peale lastud mitu pauku.

Üks kirikumõisa uus töömees, Aint nimi, tunnistab siiski midagi lähemalt asjasse puutuvat: tema näinud, kuidas mõrtsukas valvanud tol sügisõhtul kirikumõisa puiesteel. Püüdnud end hoida vahtratüvede varju ja kiskunud palitukrae üles nägu varjama.

Sillakohtunik võtab Ainti pikema risküsitluse alla, aga toogi mees ei oska täpsemalt kirjeldada, kuidas varitseja välja nägi. Maamehe moodi riides küll, aga kas võru või mõnda muud keelt kõneles, seda ei tea — kurjategija polevat häält teinud. Mis muidugi loomulik. Kahjuks pole Aint siitkandi mees, alles nädal tagasi kirikumõisasse palgatud — ei ta tunne Kanapää inimesi. Kui teda vastandadagi Mart Miti või Märt Varesega, vaevalt sellestki midagi hargneks.

Õhtul Kanepi kirikumõisas peab parun Maydell tegema lohutu kokkuvõtte: ei ühtegi kindlamat tunnistajat, ei mingit asitõendit, ei selget kahtlusalustki! Saaluse mõisnik ohkab: pastorid peaksid küll läbi ja lõhki piiblit tundma, aga nemadki pole suutnud midagi sellest õpetlikust raamatust õppida. Ligi kaks tuhat aastat tehakse poliitiliste protsesside organiseerimisel, teisitimõtlejate süüdistamisel samalaadseid primitiivseid vigu. Ikka on viha suurem kui arukus — kindlate tunnistajate ja süütõendite muretsemisele ei mõtelda õigel ajal. Rooma asevalitseja Pontius Pilatus toimis targasti, kui ta oma käed puhtaks pesi. Sest ka Naatsareti Jeesuse vastu polnud Juudamaa ülempreestrid suutnud korralikke süütõendeid esitada — ainult mõned hädised valetunnistajad, kes oma seletustega segi läksid. Juudas Iskariot ei tule tunnistajana aga arvesse.

Nüüd tahavad need Kanapää kihelkonna mõisnikud, et Richard von Maydell tooks nende jaoks tulest kastaneid paljakäsi välja. Et laseks Mart Miti ilma tunnistajateta süüdi mõista. Või Märt Varese. Või koguni mõlemad.

Aga miks peaks Richard von Maydell oma südametunnistust säärase plekiga määrima, oma ausale nimele halba kõla hankima? Mida on ta neile Ungern-Sternbergidele, Samson-Himmelstiernadele või Holstidele võlgu, et peaks nihukese ohvri tooma? Ei, Maydellid, vähemalt Võru kreisi Maydellid, pole neile midagi võlgu. Ärgu siis nõutagu temalt sihukest hookuspookust. Olgu olla korralikud tõendid ja ta mõistab selle mässumehe Mart Miti süüdi.

Tema, Richard von Maydell, on niigi teinud rohkem, kui temalt saadakse nõuda. Septembrikuus pakkus ta välja hea võimaluse arveteõien-

damiseks. Sellel Mitil oli ju kukil mingi auhaavamisprotsess Tamme mõisa endise rentniku Gustav Liivaga, vallakohus oli talle mõistnud kolm päeva aresti. Aga see kangekaelne mats polnud rahul, hakkas õigust taga ajama ja kaebas edasi Võru sillakohtusse. Võru sillakohtus soolati talle juba kaks nädalat. Muidugi ei olnud Mitt ka säärase otsusega rahul ning kaebas edasi Liivimaa kubernerile. Tema, Maydell, kirjutas siis von Uexküll-Güldenbandtile üksikasjaliku seletuskirja ning osutas, et pole mingit põhjust sillakohtu otsuse muutmiseks, et tuleb sundida Mitt türmi minema. See Mitt on ju üks kõige hädaohtlikumaid agitaatoreid, ässituslehe «Sakala» toimetaja Jakobsoni ustavamaid abimehi, temale ei maksa järele anda. Septembris 1881 oli hea võimalus ta vangikongi pista ning teha ta mõneks ajaks kahjutuks. Kui see mees istub juba türmis, siis võib temaga seal veelgi midagi juhtuda. Saaks teda vangivalvuritele vastuhakkamise pärast kartsa pista ning vangistusaega pikendada. Võiks põgenemiskatsel isegi...

Aga mida tegi kuberner von Uexküll? See lõi kartma «Sakalat» ja vene ajalehti, saatis Miti süüasja uuesti läbivaatamisele Tartu kreisikohtusse. Seal see asi nüüd seisab, tont teab, kunas uuesti arutusele tuleb. Ja Mitt askeldab vabaduses ringi, ei mõtlegi vang'i minna. Ometi oleks kõik võinud olla kenasti ühel pool. Nüüd on siis käiku lastud see atentaadilugu — muidugi, säärasel juhul on paragrahv kõvem ning isiku saaks õige mitmeks aastaks avalikust elust kõrvaldada. Aga tõendeid ei mingisuguseid! Need kobakäpad ja ihnuskoid lootsid teadagi selle peale, et sillakohtunik Maydell ajab joonde kõik selle, mis nemad tegemata jätsid. Aga Saaluse mõisnik ei ole nii loll, et läheks vastamisi Liivimaa kuberneriga. Kui von Uexküll ei pidanud vajalikuks seda Mitti vang'i panna, siis ei pruugi ka sillakohus suuremat agarust üles näidata. Piiskopil ei maksa olla paavstlikum kui paavst ise.

Lahkumishommikul istub Richard Maydell pastor Holsti vastuvõtu- toas ning heidab rahulolematu pilgu majaperemehele. Milline vastand on see temale: vana, kortsuline ja kõhn askeedinägu, millele auväärsust lisavad pikad hallid juuksed. Lihtsameelne fanaatikupilk, ei sära silmades, ei jumet põskedel. Nad on eri tüüpi, eri põlvkonna mehed, neil on raske üksteist mõista. Aga neil on ühised huvid, nad peavad kaitsma oma mõisaid, oma õigust matsipoegi tööle käsutada ja saada neilt raharenti või andameid.

Oma hea tahte näitamiseks oligi Maydell korraldanud veel ühe eten- duse: ta oli lasknud kokku kutsuda kõik Kanepi kihelkonna vallavanemad ning pidanud neile pika kõne — alles nüüdsama lahkusid need kogu- konna juhid siit kirjutuskambrist. Ta oli rääkinud kirikuisanda elu kal- lale kippumise erakordsest jõledusest ning kinnitanud, et kihelkonna au on määratud, kui mõrtsukat üles ei leita. Pangu vallavanemad iga kahtlast isikut tähele, kuulaku igaüks oma kogukonnas järele, kas pol- nud keegi tema inimestest sel õnnetul jõulukuu esimesel öhtul kiriku- mõisa läheduses liikumas ning võiks tunnistust anda. Ta nimetas isegi Mart Miti ja Märt Varese nime, et orienteerida talumehi vajalikus suunas.

Vallavanemad paistsid olevat küll kuulekad, ent ka üpris argpüksid: nad väitsid, et võivad järelekuulamisi teha ainult salaja, nelja silma all, sest kardavad langeda kättemaksu ohvriks. On ju Võrumaal viimasel ajal tihti mõisahooneid põlema pistetud; kui nihilistid vallavane- mate uurimistest kuulda saavad, võidakse talumeestegi küünidele tuli räästasse torgata.

Niisiis vallavanematele loota ei saa. Richard von Maydellil ei jää muud üle kui tagasiteel uuesti Erastverre sisse pöörata. Sest kõige tegu- võimsam aadliperekond siin on ikkagi Ungern-Sternbergide oma.

III

Järsku hakkavad kellad lööma, Kanepi kiriku kellad.

Kellad kumisevad pidulikult ning raasuke päikestki vilksatab sel hallil jõulukuupäeval, kui Märt Vares ja Anu Gertrud Uibokand sõida-

vad kirikumõisa nimesid kirja panema. Et neist pruutpaar ja veel selle aasta lõpul pärispaar saaks.

See otsus on asjaosalisi endidki üllatanud, sest suvel Erastvere piduõhtul ju leiti, et avaliku kihlusega ei maksa kiirustada, vaid Anu vane- maid on vaja selleks sammuks ette valmistada. Kuid 6. detsembril sai Anu leerist lahti ning mingit ametlikku takistust paariminekuks ei jää- nud. Ja mitmed leeriõed on Anule õhinaga rääkinud, et nad veel sel aastal astuvad altari ette. Kihlumine on nakkav nagu katk, ta teeb ümbrit- sejad meeletuks ja kadedaks. Anu ei taha Silvie Leisist või Leena Ojast halvem näida, temalgi on ju peigmees olemas. Miks peaks temagi viivi- tama? Mis siis, et vanemad ei taha sellest kuulda! Hoopis näotuma näoga vanem sõsar Juulagi sai oma tahtmist, nüüd juba lapski käes. Juula ja Vidrik ei paista küll õnnelikult elavat, aga üks nad ole selles kõigepealt ise süüdi. Märdi ja Anu vahelt ei ole musta kassi läbi jook- nud, neil ei maksa halba karta. Ainult oma otsusest pole nad Alareinu vanapaarile seni sõandanud teatada — teevad pärast seda, kui esimest korda on kantslist maha kuulutatud. Praegu on nad läbi ajanud Vid- riku ja Juula toetusega, ja nemad Anu hommikul vankripärasse võt- sidki. Ja sõitsid Kanepisse mitte Karaski ja Piigandi kaudu nagu tava- liselt, vaid hoopis läbi Saverna, kus Kiltrelt tulnud Märtn teeristil ootas. Peigmees ronis Anu kõrvale ning nüüd on nad juba Kanepi kiriku ees. Siin annab Vidrik ohjad Märdi kätte ning pruutpaar võib kahekesi vankriga nagu taluinimeste paar kunagi kirikumõisasse sõita.

Kellade löömine sunnib neid kiirustama ja tekitab ärevust: kihlujad on hiljaks jäämas! Kellad löövad kirikut sisse: kohe kebivad lasipuude juures jutlevad talumehed ja eided kirikusse, kohe astub oma häärber- rist välja õpetaja Holst. Aga nad tahtsid ju pastorihärra ette pääseda veel enne jutlust, et neid täna esimest korda oleks saadud maha hõigata! Siis jõuaks veel vanal aastal laulatada, sest enne on vaja kolm korda kantslist kuulutada, et kas kellelgi pole midagi Anu Uibokannu ja Märtn Varese paariheitmise vastu.

Märtn sähvab hobust piitsuga ning üle külmanud maa veereb vanker kirikumõisa väravasse. See talv on nii kummaline, et isegi jõulukuus pole lund sadanud ning regedega pole veel midagi peale hakata.

Õnneks kellad löövad ikka veel ning pastorit pole õues ega teel näha. Pruutpaar hüppab kähku vankrilt maha, Märtn viskab jooksva sõlmega ohjad ümber väravaposti ning juba nad astuvad jooksujalu kõõgiukse poole. Märtn tahaks küll paraadsissekäigust kirikumõisa häärberisse astuda nagu koolmeistriseisusele kohane, aga nutikas Anu tõmbab ta tagaukse juurde: ei maksa oma uhkusega tänasel hommikul kirikisan- dat pahandada — nad on nagunii hiljaks jäänud.

Georg von Holst seisab tõepoolest kirjutuskambris juba ametirõivais, valged lõkad lõua all, kui pruutpaar tema ette astub. Kes julgeb teda keskendumishetkel segada? Sest ka kirikuõpetaja on nagu näitemängus esineja, kes peab oma osasse sisse elama, hääle puhtaks kõhima, pidu- liku tooni kätte leidma. Ja just sellisel silmapilgul tungib keegi noor- mees mingit piigat enda järel tirides kirjutuskambrisse! Holst paha- neb veelgi rohkem, kui ta koolmeister Varese ära tunneb. Mida tahab sel kallil pühapäevahommikul see nooreestlane, see nihilist, see ässitaja? Kas teda polegi veel vangi pistetud? Sillakohtunik Maydell ometi lubas!

Koolmeister Varese ei taha midagi rohkemat ega vähemat, kui et teda peigmehena abielumeetrikasse kirja pannakse, ning tutvustab oma väljavalitut, neitsi Anna Gertrud Uibokandu. Jaa, seda Alareinu noore- mat peretütart tunneb kirikuõpetaja niigi — üks olnud see tütarlaps äsja leeris ning osanud ilusa selge häälega lugeda. Nii et lugemiseproovi pole vaja teha, sest ka koolmeistrile ei kõlba enam piiblit nina alla tor- gata. Häda on just vastupidine: see koolmeister loeb ja kirjutab ja lau- lab liiga palju. Loeb kõiksuguseid jumalavallatuid raamatuid, kirjutab igasuguseid märgukirju ja sõnumeid seitungitele, laulab oma bassihää- lega ilmalikke laule kontsertidel Kanepis, Erastveres ja peale ümber- kaudsete kohtade koguni Tallinnamaalgi.

Holst võiks nad muidugi hilinemise pärast minema kihutada — üks ole kellad löönud ja rahvas ootab kirikus. Aga see oleks ainult edasilük-

kamine, väike bürokraatlik venitamine — küllap pärast jutlust ilmuk-
sid nad uuesti tema ette. Ei, Holstil on palju parem võimalus selle nina-
targa koolmeistri häbistamiseks.

«Also, teie tahap siis kristlikku abielusse heita? Jaa, seda neitsi Ui-
bokandu ma tunnep, see on minu leerilaps, tema on küll vallaline inimene.
Aga teie kohta, herra Vares, ei tea mina seda mitte, teie ei olep minu
kihelkonna inimene, teie olete jo Tarvastu kogudusest siia ilmunud. Mina
ep tea, mis olete te seal Tarvastus teinud, teil on ehk seal naine ja lap-
sed maha jäänud, oma perekonnaliku seisukorra kohta pole te Tarvastu
kirikuherra käest mitte tunnistähte toonud. Nii ei saa ma teid mitte
kantslist maha kuulutada, see oleks kirikuseaduse vastu — nihukest
pattu ei tohip ma mitte teha.»

Et audients on lõppenud, selle märgiks surub von Holst mütsi pähe,
haarab keisermantli õlgadele ja piibli kaenla alla. Õnnetul, häbistatud
pruutpaaril ei jää muud üle kui läbi paraadukse kiiresti kirikumõisa õue
taganeda. Juba lävel hakkab Anu nutma ning Märdil pole teda mille-
gagi lohutada. Tema, koolmeister, on ju juhtunud süüdi: tema, kirja-
tundja inimene, oleks võinud ometi ette aimata, et kirikisand sihukest
paberit võib küsida. Märt oleks pidanud kohe, kui neil Anuga oli kokku
lepitud, tõttama Tarvastu kirikumõisa ning tooma sealt vastava kirja.
Aga koolmeister, rumaluke, uskus, et pastor Holst tunneb ja teab teda
niigi, teab, et ta on korralik inimene ega ole naist võtnud ja maha jätnud.

Aeglaselt kobivad Märt ja Anu vankrile, pööravad ümber ning logis-
tavad kirikumõisa nõlvakust alla. Venivad siis järgmisest künkast üles
ning peatuvad kiriku ees. Seal näakleb vaid hobuseid lasipuu ees, inime-
sed on kõik jutlusele läinud. Aga häbistatud pruutpaaril ei ole mingit
isu kirikupinki istuda: Anul silmad nutetud, naised hakkaksid ei tea
mida mõtlema, õpetaja karistaks kantslist veel omakorda kurjade pil-
kudega.

Kuhu küll minna selles tillukeses teeristialevikus jutluse aegu? Nad
ei saa ju ka koduteele asuda, sest Kõivude abielupaar asub kirikus ning
tahab pärast jutlust vankrile istuda. Treffnerite poole ei saa ka sisse
jalgu soojendama — eks kõstrist pereisa ole jumalateenistusel, härra
Hugo sõitis aga juba varasügisel ära Tartusse. Ainuke koht, mille ukсед
seisavad kutsuvalt lahti, on Saraku kõrts. Aga Märt Vares on karsk-
lane — ei kõlba tal sihukesse asutusse oma jalga tõsta, veel vähem oma
noorukest pruuti sinna tirida.

Nii ei jäägi neil muud üle kui minna Mäesurnuaeda ning uidata seal
kääbaste vahel. Nukrad kalmud saadavad neid nii hüvakul kui kurakäel:
lihtsad valged või värvimata puuristid, rasked tõmbiotsalised mustad
malmristid, massiivsed suured kiviristid. Von Rothide pastorisuguvõsa
on end teistest eraldanud kivimüüri ja raudahelatega. Kalmude ja jäät-
maa piiril haigutab aga valmiskaevatud haud, kahel pool liivakuhilad
helendamas.

Kurb, ütlemata kurb on jalutada jõulukuul tühjas surnuaias, pää
kohal hallid, kuhugi kiiresti tõttavad pilved.

Anu hakkab uuesti vaikselt nuutsuma, Märt haarab tal käe alt kinni
ja püüab lohutada. Nagu ta saab koolitööst aega, võtab ta jalad selga
ning käib ära Tarvastus, toob Holstile nõutud paberi. Muidugi, sel aas-
tal nad laulatada enam ei jõua. Aga ega vastselgi aastal halb ole: nad
võiksid pulmad teha näiteks lihavõttepühade aegu, kui samuti kirik
rahvast puupüsti täis tuleb. Nad on ju veel noored, neil on palju aega
ees! Üks pahur pastor ei saa ometi nende elu kihva keerata!

IV

Mart Mitt tunneb, kuidas ta peas esiti miski tuikama hakkab ning siis
järjest rohkem huugama lööb. Küllap see tuleb sellest, et ta on juba viien-
dat päeva kodunt ära ning istub Tartus «Vanemuise» seltsi umbsetes
tubades. Murrab hommikutundidest pimedani oma pead Aleksandri-
kooli paberite kallal. Sõitis Kiltrelt välja reedel, jõulukuu 18. päeval,
juhatas laupäeval Tartus põllumeeste viimast selle aasta koosolekut.

Nüüd siis peab koos teistega paika panema Aleksandrikooli põhjuskirja ja õppekava, sest tedagi valiti lõikuskuul vastavasse komisjoni.

Eisenschmidti aia koosolekust saadik liigub president Jakob Hurda taktikepi järgi veel ainult peakomitee, abikomiteedes on läinud enamus jakobsonlaste kätte. Nii on lugu ka Kanepi abikomitees, mida on varemgi juhtinud tema, Mart Mitt. Abikomiteed on peakomitee vastu esmajoones selles, kuidas peaks valitama ja kohale seatama ametipidajaid mehi. Kas peakomiteel on õigus täiendada ennast lihtsalt uute meeste juurdekutsumise teel või peaksid ikkagi abikomiteed valima uusi peakomitee liikmeid. See probleem võiks näida bürokraatiaavaldusena, kui poleks hurtlaste ja jakobsonlaste suurt lahkuminekut. Abikomiteedele toetudes on jakobsonlased saavutanud enamuse ning võivad uhkeldada demokraatlike juhtmõtetega. Hurlased kipuvad jääma vähemusse ning seisavad seetõttu valimiste vastu. Ja nii need kaks vastandlikku põhimõtet võitlevad ka selles eestlaste suures ettevõtmises nagu teistegi rahvaste eestseisustes. Ainult et eestlastel ei ole veel tegemist riigivalitsemisega, nad alles õpivad juhtimise ja valitsemise keerukat kunsti.

Nüüd on lisandunud veel üks tüliküsimus. Varem oli kavandatud, et Aleksandrikooli uus põhjuskiri ja programm võetakse vastu jaanuarikuu peakoosolekul. Aga president Hurt kutsus peakoosoleku kokku äkitselt juba 21. detsembril. Vastav teadaanne jõudis õigeaegselt ilmuda vaid «Eesti Postimehes»; «Sakala» tuleb aga trükikojast laupäeva hommikul. Kuulutus seisis 19. kuupäeva numbris ega jõudnud enne koosolekut kaugemate lugejate ette. Ja nii ilmuski Tartusse peakoosolekule vähe inimesi, eriti napilt aga «Sakala» leeri mehi. Vististi tegi Hurt säärase otsuse suurest kavalusest, et säilitada koosolekul kirikumeeste enamust, sest just Tartust ja Tartumaalt kuuluvad Aleksandrikooli asja-meeste hulka pastorid. Pealegi leidis Hurdal ja tema kaaslastel ilus põhjus kiirustamiseks. Öpperingkonna kuraator von Stackelberg nõuab Aleksandrikooli põhjuskirja ja õppekava juba detsembris, ainult sel juhul võivat kool saada Kõo mõisast tasuta kroonumaad.

Aga säärast soodustust läheks hädasti vaja, sest Põltsamaa külje all Kaarlimõisas Aleksandrikoolile ostetud maja remontimine ja ümberehitamine neelab hirmsasti raha. Kaarlimõisa kahekordse häärberi eest maksti küll kõigest 3625 rubla, aga pärast seda on remontimise peale kulutatud juba üle kümne tuhande ning ehitusmeister Hübbe arvamise järgi läheb vaja veel teist sama palju. Sest katus oli mäda, kelder vett täis, müürid pragunenud, lagi nii pehastunud, et üks töömees sealt läbi kukkus ja oma jala ära nihestas. Aga katus parandati esialgu nii lohakalt, et seda tuli uuesti paigata ning veel pärast sedagi ei pidanud ta vihma. Nõnda läheb, kui peremees on kaugel ja töömehed saavad oma-päi rahva raha tuulde loopida või oma tasku toppida. Nii et Jakob Hurda juhtimise pihta võib küllalt kriitikanooli lendu lasta, samuti nõuda talt Aleksandrikooli peakomitee juhtimise üleandmist.

Kõo mõisa kroonumaadega meelitamisest hoolimata oli Jakobson 21. detsembri koosoleku vastu ning palus ka Köleril samasugust meelt avaldada. Köler protestiski, aga Hurt jättis ikkagi peakoosoleku varase tähtaja jõusse.

Eilne koosolek õigupoolest nurjus: kohale oli jõudnud vaid veerand-sada abikomiteede esindajat, tulemata jäid paljud Viljandimaa mehed ning ka boikotimeetodit armastav Jakobson ise. Arvustavaid seisukohti pidid siis peamiselt esitama Mihkel Veske ja tema, Mart Mitt. Aga palju sa enamuse vastu jõuad sõnida! Nii sel eilsel koosolekul tühistatigi augustikuu demokraatlik otsus, et peakomitee täiendamise õigus peaks kuuluma ainult Aleksandrikooli peakoosolekule. Nüüd deklareeriti, et abikomiteed on vaid raha korjamiseks ega või omada otsustavat hääle-õigust. Jakobsoni boikotitaktika ei osutunud mõjuvaks, ta oleks pidanud Viljandimaa arukad talumehed kas või ratsahobusega Tartusse koosolekule kokku ajama.

Õppekava ja põhjuskirja suhtes tekkis ka segane olukord. Hurda mehed kuulutasid oma enamust kasutades välja, et peakomitee võivat ka iseseisvalt koostada põhjuskirja ning selle ministriumile esitada, polevat talle selleks Mihkel Veske komisjoni vajagi. Jah, komisjon sattus

peakomitee ees natuke täbarasse olukorda — Juhan Kurrik luges küll õppekava projekti ette, aga põhjuskirjaga nad päriselt ühele poole ei saanud. Nad olid alustanud oma tööd juba pühapäeval, olid arutanud hilisõhtuni ning jätkanud esmaspäeva hommikul. Aga ikkagi ei jõudnud nad kõiges ühele meelele. Selgeks sai ainult see, et peakomitee meeste, kiriksaksade Eisenschmidt ja Jürmanni pakutud põhjuskiri ega õppekava ei kõlvanud kuhugi. Kirikumeeste põhimõtted on rahva tahtega vastuolus: kui rahade annetajad saavad seda kuulda, hakkavad nad hambaid krigistama. Sest 1869. aasta esialgses põhjuskirjas oli ju kuulutatud, et «on Aleksandri-kool ülem rahva kool emakeele õpetuskeele ja algab oma õpetusega säält, kus siitsaadiks ülemad Eesti keele koolid, see on kihelkonna koolid, õpetusega lõpetasivad». Oli selgelt mustvalgel lugeda sedagi, et Aleksandrikool on neljaklassiline. Aga Eisenschmidt ja Jürmann ja koolmeister Gustav Blumberg, see Lauluisa tige väimees, tahavad Aleksandrikooli kitsendada kolmeklassiliseks ning anda sellele põllutöökooli palge. Nii et hüvasti reaalkooli programm, mis võimaldanuks talupoistel edasi studeerida Tartu suurtöölis! Ei, kirikisandatele aitab sellestki, kui Aleksandrikooli õppekava ulatuks niisama kaugele kui kreiskoolide õpetus. Aga linna- ja kreiskoolide leidub niigi Liivi- ja Eestimaal, on vaja neist ülemat õppeasutust. Just selleks on eesti rahvas oma veeringuid ohverdanud, selleks on ettevõtlitkud naisterahvad näitemüüke ja loteriisid korraldanud, selle heaks on neiud ja noorikud kindaid ja rätikuid kudunud, selle heaks on talumehed ja vabadikudki lisalinamaad harinud.

Aga asjaliku õppekava kokkuseadmine nõudis komisjoniski palju vaidlemist — nad keegi polnud ju varem säärast tööd teinud. Ja üks igaüks pea oma ala kõige tähtsamaks, tahab just sellele rohkem tunde ette näha. Mihkel Veske soovitas suurendada saksa keele tundide arvu, Jakob Kõrv selle vastu vene keele omi, Jakob Tülk nõudis rohkem matemaatikat ja maamõõtmist, Juhan Kunder pidas tähtsaks loodusõpetust. Kõige selle üle tuli vaielda, kõike seda tuli arvutada ja arvustada, arvestada võimalikke vastuväiteid, leida põhjendusi ja toetavaid punkte.

Veelgi raskem on lugu põhjuskirjaga. Kirikusaksad tahavad Aleksandrikooli kuratooriumi kokku seada kõigi seisuste esindajatest, et sinna kuuluksid kaks kirikuõpetajat, kaks mõisnikku, kaks kooliõpetajat, kaks talupoega, üks arst ja üks seadusetundja ning et kuratooriumi liikmed valitaks pealegi eluksajaks. Aga nõndaviisi läheks ju Aleksandrikooli valitsemine üsna pea sakste kätte. Säärast kuratooriumi koosseisu on «Sakalas» juba kaks aastat õige mitmes vaidluskirjas maha laidetud, aga ikka ja jälle sõandavad kirikuõpetajad sihukese arutu plaaniga lagedale tulla! Tõsi küll, niisugune õnnetu kuratooriumi koosseis on ette nähtud juba esimeses, 1869. aasta põhjuskirjas. Aga selleks ju õpetatud mehed ja muud arukad inimesed ongi komisjoni valitud, et nad oskaksid põhjuskirja paremaks muuta, et nad mõistaksid sakste salakavalatest hundiaukudest eemale hoida. Nende komisjon igatahes tegi paragrahvi olulise paranduse, et iga kolme aasta takka langeb loosi läbi kolmandik kuratooriumi liikmeid välja ning nende asemele tuleb valida uued.

Hoolimata sellest, et peakomitee kavatses ministeriumile esitada omapoolse põhjuskirja ja õppekava, ei pannud selleks valitud komisjon oma volitusi maha. Vastupidi, nad istusid koos ka pärast peakomitee istungit ja mitteõigusvõimelist peakoosolekut, nad töötasid veel ka kogu teisipäeva. Sest selge on see, et nende põhjapanevate dokumentidega on vaja kiirustada. Sest Kõo mõisa saamise võimalusega peab samuti komisjon arvestama. Lepiti kokku selles, et nad ei anna oma programmi ja põhjuskirja peakomiteele, kes ilmselt pistaks need kalevi alla. Ei, nad saadavad need tähtsad paberid, nõnda palju vaidlemist ja arutamist nõudnud dokumendid, otse Peterburi professor Kõlerile, kes on ju Aleksandrikooli peakomitee üks mõjukamaid liikmeid ning võib omalt poolt need esitada ministeriumile.

Pole ime, kui niisugune vaidlemistöö võtab pea huugama. On ju tema, Mart Mitt, ikkagi pisukese haridusega: isa käe all Pulleritsu koolimajas paar talve seda korrapärast kooliõpetust saigi. Aga nüüd peab ta eesti

rahvale sihtjooni tõmbama, kuidas tema poegi õpetada ning neile ülemat kooli sisse seada, kuidas neile teed suurkooli sillutada.

Kõik punktid ei ole veel päris lõplikult otsustatud, kui Mart Mitt teisi-päeva õhtupoolikul laua tagant üles hüppab ning palub ennast vabandada. Ta lihtsalt peab värske õhu kätte saama! Kodukandi mees Hugo Treffner tõuseb samuti ning kahekesi eemalduvad nad «Vanemuise» majast.

Ilm on tõmbunud külmemaks, õhus hõljub suuri lumeräitsakaid. Võib-olla hakkab sadama — mis jõulud need musta maaga oleksid? Ei saa saanisõitu, ei saa reega metsa minna puid ja hagu hankima. Aga kütet ei lähe vaja ainuüksi verivorstide keetmiseks, vaid kambridki on tarvis mõnusalt soojaks kütta.

On kätte jõudnud õhtune poodide sulgemise aeg. Riia tänaval puutuvad Mitt ja Treffner kokku raamatukaupmees Carl Reimanniga, kes on äsja siia pagarmeister Dorki majja kolinud. Sellest on küll kuulutatud nii «Eesti Postimehes» kui ka «Sakalas», kuid ikka on sisseastujaid vähe. Ja isand Reimann jätab aknaluukide kokkusurumise sinnapaika, tõttab möödaminejatega juttu tegema. Mitt ja Treffner pealegi mehed, kes palju ringi liiguvad, võivad Võrumaalgi levitada uudist raamatukaupluse vastse asupaiga kohta. Reimannil vasak silm millegipärast vesitseb, küllap ajab sinna odraiva. Kuid vist tahab ta seda silma pilgutadagi, sest kui ta on Treffneri tirinud oma vaateakent silmitsema, siis lükkab ta Miti läve ette ning lausub seal sosinal:

«Eile õhtul panin tähele, kuidas siit läks mööda ning keeras Võru teele suur karavan sandarmeid. Ninameesteks paistsid neil olevat Võru kreisi parunid, vähemalt Saaluse von Maydelli võis ära tunda. Näis neil mingi erakordne ettevõtte ees seisvat, tsipakese peatusid siin minu ukse ees ning pidasid nõu. Aga ei saanud nii ligidale, et oleks kuulnud, millest jutt. Aga nüüd nagu torkas, et peaksin sellest teile teatama — teie ju ka Võru kreisi mees.»

Mart Mitt ei oska esmalt kaupmehe sõnumile tähendust leida, aga mida rohkem ta poest eemaldub, seda enam hakkab süda kripeldama. Akki on see kirikuõpetaja Holst midagi sepitsenud? Väga vinge on ta viimasel ajal. Kui aasta tagasi Holst oli koguni nii lahke, et laenas Kiltre peremehele raha, siis nüüd novembrikuus tahtis paar nädalat enne täht-aega tagasi — eks tulnudki talle maksta. Sest võlg on võõra oma. Aga kiriksaksal on ometi suured sissetulekud, milleks küll talle seda sadat rubla nii hädasti vaja läks? Keda siis need sandarmid võisid taga ajama minna? Holsti tulistajat? On see siis leitud? Kuid Võru tee viib Saver-nastki mööda, sealt on võimalik ka Kiltre tallu pöörata...

Kui Mart Mitt on jõudnud poeg Augusti kostikohta ning pärast hobuse talitamist end magama seab, tunneb ta uuesti pead huugama hakkavat. Kipub ta tõepoolest haigeks jääma?

Pikapeale tuleb siiski uni ning hommikul ärkab ta hiljavõitu. Kui ta on habemeorase maha kraapinud ning õhetava lõuaga astub hoovi hobust jootma, ründavad õhtused küsimused uuesti: kuhu küll need sandarmid mööda Võru teed sõitsid? Kas Kiltrel on kõik hästi?

Veel kord õnnestub need küsimused vastuseta jätta ning Mitt kõmbib «Vanemuise» majja. Kuid seal ei ole tal enam mingit isu istuda pabe-rite kallale, vaid ta vabandab end halva tervisega. Ja kiirustab tutta-vasse hoovi tagasi, rakendab tähtsosalise mära oma pinkvankri ette ning pöördub Võru maanteele. Pärast pagar Dorki maja haarab koguni piitsa ning sähvab sellega üle hobuse kintsude.

V

Jõulunädala hakul, 21. detsembril ärkab Karl Mitt hilja. Ta on pühapäeval Saalu talu talgul käinud: videvikuni ropsisid poisid lõugutatud linavarsi, tüdrukud olid ametis linade sugemisega. Kui päevavalget enam ei jätkunud töötegemiseks, lükati riistad nurka ning pühitati rehetare põrand puhtaks. Kissa Enn ja Nuia Jüri tõid kandleid platsi ning talgulised hakkasid polkat vihtuma. Tantsu vaheaegadel rüübatu Saalu

Jaani keedetud mahedat koduõlut ning pajatati külauudiseid. Kõige rohkem arutati Holsti laskmise asja: et kes sellega võis küll hakkama saada ning mis põhjusel ta seda tegi. Eks see üks nigel mehike pidi olema: kuidas muidu saanuks kirikuõpetaja jalutuskepigaga kallaletungijat tümitada, nagu «Eesti Postimehest» lugeda oli.

Kiltre Karlale hakkas Saalu noorem peretütar meeldima, katsus kandelehelide vaikimiselgi tüdruku lähedale jääda. Ja nii ei raatsinud õigel ajal koju astuda, vaid venitas viimase lõpuni välja. Nõnda ongi Kiltre tulevane peremees esmaspäeva hommikul häbiväärselt kauaks põonama jäänud.

Karl magab koos nooremate vendadega reheahju-taguses kitsas kambriis, mille üks avaneb rehe alla. Vend Värdis on juba Tamme koolimajja lipanud, Riku viiakse igal pühapäevaõhtul Kanepisse kihelkonnakooli. August on aga Tartu noorherra, käib kreiskoolis ning ilmub koju ainult pühade aegu. Viieaastane Juku tudub ema kambri nurgas.

Kuidas sulased Jüri ja Ants kahekesi linalõugutamisel hakkama saavad? Karl tõmbab kiirustades rõivad selga ning kängitseb jalad. Rehe all tööpoolest linamurdmismasin veel ei käi — seda oleks ju kuulda. Masinat ümberajav hobune on siiski juba ette rakendatud, kuid sulased ise istuvad rehetare lävepakul ning teevad suitsu.

«Ommukust, peremiis!» teretab noorem sulane Ants.

«Pärast kabujalgade kabistamist om raske uni,» irvitab vanasulane Jüri.

Karl kaob rehealusest rutem kui muidu — vaja minna üles raputada Jukust jõnglane. Poissi on vaja rehe alla hobust ajama.

Hiljaksjäämine ei ole nähtavasti liiga suur — naised on alles laudas hommikulüpsil. Aga eestois vuriseb virga käsitöölise, kitsehabemega rätsepa Redeli õmblusmasin. Rätsepal on tükitöö, tal pole aega looderdada nagu sulastel. Küllap Redelil on isu õmblustööd jõuluks Kiltrel lõpetada, et võiks kenasti kodus naise hõlmas pühi pidada.

Lastel on hea uni, ka Kiltre Juku ei kuule õmblusmasina vurinat. Aga elu on halastamatu, vanem vend võngutab tillukest seni, kuni poisikesel silmad lahti lähevad. Karl tõmbab väikeveljelt teki pealt ning sellel ei jää muud üle kui hakata end riidesse panema.

Väljast kostab ägedat koerahukumist. Karl tõttab akna juurde ning vahib välja. Hommikuhaletuses on õues näha jooksmas võõrast meest, teivas käes. Või on see koguni püss? Aga mida on soldatitel asja Kiltre õue?

Karl peab ruttama seda imelikku asjalugu järele uurima, aga ta ei jõua vaheuksest kaugemale. Noormehele tormab eestois vastu salk võõraid mehi, esimesel revolver pihus. Paar neist sööstab edasi tagatuppa, esikuuksest väljapääsu sulevad kaks uhketes mundrites, aurahade ja üle öla käivate nõõridega sandarmid.

Õmblusmasina vuring on katkenud, kitsehabemega rätsepa Redel surutud toanurka. Karl tahab instinktiivselt pageda rehetarre — võib-olla sulaseid appi kutsuma.

«Seisa paigal või ma lasen su maha!» käratab Karlale revolvriga isand. Tol on riidega kasukas seljas, kopranahka müts peas — saksa-vurhvi mees, targa inimese nägu ees. Kus on Karl juhtunud seda saksa nägema? Kas mitte Võrus? Kas ei ütelnud isa, et see on Saaluse mõisnik von Maydell?

Parun nõõbib oma kasuka eest lahti ning istub laua äärde, tema kõrvale asuvad sandarmiohvitsar ja väikest kasvu sekretär. Viimane kraamib kähku oma mapist välja paberipoogna, tindipoti ja hanesule. Neljas, talumehe moodi asjaosaline jääb härraste kõrvale seisma. Temagi tundub Karlale tuttav. Kas pole see Tamme kogukonna uus asevallavanem?

Kui härrased istuvad, miks peaks siis maamehest ametipidaja seisma? Karl tahab valla ülemusele tagakambri tooli tuua, aga kohe käre-tatakse:

«Viimane hoiatus: mitte paigast liikuda!»

Karl jääb rätsepa ette toa keskele seisma.

«Kus olema Mart Mitt?» nõuab sillakohtunik.

Parun peab oma küsimust kurjema häälega kordama, enne kui Kiltre perepoeg taipab, et see küsimus on sihitud temale ning juba käib ülekuulamine. Sulemees sehkendab midagi virgalt oma paberile, olles keeranud pea viltu laua kohale, ohvitser aga hõõrub külmast kohmetanud sõrmi.

«Esä sõitse Tartu.»

«Kunas?»

«Üleeila. Ei, joba riidi õdagu.»

«Mispärast, mille tarvis?»

«Noh, Põllumeeste Seltsi kuusolekut juhtma.»

«Koosolek pidap olema see laupäev, mispärast ei ole Mart Mitt täna kodus?»

«Jo om tal ka muid asju aada.»

«Tarvis täpselt ära rääkida, kus on see Mitt, kuulet, noormees!» Aga Karl ei jõua rohkem kosta, sest uksele tekib väike sagimine: sandarmid nihkuvad eemale ning lasevad sisse kolm inimest. Karl näeb oma ehmatuseks, et teenijatüdruk Liisa ja saunanaine Madli talutavad tuppa Kiltre perenaise, kelle omad jalad ei taha sõna kuulda. Nad viivad Ell Miti tagakambri ülestegemata voodile, aga perenaisest pole istujat, ta langeb elutult triibulisele tekile.

Karl unustab püssimehed ning tormab sängi juurde, kummardub lamaja kohale. Ellu rind liigub tsipake, perenaine on siiski elus!

Vahepeal on Liisa toonud kruusiga vett, Karl tõstab haigeksjäänud pea üles ning nad kallavad talle lonksu vett suhu. Suurem jagu vett valgub mööda lõuga alla, aga midagi satub ka kurku: Kiltre perenaine hakkab kõhima ning teeb silmad lahti...

«Kui püssameeste kari lauta tormasi, lei pernane nii pelgämä, et vajusi nigu koolu maha,» seletab Liisa.

Kirjutaja vehib midagi kirjutada, aga Saaluse parun ja sandarmiohvitser krimpsutavad nägu ning ootavad, kuni Kiltre perenaine kõnevõimeliseks muutub. Siis päritakse temaltki, kus asub Mart Mitt. Andku perenaine tagaotsitav heaga välja, nagunii vaadatakse kõik hooned läbi ning leitakse mees kätte.

Uksel seisvad sandarmid räägivad midagi poolihääli isekeskis. Karl kuuleb, et vahimehed kõnelevad eesti keelt — ju on siis talupoegigi uhketes mundrites liikumas!

«Minu mees sõitis Tartusse... seltside koosolekutele... juba 18. kuu-päeval sõitis, ei ole veel linnast tagasi jõudnud...» kostab Ell Mitt katkeval häälel.

Sandarmikapten viipab oma alluvatele ning lausub neile poolihääli midagi, mundrimehi ilmub majja veel lisaks ning puistamine algab. Kummuti suhvlid tõmmatakse lahti ja pesu loobitakse nurka, kapiuksed kistakse pärani ja sobratakse rõivastes, üks sandarm vahib laudlinagi alla.

Karl näeb võõrasema näol kramplikke valujooni, pilk tabab sedagi, kuidas Ell surub oma laaliaetud sõrmedega käsi ümber kõhu. Kiltre rahvas teab, et perenaine on raskejalgne, aga võõrad läbiotsijad pole seda tähele pannud või ei tahtnud sellest välja teha.

Ei, Karl peab sellele piinamisele lõpu tegema, ta peab need toored mehed Kiltre talu kambrist välja ajama. Tema peab sel hirmsal tunnil asendama Kiltre peremeest.

Noormees astub laua ette, surub pilgu Saaluse paruni näkku ja küsib:

«Mis see tähendap? Me oleme vaba inemise, me ei varja midägi, ei peidä kedägi, me ei ole kelleltki midägi varastanu! Mida siit otsitasse?!»

«Tasa, tasa, noormees! Siin on Võru sillakohus, kel olema voli läbi otsida ja vangi viia, keda vaja.»

«Ka kohus piap õigust tegemä!»

«Suu pidama!»

«Mesperäst otsitasse Mart Mitti? Minu esä ei ole kelleltki midägi varastanu!»

«Mart Mitt on hullem kui varas, ta on kirikuõpetaja von Holsti püsiga läinud laskma!»

«See on võlss!»

«Mi-iis?! Kui veel suu pruukima, lasen rauad panna!»

«Eks sis pange, kui teil selless õigus om!»

«Mart Miti vastu on tähtsad tunnistused. Sillakohus on kätte leidnud see mees, kellele Mitt pakkuma kakssada ruubel, et too kirikherra Holsti elu kallale läheks. Küllap seegi maja varjab tunnistused Miti kurjade tegude kohta!»

Seda ütelnud, tõuseb von Maydell laua tagant ning siirdub koos kapteniga kõrvaltuppa. Noort Mittigi enam keegi ei keela ning temagi järgneb ülemustele.

Teises kambris on vahepeal kõik segamini löödud: kummuti suhvlid välja kistud, laud rõivaid täis pillutud, mingeid paberilehti on varisenud põrandale. Üks eestlasest sandarm ulatab parun Maydellile kollaka lehe, sillakohtunik hakkab seda kohe lugema algul omaette, siis näitab lehte kaptenile:

«Vaadake, härra Grumbkov, mis siin kirjutatud! Hirmsasti pastori vastu!

Õpetaja ütleb
enda olevat,
siiski tema teod
eestlast surmavad.

Ja missugune lõpp! Isegi kirikut teotav joonistus juures!

Juba katal suitseb
põrgus ammu seal,
Vanasarvik ootab
sinu hinge pea.

Nüüd olema meil üks tunnistus, et selles majas on pastor Holst seisnud viha all. Nüüd olema selge, et Mart Mitt teinud see atentaat!»

Karl muutub kahvatuks — temagi on ära tundnud selle õnnetu paberilehe. See on ju suvel Adolf Danieli tehtud lorilaul õpetaja Holstist, millele Rikust vend hiljem pildi juurde joonistanud — kuidas Sarvik tõstab talaaris kirikisandat kolmhargiga katlasse! Ei oleks tohtinud sääraseid laule anda laste kätte.

Karl püüab seletada, et see on vaid koolipoisi väike vallatus, et lapsed ikka armastavad igale poole sehkendada.

Ent sillakohtunik Maydell ei lase end kõigutada, ta annab lorilaulu sekretäri kätte ning käsib selle leidmise protokollile kanda.

Kui Alatare kambrid on läbi puistatud, rätsep Redel, teenijatüdruk Liisa Mõrd ja saunanaine Madli Kraav üle kuulatud, siirdub sillakohtunik sandarmite saatel Mäetare juurde. Vahepeal on nähtavasti teisteski hoonetes süütöendeid otsitud — Karl igatahes näeb üht sandarmit tulevat heinaküünist.

Mundrimeeste kannul Mäetare juurde astuval Karlal hakkab süda valutama: just siin hoiab taat oma raamatuid ja kirjavara, siin kirjutab ta põllumeeste seltsi kõnesid ning kirju Jakobsonile, Veskele, Kõlerile ja teistele tähtsatele eesti meestele. Aga alumine kamber on koolmeister Varese käes — tont teab, mis kõik tema suhvlites ja kapis võib leiduda. Märt ise on küll oktoobrikuust saadik lapsi õpetamas Kähri vene koolis, aga millegipärast pole ta päriselt ära kolinud ega Mäetare oma paberitest tühjaks teinud. Võib-olla loodab veel Tammele tagasi saada?

Mäetare ülemise kambri uks ja sahtlid on kõik lahti, sandarmitelt ei nõua suurt vaeva Mart Miti kirjavara puistamine. Aega kulub küll sellega rohkesti, sest mitte üksi ajalehti ja raamatuid pole Mitil palju, vaid ka kirjutatud pabereid. Paljud neist visatakse väiksesse kartulikotti — ju arvatakse kahtlaseks.

«Ahaa, mis see on?» võidurõõmutseb sillakohtunik ning hakkab silmi pilgutades lugema väikest tiheda kirjaga paberilehte:

«Eesti mees ja tema sugu,
neist es peeta kuski lugu.
Kottirõivas, viisu jalan,
kõigist tõistest rahvist alam.

Elab mustan suitsutaren,
puudusen ja paljun muren,
nurm ja niit om mõisa oma,
see man orja omma nema.»

«Sii om vana rahvalaul ja sellen ei ole midägi kuritegelikku: eesti rahvas om ju sakstest alamb ning elab tööpoolest puudusen ja suuren muren,» püüab Karl sillakohtuniku süüdistust tagasi lüüa. Aga ta hääl on ebakindel, sest selle laulu pärast on juba Kiltre rahval olnud palju pahandust. Ime üldse, et seda laulu ei ole kogunisti ära põletatud.

See oli ju üle tosina aasta tagasi — igatahes elasid nad veel Pusu karjamõisas —, kui just niisamuti isa pabereid läbi tuustiti ning võõrasema põuest võeti ära lauluraamat sellesinase lauluga. Eesti mehe kaebelaulu oli Krüüdneri rätsep Kotlep toonud isa kätte parandada ja ümber kirjutada. Sandarmitele öeldi vabanduseks, et isa koolipoisist vend Jaak on selle kuskilt leidnud. Arvati, et last ei hakata ometigi nuhtlema, aga 14-aastane Jaak toimetati Tartusse ning sillakohtus anti talle viisteist vitsahoopi. Aga rätsep Kotlep, kelle nimi seisis laulu all, sai koguni viiskümmend hoopit. Kuid sellest hoolimata kirjutati seda laulu ümber ning ta muutus järjest pikemaks. Kes on selle laulu algmised salmid teinud, seda ei olegi teada. Vaevalt see Krüüdneri rätsep Kotlep oli, sest samuti Pikajärve mõisa lamburit Lepikut või Kambja köstrit on selle kirjutajaks peetud. Aga sedagi ei või kindlalt uskuda, sest laulus on juttu ka ühest igivanast sündmusest, mis just Kanepis juhtunud: kuidas pastoriproua Rothi matustel olevat ühe talunaise kandid hauast välja visatud, sest need jäänud kirikumõisa kirstule ette. Kust võisid võõraste valdade inimesed seda lugu teada? Laulus on peale muu juttu ka Pühajärve vastuhakkajate nuhtlemisest.

Pühajärven tetti sõda,
oma silma näiva seda.

Nii et laulu tegijaid võib ka Pühajärve kandist otsida. Üldse on neid vist mitu olnud: kes üksi oleks jõudnud kirjutada nelikümmend ja veelgi rohkem salmi.

Aga nüüd on üks eesti mehe laul otsapidi jälle sillakohtuniku käes. Keda siis nüüd hakatakse peksma? Kas teda, Karl Mitti? Tema ei ole küll sellele laulule sulge külge pannud.

«See on üks väga valelik laul, seda ei tohip ümber kirjutada!» käretab läbiotsiv parun. «Kuulake, Matto, kuulake, Varrest, mis on siin kirjutatud:

Aeti neid seal läbi lippu,
soldatil oll' pika kimpu.
Mõttele, armas rahvas, seda:
iga mees sai seitsesada.»

Nimepidi kutsutud eestlastest sandarmid astuvad ligemale ning jäävad pühalike nägudega kuulama.

«Seitsesada hoopit ei olema kunagi kellelegi antud, ka Pühajärvel mitte, kus paar kõige suuremat kurjategijat saama viissada hoopit,» rõhutab sillakohtunik. Ta loeb laulu lõpuni, sellega läheb tükk aega ning parun istub koguni laua taha. Siis pistab ta äkitselt paberi Karla nina alla:

«Kelle käekiri see olema? Vasta kähku!»

Karl tunneb oma ehmatuses ära vennas Kusti käekirja. August Mitt ise on Tartus, väiksemad veljed Riku ja Värdis on ka parasjagu koolis — nii ei asu ühtegi hädaohtlikku tunnistajat käepärast. Ehk ei ole Kiltrel ka Kusti koolivihikuid — miks pidanuks ta neid Tartust siia vedama? Igatahes tuleb seda oletada, tuleb kõike eitada, ei või nooremata vanda peksu kätte saata. Ja Karl tunnistab kohmetult:

«See om võõras käekiri, mõne külapoisi oma, ei ole seda ennemb nännü.»

«Vaatape ette, ka vale pärast saap vangirauad!» hoiatab parun.

Karl vahib maha ja mõtiskleb süngelt. See noorem vend August on ohtlik poiss: isa ehk ei teagi, et säärane keelatud laul ta sahtlis seisab? Ja mis tegi Kusti sügisel enne kooliminekut Kanepis: narritas Holsti kirikutornist! Kui kirikisand oleks poisi tabanud, mis siis?

Lõpuks saab Mart Miti paberite läbilugemine ja sortimine otsa ning minnakse edasi Märt Varese toa kallale. Ukse võti on Karla käes, ta ei leia paremat nõu kui see lahti teha. Aga pikema äraoleku puhul on koolmeister oma kapi ja lauasuuhvli lukku keeranud ning võtmed kaasa võtnud. Karlal ei ole neid millegagi lahti teha ning iseenesest nad ei avane. Püüdlik sandarm Matto taob küll pussipäraga kapiust — ehk kargab see lahti? Aga nähtavasti on vasaku uksepoole siseriivid korralikult kinni surutud ning uks ei näita mingeid avanemise märke. Ka kirjutuslaua juures aitaks ainult jõuga murdmine. Aga mööbli purustamist ei anta. Parun teeb hoopis korralduse Märt Varese kapi ja laua külge ning pärast kõigi inimeste väljataganemist ka tema toa uksele pitsereid panna. Siis hoiatatakse mahalaskmise ähvardusega Karl Mitti, et keegi pitsereid ei puutuks. Ka Varese toaukse võtme jätavad sandarmid enda kätte.

Mart Miti kirjavara hulgast väljasorditud paberid ja kirjad aetakse kartulikotti.

«Imelik, kuhu küll Mitt olema need uued kirjad peitnud, puha vanad postitemplid,» nuriseb sillakohtunik kirju sobrades. «Ometi olevat postitask toonud just viimasel ajal talle paljud kirjad.»

«Vahest asuvad mõned kirjad ka vallamajas, Mitt on ju olnud Tamme valla kirjutaja ja nõunik,» soovitab parunile püüdlik sandarm Matto.

Sillakohtunik vaatab nõuküsivalt manukaks olnud asevallavanema poole, aga see ruttab kinnitama:

«Mina ei tiiä, minä ole alles vähä aiga ametin ollu.»

«Vallamaja ka vaja läbi vaadata!» teeb korralduse sillakohtunik. Kapten Grumbkov kogub oma sandarmid kokku ning saadab need Tamme vallamaja sisse piirama. Ise istub ta koos paruniga tõlda ning sõidab neile järele.

Kiltre õues ja tubades jääb vaikseks.

Karl saadab uuriva pilgu ümberringi, vaatab sisse kõrvalhoonete udest ja väratitest. Kas tõesti kõik panid ajama, kedagi ei jäetud luurama?

Ühtegi võõrast ei puutu enam silma. Karl kiirustab Mäetarre, takseerib Varese korteri uksele asetatud vahapitsereid. Jaa, ilma pitsativaha rikkumata vaheust lahti teha ei saa. Aga kui keelust üle astud, võivad sandarmid teha tont teab mida. Ähvardasid teda ju isegi mahalaskmisega. Ja varem või hiljem nad tagasi tulevad. Tõenäoliselt varsti, kui on vallamaja läbi otsinud.

Aga Märt Varesele on kindlasti igasuguseid kirju suhvlis, kes teab, mis seal kõik kirjutatud on. Saagu mis saab, kuidagi on vaja pääseda Varese tuppa ning tema kirjavara ära peita.

Karl käib ümber Mäetare ning silmitseb Varese korteri aknaid — üks neist avaneb suurele rõdule.

Pärast takseerimist tuleb Karl järeldusele, et kõige arukam on Varese tuppa pääseda akna kaudu. Ta lippab Alatare juurde ning toob sealt suure peitli. Surub selle aluslaua ja aknaraami vahele ning kangutab ettevaatlikult. Pehkima hakanud raamist on alumine haak välja kukkunud ning ta on kinni ainult ülemise haagiga. Seetõttu saab peitliga alt aknapoole irvakile kiskuda. Ja siis aknapooled lahti tõmmata ning sisse ronida!

Koolmeister Varese kirjatööd ja muud paberid peaksid asuma eelkõige kirjutuslaua sahtlis. Lauaplaat on alusraami külge kinnitatud puust punnidega. Jällegi saab suruda peitlitera raami ja laua vahele ning plaadi lahti kangutada. Ja seal lasub tõepoolest igasugust paberivärki: koolivihikuid, kirjakuvääre, taskuraamatuid ja mitmes suuruses lahtisi lehekese, Varese enda korraliku kaldkirjaga täidetud lehekülgi, võõraste nurgeliste tähtedega kuvääre, mingeid koltunud tindiga värse...

Karlil pole mahti seda kirjavara sortida, tarvis on kõik ära viia. Ent jah, ega süles seda lasu ära tassi — lehekesed võivad pudeneda laiali... Ta võtab sängist teki alt voodilina ning kallab suhveli sellele paberitest tühjaks. Siis viskab sahtlisse mõned vanad ajalehed ning asetab lauaplaadi ettevaatlikult oma kohale tagasi. Koputab peitlipeaga tappidesse ning ei saa enam arugi, et keegi on lauda puutunud. Siis akna kaudu tagasi rõdule, koms ja peitel kaenla all. Aken kenasti kokku lükata ning kiiresti minema. Aga kuhu? Kuhu peita see kirjavara?

Iga minut võib mõni sandarm tagasi tulla, palju aega pole aru pidada. Kõige kindlam oleks viia see metsa kuuse otsa varese pessa, aga kahutatud maale küllap jääksid jäljed. Peale selle võib metsa servas mõni varitseja peituda.

Aga hoonete vahel tohivad taluinimesed ometi liikuda, siin pole tema käigud kahtlased. Karl otsustab rehealuse laka kasuks: seal suur heinavall, mida sandarmid ei jõuaks läbi tuustida.

Karl vaatab Mäetare juurest alla astudes ringi ning märkab oma ehmatuses, et Tamme koolimaja poolt piki kaasiku serva tõttab Kiltre poole kaks sandarmit. Nüüd ei või enam hetkegi kõhelda: ta küürutab tara taha, põikab üle tee elumaja varju ning tõttab rehe alla. Lippab oma komsuga sisse, ronib redelit mööda lakka, roomab üle heinakihi pööningu tagumisse nurka, kisub heinte sisse augu ning pistab oma kompsu sinna.

Kähku alla tagasi, rehealusest välja õuetele ja sealt üles tuppa! Aga näe — sandarmid on juba õue jõudnud ning tunnistavad teda küsiva pilguga. Kas nad nägid, et ta komsuga Alatarre ruttas ning sealt paljakaasi välja ilmus? Oleks vaja nende seadusesilmade tähelepanu millelegi muule juhtida!

Ja Karl pistab hädaldama, et nüüd ei saa üldse Mäetare kütta, ustel puha pitserid ees!

«Ära muretse, barin, küll ukсед tehakse homme lahti, kui see Vares on kinni võetud!»

Sandarmid istuvad Mäetare rõdule ning hakkavad rahumeeli plotskit keerama. Ei kahtlusta nad siiski midagi, ei usu nad, et keegi oleks pitseeritud toas käinud!

Alles nüüd tunneb Karl, et toariidega hakkab õues külm. Ta astub Alatare uksest sisse ning tahab vanemate magamiskambrisse tormata, aga lävel tõkestab Liisa talle tee. Teenija ise on üpris ähmi täis.

Poikvel ukse vahelt jõuab Karl näha, et sängi ees vedeleb veriseid riidetükke.

VI

Äreva südamega astub Märt Vares jõulukuu 21. päeva õhtul Saverna poole.

Muretsemiseks on põhjust küllaga: nädal tagasi tuli Kähri preester Vsevolod Troitski koju enneolematu uudisega — Kanepis olla õpetaja Holsti pihta lastud. Kohe lendasid läbi pea küsimused: on see võimalik? kes tulistas? mispärast? Vastust nendele küsimustele ei olnud. Preester oli seda juttu kuulnud Erastvere meestelt, kes vallakohtusse tulnud. Kuid ka seitungis olevat sellest kirjutatud.

Õigupoolest pidanuks Märt Vares sellest uudisest kuulma märksa varem. Aga 13. kuupäeval äpardunud kõik Kanepi kirikumõisa oli tal jutlusele mineku piinlikuks teinud ning ta polnud Kanepis kellegagi sõnakestki vahetanud. Holst ise paistis aga täitsa terve olevat ning kiirustas vähematki lonkamata jutlust pidama.

Märt oleks võinud sellest juhtumist ka ajalehest teada saada, sest nii «Eesti Postimees» kui ka «Tartu Eesti Seitung» olid juba jõulukuu 9. päeval vastava sõnumi avaldanud. Aga sinna kolkasse Kähril ei käinud ühtegi ajalehte. «Sakala» tellimiste eest saatis toimetus talle priieksemplari, aga see saabus endistviisi Kiltrele. Kui Märt Kanepis lauluharjutusel käies viitsis Saverna kaudu minna, siis sai oma «Sakalad»

kätte. Kähri tundus Märdi elus midagi sedavõrd ajutist, et ta ei olnud hoolinud sinna ühtegi lehte tellida. Ja nii kuulis ta endale nii tähtsat uudist saatuslikult hilja.

Alles siis, kui preester Troitski oli esialgse teadustuse toonud, võttis Märt Vares endale vaba aega, et teha mõned vajalikud käigud. Et kõigepealt tuua Tarvastu pastori käest oma perekonnaseisutunnistus. Ja siis oli ta peatunud ka Kanepis ning tuttavatega juttu ajanud. Ajalehtede teade oli üsna lühike ja mõistatuslik, palju selgemaks ei saanud Holsti lugu ka kohapeal. Kanepi inimesed olid kihkvel küll, aga nende jutud käisid üpris vastakuti. Opetaja Holst lamanud jõulukuu algul tõesti paar päeva haigena voodis, aga mispärast just, selle üle läksid arvamused lahku. Keegi igatahes ei olnud ta ihus kuulihaava näinud, laskmistki olid kuulnud ainult mõned leeritüdrukud. Aga mitte näinud. Ja 6. jõulukuu päeval oli Holst leerilapsed kenasti ära õnnistanud ning eluteele saatnud, nagu ei oleks temaga midagi juhtunud. Sillakohtunik parun Maydell oli Kanepis käinud ja mingeid ülekuulamisi teinud, aga mida ta oli välja selgitanud, seda ta inimestele ei rääkinud. Aga nähtavasti ei olnud ta kuigi palju selgust saanud, sest vallavanematele oli antud käsk omakorda otsida Holsti tulistajat. Toda madalakasvulist meest, kes kirikisanda käest kepiga kolkida saanud.

Viimasel ajal liikus üldse palju hirmuäratavaid kuulujutte ringi — küll mõisate põletamisest, küll kirikute õhkulaskmisest. Niisiis ei võinud ka seda Holsti tulistamist liiga tõsiselt võtta, ehkki küll sellest ajalehedki teatasid. Kuid «Eesti Postimees» rääkis meelsasti ka tulekahjudest ning lisas mõnigi kord saksa lehtede eeskujul, et tegemist olevat süütamisega. Ehkki ühtegi tulesütitajat ei ole kinni võetud.

Nii ei osanud koolmeister Märt Vares Holsti ümber keerutatud kuuldestel endale ohtu arvata ning oli jõlueelsel esmaspäeval rõõmsal meelel läinud Krootuse mõisa, kuhu uus mõisaomanik Hans Leik oli tedagi soolaleivapeole kutsunud. Suuremad saksad olid Krootusel pidutsenud pühapäeval, aga koolmeistril ei kõlvanud alandavaks pidada ka peo järelpäeva. Aga just Krootuse mõisa toodi talle Kährilt järele väike ilma allkirjata sedel. See oli nähtavasti mitmest käest läbi käinud, üsna kortsunud ning üleandja poisike ei osanud kirja Kährisse tooja kohta midagi asjalikku lausuda.

Väikesel koolivihiku tükikesel seisis ainult kaks pliiatsikirjas rida:

«Tamme on sillakohus sõjaväega välja tulnud Teid taga otsima. Ärge tulge Tamme, jääge Kähri. Ka Mitt on peidus.»

See telegrammisarnane kirjake rohkem ärritas kui hirmutas. Mis pidi küll Märt Varesel olema tegemist sillakohtu või sõjaväega? Ta pole ju midagi seadusevastast korda saatnud, teda lihtsalt tahetakse heidutada. Miks sel sõnumil siis mingit allkirja ei leidunud? Kähri oli see viimane kolgas, siia ei ulatunud ükski uudis. Oli vaja ikkagi minna Savernasse — sinna jooksevad sõnumid kokku, küll Mart Mitt isegi välja ilmub. Või saadab talle sõna, mida teha. Ja Kiltrelt peaks ära tooma oma kirjavahetuse. Need Hugo Treffneri läkitused on liiga avameelsed, neis nuristatakse üpris valimata sõnadega pastor Holsti ülekohtu üle. Kui nüüd nii laialt lokku lüüakse Kanepi õpetaja pärast, siis ei ole üldse hea, kui säärased kirjad soovimata silmade ette satuvad.

Ja Märt Vares lahku Hans Leiki hämmastuseks soolaleivapeolt ning hakkab minema Kähri Saverna poole.

Ta jõuab Kiltrele pimedas, astub algul Alatarre, et uudiseid kuulda. Köök on tühi, aga tubades kuulukse kõnelemist. Märt ei jõua veel otsusele, kas edasi astuda või mitte, kui kambrist ilmub Karl Miti saatel Võru kreisiarst Alwill Karp, kuldne näpitsprill ninal. Tohter saadetakse õue, kus sulane Jüri Saga ajab hobuse vankriga treppi.

Alles siis, kui arst tagasiteele asunud, kuuleb Märt Vares Karlalt, mis Kiltrel lahti. Et päeval on kogu talu läbi otsitud. Et perenaine ehmatas sandarmitest nii, et poolsurnult maha kukkus. Et pärast seda algasid Ellul ägedad valud ning tuli Võrust arst kutsuda. Aga Mart Mitist pole teada midagi — läks reedel Tartusse ning rohkem ei ole teda nähtud. Kui Karlal oleks kedagi Tartusse saata! Kas koolmeister ei tahaks sinna sõita — Kiltrel kolmaski hobune tallis?

Märt Vares saab aru, kui tähtis oleks Mart Mitti hoiatada, ning nõustub Tartusse sõitma.

Aga enne pikka teereisi peab ikka natuke keha kinnitama ning Karl toob kõõgilauale leiba ja võid ning kannuga haput piima. Kiltrel on olnud täna nii hull päev, et süüagi pole tehtud.

«Aga kas ma Mäetarre tohin minna?»

Karl raputab pead ning seletab, et seal puha pitsereid uste külge riputatud ning pealegi kaks soldatit valvamas.

«See on küll sandisti. Siis nad saavad kätte Hugo Treffneri kirjad. Need ei tee head ei temale, ei minule!»

Nüüd pahvatab Karl naerma, vaatab aga samas kartlikult ukse poole ning jutustab siis sosinal, kuidas ta Mäetare sahtli tühjaks teinud.

Vares hüppab püsti ning surub Kiltre perepoja kätt:

«See oli tubli tükk, hästi tubli. Kivi langes südamele! Muud ohtlikku mul ei ole, kapis ainult vanad ajalehed!»

Aga koolmeister ei jõua oma naeru lõpuni naerda, kui koputamata läheb lahti välisuks ning sisse astuvad kaks sandarmit. Karl tunneb nad ära — neidsamad, kes Mäetare juures valvavad.

«Kes te olete?» tahab lähemale astunud sandarm Matto teada.

Märt kõhkleb ainult hetke, aga ta ei tea end milleski kaelakohtulikus süüdi olevat, ning kuulutab:

«Olen Kähri vene kihelkonnakooli õpetaja Vares.»

«Teid just ootasime — meil on käsk teid kinni võtta. Niisiis — seaduse nimel olete areteeritud!»

Märt Vares surub lõuapärad kõvasti kokku — asjatu oleks nende käsutäitjate reameestega vaielda pärast kõike seda, mida ta on Kiltrel kuulda saanud. Ta jäigastub ja peidab rusikad instinktiivselt selja taha. Aga käsi esialgu siiski raudu ei panda — vahest pole vangistajatel käeraudu, võib-olla puudub selleks käsk.

Koolmeister kamandatakse lihtsalt laua taha istuma, seljaga akna poole, üks sandarm asub tema vastu, Matto-nimeline kaob kiiresti kõõgist.

Karl tahab Märdile midagi lohutavat ütelda, aga valvur katkestab teda kohe — eeskiri keelab vahialusega rääkida.

Märt Vares teeb siis ise suu lahti:

«Mida ma olen kurja teinud? Milles mind süüdistatakse?»

Aga valvuriks jäetud soldat on umbkeelne:

«Moltšatj. Ne paloženo govoritj. Naše delo vas tolko zaderžatj!»

Nii nad jõllitavad siis Kiltre talu köögis kolmekesi üksteisele otsa. Karlale läheb see varsti läilaks: prooviks õige, kas lubatakse temalgi liikuda või on ta samuti vangiks arvatud?

Kui noormees kolksatab toauksega, hüppab valvur ehmunult püsti ja haarab püssi järele, kuid istub siis tagasi.

Niisiis Karl Mitt ei ole vahistatud. Aga mida saaks ta teha? Oleks pidanud kohe hobuse ette rakendama ja koolmeistri aega viitmata Tartu-teele läkitama. Ega vist ei oleks küll jõudnud — sandarmid oleksid õues askeldamist märganud. Nüüd pole aga enam kedagi saata: sulane Võru-teele, koolmeister vangistatud. Ise ei saa ka minna — ei või ju poolteadvusetult lamavat võõrasema üksi kaitseta jätta. Tont teab, mida sandarmid ette võtavad, kui talu lausa ilma järelevaatuseta.

Karli pilk langeb väikevend Värdile — poiss on alles üheksa-aastane. Kas ta saab Tartusse-sõiduga hakkama? Muidugi, hobust juhtida ta oskab, aga eksib linnas ära, ei oska seal midagi peale hakata. Kas poisikese pea võtab kinni, kus Kustist vend korteris? Aga koos teenijatüduruk Liisaga? Kuid Liisat on vaja Ellu hooldama. Ehk tuleks selleks siis saunanaine?

Karl käsib Värdil end soojasti riidesse panna ning ruttab ise vankrikuuri hobust rakkesse panema.

Aga seni kui Karl hobuse ette saab ning vankri välja tagandab, on hoopis teised sõita soovijad jaol. Soodla mõisast on tagasi jõudnud eesti keelt oskav sandarm Matto ühe ametikaaslasega, viimane haarab rõõmsalt ohjad:

«Vot eto harassoo, što nam lošad dali!»

Ja ongi läinud viimane kullerivõimalus!

Kiltre talus on sel talvel kolm hobust: laukotsalisega on peremees ise Tartu-teenikonnal, noor ruuge mära on arsti Võrru viimas, vana musta ruuna võtsid sandarmid vangi vedamiseks nüüd enda käsutusse.

Märt Vares istub juba vankril, sandarmid sätivad end tema kõrvale ja selja taha ning ülekoormatud sõiduk veereb nõlvakust alla Saverna oja sillale.

Kiltrel jääb kõik vaikseks.

Karl käib hoonetes ringi, vaatab, kas kuhugi on veel jäänud sandarmeid varitsema. Ei, nuhkijad on kõik minema läinud.

Toas on aga Värdi vahepeal kõigi ülerõivastega laua ääres magama jäänud. Poisikese asi! Karl tahaks hetkeks isegi tagasi üheksa-aastaseks — magaks muretult laua ääres ja kõik! Ta sikutab suuremad rõivad vennakeselt seljast ning kannab jõnglase sängi. Olgu sel ööselgi Kiltre talus vähemalt üks inimene, kes võib siin rahulikult magada.

VII

Suikuma jäänud Karl Mitt ärkab aohahetuses ning tunneb, kuidas ta pea huugab valutada. Võib-olla tuleb see sellest, et tattninalamp on petrooleumi tilgatuks põletanud ning kustudes rohkesti vingu ajanud. Aga niisamuti võib halb enesetunne olla tekkinud vähesest unest ja kõigest läbielatust. Noormees ajab end sirgu, hõõrub otsmikku käeseljaga ning rehmab näole paar ruhmikutäit vett: nagu läheks paremaks. Leiab eeskambrist suurema lambi ning süütab selle põlema, läheb siis vanemate kambrisse võõrasema vaatama.

Perenaist valvanud teenija Liisa on tugitoolis suikunud, haige ise aga tunnistab tühja pilguga lage:

«Kas Mart on tulnud?»

«Ei.»

«Siis viidi ka tema vangi?»

«Ei usu. Tartu liinan massap viil ommete õigus. Küll Mihkel Veske saisap temä iist. Kuida tervüs om?»

Kiltre talu perenaine ei kosta võõraspoja küsimuse peale midagi, ta teeb teist juttu:

«Aeg on lauta minna. Kus Liisa on?»

Liisa nõksatab oma nime kuuldes end unevallast lahti ning avab ehmutult silmad.

Karl teeb ringkäigu tubades: väikevennad on veel rahulikult magamas. Üheksa-aastane Värdi on teki pealt ära ajanud, viieaastane Juku on külma tõttu end kerra tõmmanud.

Parasjagu siis, kui Liisa on laudas toimetustega valmis saanud ning tühja lüpsikuga kõogi poole astub, kihutavad Kiltre õue külalised: tõllaüksel kiilgab kolm Maydellide vapikala, vanker on aga Mittide oma. Mõlemast sõidukist pudeneb õue inimesi — sillakohtunik pole lasknud ei endal ega sandarmitel kaua magada. Ka koolmeister Vares on ühes toodud, ta aukuvajunud silmad vaatavad kurvalt.

Kõik tõttavad Mäetare poole, Alatare ükselt asjaolusid tunnistav Karlgi käsutatakse kaasa.

Noormehel on natuke kõhe mundrimehe hõikele kuuletuda — nüüd tuleb ju avalikuks, et Varese lauasahtlis ei leidu mingeid pabereid.

Sandarmid on tusaste ja asjalike nägudega, püüdlik eestlasest mundrimees Matto tõttab teistest ette ning teeb sillakohtunikule välisukse lahti. Ainsana lubab endale naerunägu parun Maydell, käeliigutusega käsib ta pitserid eest rebida. Koolmeistri kambris tahab sillakohtunik saada Vareselt kapi ja lauasahtli võtmeid. Kiltre üüriline kõhkleb silmapilgu, kuid pistab siiski käe tasku. Kumbki asjaosaline, ei koolmeister, ei parun taha puudutada teineteise sõrmi ning võtmed pudenevad ootamatult põrandale. Mõisnik krimpstatab kurjalt kulme, aga juba on jaol sandarm Matto ning tõstab võtmed üles. Ent sillakohtunik ei tahagi neid enam enda pihku, noogutab käskivalt mundrimehele.

Matto avab pidulikult esiteks kapi ning hakkab lauale loopima kooli-

vihikuid, raamatuid ja ajalehti. Maydell astub lauale ligemale ning lehitseb tema ette kerkivat kirjavara, aga midagi kahtlast ei hakka silma: ei välismaiseid raamatuid, ei nihilistide kirju, ei kahtlasi laule...

Mattot abistab teine eesti keelt kõnelev sandarm — paljaneva otsmikuga keskealine mees, kelle lai nägu otse kiirgab pühalikkust ja väarikust. Ta ei viska raamatuid hooletult lauaservale nagu Matto, vaid asetab neid korralike sülemitena sillakohtuniku ette. Aga just väarika sandarmi käest lendleb põrandale väike salmidega paberileht. Mundrimees tõstab selle üles ning heidab pilgu peale.

«Varrest, mis laul see on?» tahab teada parun.

Mundrimees ei lausu midagi, vaid ulatab paberi sillakohtunikule. Von Maydelli nägu läheb naerule ning ta ulatab lehe edasi kapten Grumbkovile:

«Jälle Holsti pilkav laul. Niisiis ka koolmeister Vares on pastori vaenlane.»

Karl Mitt ohkab: oleks pidanud eile ka kapi lahti tegema — muidugi võis Adolf Daniel oma lorilaulu anda ka Varesele.

Pilkelaulu leidmine on elavdanud unist ohvitserigi, isikliku käega eemaldab ta pitseri kirjutuslaualt ning keerab võtmega sahtli lahti. Aga suhvel on jumalatühi, seal ei ole peale paari ajalehe midagi!

Kõik läbiotsijad vahivad üllatunult lauda ja selle ümbrust. Pitsere ometi oli ju terve, kapten ise rebis nõõri katki — kõik nägid seda oma silmaga.

Puistajate hämmastust nähes tahaks Karl naerma pursata, ent seda ei tohi kuidagi ning ta surub peo suule, et sealt piuksugi ei tuleks. Ta astub koguni sandarmitest eemale, hakkab aknast välja vahtima, nagu ei läheks talle üldse korda Varese vara revideerimine.

Sillakohtunik astub koolmeistri ette ning küsib rangel toonil:

«Kus on su kirjakogu?»

Küsitu kehitab õlgu ning osutab lauale:

«Kõik on siin, mis mul on.»

Sandarmid nuusivad veel natuke Mäetares ringi, aga midagi huvitavat nad enam ei leia ning von Maydell annab korralduse läbiotsimine lõpetada.

Karl ootab kikkis kõrvu, et mida öeldakse nüüd nende koolmeistrist üürnikule. Märt Vares tuleks ju nüüd kõigi seaduste nimel vahi alt vabastada!

Aga seda ei juhtu: parun Maydell koos kapten Grumbkovi ja allohvitseridega ronivad tõlda, reamehest sandarmid saadavad Varese vankrile ning kobivad ka ise vankriredelitele jalgu kõlgutama.

Kaks raskelt koormatud hobusõidukit veerevad Kiltre õuest alla ojale, tõusevad teisel pool silda üles märke ning metsanurga taha pöördudes kaovad silmist.

Mäetare rōdul seisva Karl Miti meel kisub järjest kurvemaks. Kui ta käeseljaga üle silmade äigab, saab ta sõrmenukk märjaks.

IX

Kui Mart Mitt jõulukuu 23. päeval õhtupoolikul nõlvakust alla Saverna ojale logistab, võtab teda vastu halvaendeline vaikus. Kiltre talu näib väljasurnuna: ühestki korstnast ei tõuse suitsuvinet, väravad on kõik lahti, õues ei liigu inimhingegi.

Kiltre peremees heidab Alatare ees ohjad hobuse seljale ning kiirustab majja. Kõõgiski ei trehva ta kedagi, ent eeskambri ühes voodis näikse teki all siiski mingi kogu. Mart tormab voodi juurde ning rahmab vaiba serva üles: jumal tänatud — lamaja hingab, sulane Jüri Saga lihtsalt magab! On ta haige?

Vahetoas vedeleb paberilehti põrandal, kummuti suhvlid on lahti, üks neist söõgilauale tõstetud; nurgas, kus peaks seisma jõulukuusk, haigutab vaid riidekapp, ukсед pärani, rõivad nurka hunnikusse loobitud.

Lastetoast kostab siiski hääli. Mart praotab ust ning näeb nooremaid poegi mängimas. Aga mis mäng see niisugune on? Üheksa-aastane Värdis seisab keset tuba, pillub riidehilpe sängist maha ning käratab viieaastase Juku peale:

«Ütle, kos om esä, vai ma vii so vangil!»

«Ei ütlet!» nuutsab Juku ja taganeb nurka.

«Moltšatj! Sa ei tohi sammugi liikul!» käratab Värdis.

«Ära tii haiget!»

«Kos om esä? Kas ütlet vai mitte?!» nõuab Värdis ja sikutab Jukat kõrvast.

Mart lükkab ukse lahti:

«Siin ma olen.»

Poisikesed jooksevad talle rõõmsalt vastu, aga neil mõlemal on nutetud näod.

«Kus on ema? Kus on Karl?»

«Emä om aige, emä om väega aige...»

Mart ees, lapsed järel, tötatakse magamiskambrisse. Ell Mitt lebab sängis, silmad kinni ja sonib:

«Ma pelgän, ärge laske neid laste manul!»

Haige juures valvavalt tüdruk Liisalt saab Mart Mitt lõpuks teada, mis kõik vahepeal Kiltrel juhtunud.

Kui hiiobi sõnumid kuulnud, hakkab Mart majas korda looma: saadab Värdis pliidi alla tuld tegema, Liisa kööki suppi keetma. Ise hakkab pabereid maast kokku korjama ja kummuti suhvleid paika seadma. Siis tuleb tal meelde vaadata ülemisse vasakpoolsesse laekasse rätikute alla — kas seal ikka on alles väike puukarp rahaga. Laegas konutab küll tagumises nurgas, aga täitsa tühjana — ühtegi rahatähte ei vaata sealt vastu. Ometi jäi sinna 158 rubla ja kahe kuvääri sees veel võõrast vara: 100 rubla vaestelastekassa raha ning 23 rubla Aleksandrikooli korjandusest. Kõik läinud! Eks sandarmid ole ka inimesed — mis neil viga omavolitseda, kui peremeest ei ole kodus!

Miks ta küll ometi Aleksandrikooli raha kaasa ei võtnud — selle oleks pidanud ju Tartus kassameister Eisenschmidtile üle andma. Oleks sellegivõrd kahju vähem olnud!

Kiltre peremees vaatab üle ka Mäetare ning kohtab sealgi samasugust korralagedust. Loodetavasti Märt Vares ei jätnud oma raha siinsesse sahtlisse — ta elab nüüd rohkem Kähril. Kuhu nad selle koolmeistri küll viisid? Võrru, Tartusse või koguni Riiga?

Mart Mitt istub kirjutuskambris laua taha, seab enda ette puhta paberipogna, haarab kätte hanesule ning hakkab kirjutama kirja sillakohtunikule. Sellelesamale parun Maydellile, kes siin hirmsa lagastamistö korda saatnud.

Mart Mitt on Kiltre talu pärisperemees, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi esimees ja teiste eesti seltside liige, Kanepi vaestelastekohtu esimees ja Tamme valla nõumees — ta ei või lubada, et temaga niimoodi talitatakse! Sillakohtunik Maydell peab vastust andma, miks Kiltre peret on nõndaviisi taga kiusatud ja nuheldud. Naine suremiseni haigeks ehmatatud, laps koolnult sündinud, pere ära hirmutatud, raha varasatatud, toad lagastatud, paberid segi pillutud või minema viidud.

«Keiserliku Võru Sillakohtu-härrale.

Kõrgest auustatud paruni härra.

Teie olite minu juurest, läbi vaadates 21. detsembril, kui mind kodu ei olnud, mõne jao kirju ligi võtnud, üle selle olla aga mind teede peal valvatud, et kinni võtta.

Ma ei tea veel iialgi pruukinud ennast eest ära peita ehk varjata, vaid olin seekord asjaliku talituse perast kodust ära. Neist minu ameti talitustest ja tööd pidin ma enne nende lõppu, Tartust ära tulema, sest et minu vaene tervis ju liig nõrgaks läks...»

Oh, see pole üldse see, mida Mart tahaks kirjutada. Aga tegemist on riigivõimuga — parun Maydell on ju sillakohtunik. Ametimehed tahavad aga kummardamist, nendega peab viisakas olema, kaebekirja ei tohi panna pooltki seda, mida Mart Mitt tahaks välja kisendada! Kar-

juda, söimata, peksta oleks vaja. Möisad põlema pista! Keegi ometi tor- kas ta vana vaenlase von Pfeifferi küünile tule otsa. Kui mõni ka selle Saaluse salakavala Maydelli elamist laastaks, teda karistaks Kiltrel kordasaadetud hukatusetöö eest!

«... Sellepärast palun, kui ehk minu kirjades, mis ligi olite võtnud, midagi tarvilist seletust peaks olema, siis olen ma valmis seda alati sõnakuulelikult tegema. Minu praeguse haiguse perast...»

Kohutav nõrkus haarab Kiltre talu peremeest, rinnus löikab valuviirg ja sulg variseb paberile ning teeb kaebuse ridadele suure sakilise tindijoone. Ja siis see tuleb — veri... Ega see vale olnud, kui ta Tartus Aleksandrikooli komisjonis hommikul ütles, et peab kõhna tervise pärast ära sõitma. Rinnatõbi annab nüüd ikka vahetevahel tunda. Ta on muidugi ennast tohterdanud mitmesuguste teadaolevate vahenditega: keetnud varasuvel teed noortest männikasvudest, närinud talvel pedajakoort, joonud lambatapulapüeval värsket verd. Võib-olla selle tõttu ongi õnnestunud nii kaua elada.

Miks küll jumal teda nii raskelt karistab? Mis pattu on ta teinud? Kas tõesti arvatakse patuks see, et ta ei käi pühapäeviti kuulamas oma vaenlase Holsti korrutamisi Issanda kättemaksust? Või algab ta süü juba sellest, et ta Nõo kirikisandale Leziusele viskas näkku valjaste var- gust? Kas peab siis tõesti rahumeeli, ilma sõnagi vastu ütlemata välja kannatama kõik kirikuõpetajate teod ainult sellepärast, et nemad on jumalamehed? Kas see on tõepoolest Kristusest taganemine, kui ta kirikumeestelt endiltki nõuab tõde ja õigust, ausust ja halastust? Kui- das on ta Issandast lahti ütelnud, kui ta lõunalauas on ikka lausunud söögipalvet, kui ta on vennastekoguduses Veskimõisas käinud jutlustki pidamas — kui neil seal paremat kõnemeest parasjagu ei olnud?

Ta on ikka ennast heitnud nii taevase kui ka maapealse valitseja sea- duse alla, pole kutsunud üles ülemusi trotsima või nende vastu mässama. Ta on ikka au sees pidanud apostel Pauluse õpetust ülematest ja ala- matest, ta ei ole püüdnud maailmakorda pea peale pöörata. Ta on ainult siis teiste etteotsa astunud, kui teda on sinna valitud või ei ole leidunud kedagi teist, kes hädavajalikke asju oleks mõistnud ajada. Orjaaeg on möödas, ei saa ju enam end kepi alla painutada ja mõisniku püksisäärt musutada. Ei saa välja kannatada ülekohtu ja omavoli, kui talurahvagi jaoks on seadused kirjutatud ja õigused välja kuulutatud. Miks ei tohi siis talupoeg, maa kündja ja külvaja, vilja põimaja ja seemne tuu- laja, ennast teistega võrdseks inimeseks pidada? Kuidas võiks see olla patt?

Agas sel juhul oled sa, Issand, ka ise ülekohtune! Antagu andeks see õkvajooneline mõte, aga ka Jumala ülekohtu ei suuda inimene kan- natada.

Kas see on siis tõepoolest halb, et ta on seltside eesotsas rühkinud, kõnesid pidanud ja kirju kirjutanud, Aleksandrikoolile raha korjanud? Kas see on patt, et ta Kirjameeste Seltsis on vaielnud kirikuõpetajate Hurda, Eisenschmidt'i ja Jürmanni seisukohtade vastu ja oma arvamusi arukamateks pidanud? Kas on see Issanda vastu väljaastumine, kui ta on Aleksandrikoolile nõudnud avaramat programmi, et eesti poisidki pääseksid edasi suurkooli? Kas see on patt, et ta eesti rahva suurele märgukirjale alla kirjutas ning ka ise käis kirja üle andmas ministrile? Kas see on kuritegu, et ta astus vastu, kui kirikisand Holst tegi unrehti koolmeistritele?

Anna andeks meile, kui me anname andeks oma võlglastele... Jah, võlgade pärast on ta kohutki käinud, kuid ta ei ole nii rikas, et välja- laenatud raha naabritele kingituseks jätta. Kui tema on teistelt laena- nud, on ta ikka kõik ära maksnud. Ka selle õnnetu heinakuhjaköksi eest andis ta kaheksa rubla, miks on teda siis üle tosina aasta heinavargaks söimatud?

Mart Mitt ei saagi selgeks, kes kellele ülekohtu teeb: kas tema Juma- lale või Jumal temale. Ta tunneb ainult, et on meeletult väsinud ja üpris ära külmanud. Mäetare pole ehk keegi enam nädal aega kütnud.

Kiltre talu peremees ajab end üles, jätab tindiplekiga kaebekirja lauale ning tõlsib Alatarre. Ta läheb magamiskambrisse — seal on Ell

üles ärganud oma painajalikest unenägudest ning vaatab talle valusate silmadega otsa:

«Ah sina, Mart... Ma ei jõudnud... ei suutnud tüdart elusalt ilmale tuua...»

XIV

Mart Mitt istub vana aasta viimasel päeval Mäetares ning kirjutab. Teistkordse kaebuse jõlueelse läbiotsimise kohta oli ta juba eile valmis saanud ning hommikul ära saatnud. Esimesele kirjale, mis ta jõululauapäeval oli läkitanud Võru sillakohtule, ei olnud seni saabunud mingit vastust. Nii tuligi uuesti kirjutada ning meelde tuletada, et ta ootab seletust selle kohta, miks Kiltre talu nii ilmarmutult läbi puistati ning peret jõhkralt koheldi. Las nad ikkagi annavad ametlikult teada, mida nad temast tahavad, milles oskavad nad teda süüdistada. Vene riigis on siiski seadused olemas, tuleb nõuda nende täitmist.

Kui Mart kirjad valmis sai, võttis ta enda ette lauale puhta paksu kaustiku ning maalís selle esimesele leheküljele suurte tähtedega pealkirja

«Elu lugu, Aia luguga ühentatud viisil kirja panema hakatud.»

Jah, viimane aeg on üles kirjutada oma elulugu — kõik, mis temaga juhtunud. Ja mitte ainuüksi oma elu sündmused, vaid ka need ajaloo juhtumused, millest tema on osa võtnud või mida pealt näinud. Teda võidakse vangi panna ning oma kehva tervisega võib ta seal ära surra ning kõik tema kogemused ja teadmised läheksid kaduma. On aga vaja need üles kirjutada ning jätta poegadele õpetuseks ja järelemõtlemiseks. Võib-olla mitte ainult oma lastele, vaid ehk mõnel muulgi oleks tahtmist neid lugeda?

Ent millest alustada? Ainuüksi sel 1881. aastal on nii palju juhtunud. Küünlakuus käis ta Riia linnas suurel põllutöökongressil, mis on nii elu- kui ka ajalukku kuuluv sündmus. Paastukuu esimesel päeval tapsid nihilistid Sankt-Peterburis keiser Aleksander Teise. See on muidugi ajaloo juhtumus, aga küllap on sel mingi seos ka Liivimaa asjadega. Siis käis ta Rakvere meestega nõu pidamas Peterburi saadetava saatkonna üle. Siis sõdis ta Tartus põllumeeste seltsi õiguste pärast. Siis tuli sõit Peterburisse ja Peterhofi, tema elu kõige uhkem reis üldse. Siis...

Millisesse võitluste keerisesse on ta sattunud sel aastal, kui palju on tema nime pruugitud ajalehtedes! Küll sõimatud ja laimatud, küll toetatud ja õigeks mõistetud. Viimast on teinud «Sakala» ja «Tartu Eesti Seitung», aga «Eesti Postimees» on püüdnud teda näidata õige kahtlases valguses. Peab koguni uueks aastaks endale tolle «Postimehe» tellima, muidu ei tea, kunas õigel ajal talle vastu hakata. Mida kõike aga on nood öelad mõisnike hääletorud kokku soperdanud, seda täpselt teada ei saagi. Mine nüüd neid vastaseid seitunge kirikumõisast või Ungern-Sternbergide käest laenama — saksad saaksid tema üle irvitada. Jäägu saksa lehtedega sõja pidamine pealegi Jakobsoni hooleks, temal toimetuses nii Riia kui ka Peterburi lehed käepärast. Sest Kiltre Miti ründamine tähendab ühtlasi ka vaenutegevust Kurgja Jakobsoni vastu, nii et «Sakala» ei või seda asja nagunii õiendamata jätta.

Mida mõtleb aga see uus, väljamaal tudeerinud redaktor Grenzstein, et ta nii kibedasti kipub «Sakalat» ja tema mehi purema? Nagu üleannetu kutsikas, kes nooruslikust lustist ja meeldatahtmisest kipub iga teekäijat kannast näksima? Ja ometi tahtis Jakobson Grenzsteini koguni «Sakala» abitoimetajaks kutsuda! Kas Jakobson on eksinud oma abimeeste otsingul või on see suurte vuntsikihvadega kirjutaja-härra nii kiiresti meelt muutnud? Nüüd on Grenzstein koguni omaenese lehe «Olevik» käima pannud — näis, kas ta ka seal astub välja «Sakala» vastu? «Eesti Postimehes» võis ta ju kutsikana haukuda ka peremeeste Jannsenite käsu järgi. Jah, see Grenzstein on nooremate tegelaste hulgas kõige segasem ja vastuolulisem kuju. Mida see noorhärra peaks küll

tahtma, kuhu ta püüab? Kas ei sihi ka tema eesti rahva etteotsa? Vana Jannsen on ju ränga haiguse tõttu omadega läbi, Hurt kaugele Peterburi kolinud ning eesti seltside palvekirjast lahtiütlemisega ennast inimeste silmis ära teotanud. Nüüd ongi rahva etteotsa tegusatest meestest jäänud veel Jakobson ja Mihkel Veske. Lauuisa Kreutzwald ei tule enam arvesse, pealegi on ta nii ahistatult oma väimehe Blumbergi voli alla sattunud, et peab igas asjas tema pilli järgi tantsima ning isegi «Sakalaga» riidu norima. Nii et vahest siis Grenzstein tahab saada uueks messiaks ning võimu pärast norib tüli «Sakalaga»? Sellestki oleks vaja midagi üles märkida.

Kuid õigupoolest oleks vaja alustada varasemast ajast. Selle aasta sündmusi ei saaks päriselt mõista, kui ei tea eelmisi. Seda, kuidas ta üldse põllumeeste seltsi etteotsa sai. Kuidas ta siia Kiltre tallu tuli. Kuidas...

Kas ei tuleks alustada koguni päris algusest? Et kes ta on ja kust tulnud?

Aga siis tuleks ilmatu palju kirjutada, siis küll päeva-paariga hakama ei saa. Kas ta oleks 1881. aasta sündmused suutnud täna paberile panna? Pool talve veel ees, tervis viletsavõitu, ei tast linaharijat saa — küll Karl sulastega lõugutab, ropsib ja soeb. Niisiis võiks ta ju ka näärikuus kirjutada.

Ja Mart Mitt tõmbab järgmisele lehele suure numbri 1 ja alustab. Alustab algusest peale.

«Minu isa Mihkel on Pärnu linna kihelkondas Sauga vallas sündinud. Seppa talu oli meie vana sugukonna koht, mille perast siis ka meie liig-nimi Mitt Sepa talu nimest välja on kasvanud. Saksad ütlesid Sepa asemel Schmidt, aga talurahvas lühendas seda Mitt'iks...»

Lause jääb punktita, sest Mäetare kirjutuskambrisse tormab Riku:

«Esä, tule alla, üits võõras miis tulli, taht sinuga kõnõlda!»

«Mine ütle, et ma tulen kohe.»

Poeg lippab minema, Mart paneb tindipotile korgi peale ning peidab elulooraamatu ära.

Alatare eeskambris istub ilmatu pikk ja kiitsakas meesterahvas, üle kolmekümne aasta vana, jultunud vaatega silmad igale poole torkimas, saksa moodi vurrud nina all, mõisapoolsed rõivad seljas, ent eesti keel suus:

«Minu nimi on Peeter Andresson.»

«Mart Mitt.»

«Tean, olen kuulnud — te olete see mees, kes sakste vastu võitleb.»

«Mis teil siis ka asja oli siia kanti?»

«Asja? Jah, muidugi oli mul asja. Tahan trahterit pidama hakata kusagil külas, minu tervis ei kannata linnavingu, pidin Peterburist sealse halva kliima pärast ära tulema. Lootsin, et saan Pikajärvel Kitse kõrtsi rentida, aga ei saanud von Mülleriga kokku. Ehk võib siin siis Saverna kõrtsi saada?»

«Mina ei ole küll kuulnud, et Saverna kõrtsmik Mihkel Elmik kavatses mujale kolida.»

«Ega mina ka täpipealt tea, aga Pikajärvel räägiti, et Saverna kõrts olevat saadaval. Kiltre peremees jätab mind ehk öömajale, üks siis homme või täpsemalt järele kuulata, kas siinkandis midagi rendile antakse.»

«Meil ei ole ruumide poolest kuigi lahe, pealegi on perenaine raskesti haige. Mina ise olen ka omajagu tõbine, kipume mõlemad öösi oigama, võõras ei saaks siin rahulikult magada. Lapsedki majas, nii et ei saa öömajalisele omaette kambrit anda. Oleks mõistlikum, kui te läheksite Saverna või Soodla mõisasse — need asuvad siinsamas ligidal, neil hoopis rohkem ruumi.»

«Olen igasuguste tingimustega rahul, ei lähe mulle mingit eraldi tuba vaja. Olen ringireisimisest nii väsinud, et ei suuda enam kuhugi minna.»

«Aga teil näikse ju voorimees olevat?»

«See on Pikajärve vöormünder, ta tahab tingimata vana-aastal kodusse tagasi saada, ei tema vii mind enam kuhugi. Ta ootab ainult reisiraha äramaksmist.»

Ja võõras astub tõtlikult välja hobusemehe manu, ulatab talle hõberubla ning võõrmünder keerab kohe otsa ümber ning sõidab Kiltre mäest alla.

«Noh, näete, ma ei saa täna enam kuhugi edasi, olen sunnitud siia talusse öömajale jääma.»

«Mis teiega siis teha, eks te jääge siis pealegi,» lööb Mart Mitt käega ning tahaks minna vaatama, kuidas hobustega lugu. Aga Peeter Andresson on kohutavalt jutukas mees, ei lase kuidagi sõnale vahet tekkida. Juba on ta sattunud üpris tooreste sõnadega mõisnikke ja kirikhärrasid kiruma, üks kurat ja saatan lendab teise järel.

«Mis häda sunnib teid küll nii raskesti neid siunama? Kas olete siis ise ka mõisnike ja kirikhärrade küünte vahele sattunud?» küsib Mart Mitt umbusklikult.

«Seda küll veel mitte, aga ma olen selgesti näinud, missuguseid põrgutükke nad teevad. Nagu need koledalt suured rendid, mida nad talurahvalt riisuvad. Kas on see siis kellegi mõistlik rent, mida see suur kurat Pikajärve mõisnik oma kõrtsi eest tahab?»

«Austatud härra, teil võib ju omast kohast rentide suhtes õiguski olla, aga teie ise ei ole ju neid koormatusi kandnud. Te ütlesite, et te Peterburis trahterit pidasite ning ei ole Pikajärve omanikuga üldse kokku saanudki. Kuidas te siis võite juba ette kiruda, et see rent nii suur on? Ega see Pikajärve omanikki teilt muidu saa suurt renti nõuda, kui te ise seda ei lubaks ja kontrahis kirja ei paneks.»

«Aga kuhu siis peavad inimesed minema? Nad on ju sunnitud häda pärast kohta võtma ja suurt renti maksma. Eks ma ole küllalt näinud, mis eesti vendadega ülekohtusel viisil sünnib.»

«Austatud härra, teil näikse oma sugurahva vastu kaastundmust olevat. Aga ega teie Pikajärve kõrtsi muidu saa, kui endisest rentnikust rohkem lubate. Aga et senisest suuremat renti pakkuda, peate oma ettevõttes ka enam raha rahvalt välja pressima.»

«See peab paika küll, et üks oskab rohkem raha teha kui teine. Aga kas peab siis see, mis mina oma osavusega rohkem ühest kohast oskan sisse teha, nende kuradite mõisnikkude ja kirikhärrade perse minema? Vaatame näiteks kas või seda Kanepi kirikhärrat von Holsti, kes siinkandis otse röövlitööd tegevat. Või Võrumaa kohtunikke Maydelli ja Ungern-Sternbergi, kes selle maja rahva õnnetuse ja häda sisse lükanud. Küll oli see ka üks lorupea, kes Holsti püssiga laskis ega pihta saanud. Oleks ta ometi selle kuradi kirikhärra maha lasknud, oleks see Holstile paras olnud!»

Säärane jutt ei meeldi Kiltre peremehele mitte üks raas, selliseid asju on ainult tuttavad mehed nelja silma all poolihääli arutanud, aga nüüd hüppab keegi võõras sisse ning pasundab nagu pritsimeeste pill. Ja ei karda mitte üks teps, et mõnes Kiltre talu kambris võiks teda mõni sulane, teenijatüdruk või muu kõrvaline inimene kuulda.

«Austatud härra, teie ütlesite küll enda eestlase olevat, aga ma ei ole kuulnud, et eestlased oma vaenlastest nii toorel kombel räägiksid. Ehkki teie ütlus õige on, et Holst ja Võru sillakohtunikud siin on suurt pahandust teinud. Mina siiski ei taha teie söimusõnu kuidagi toetada, säärast käitumist te olete kodumaalt ära olles nähtavasti nihilistidelt või välismaa mässajatelt õppinud. Sellepärast, kui teile eesti rahvas vähegi armas, ärge kihutage teda mitte mässutegudele, mis võiks tervele rahvale suurt õnnetust tuua. Ülekohtutegusid peab ikkagi kohtus arutama, sest kui seaduse järgi on keegi süüaluseks tunnistatud, siis tunneb ülekohtune inimene häbi ja võib oma patusest kurjusest ümber pöörduda.»

Aga Andresson ei muutu neist sõnadest taltsamaks, ta alustab oma vastukõnet hüüatusega: «Kõigi kuradite nimel! Kas siis siinsetes kohtutes ka mingisugust õigust saab leida?! Õiguse röövijateks võib neid kohtuhärrasid nimetada!»

«See, mida te ülekohtust õigusemõistmisel räägite, võib ju minu maja kohta paika pidada. Aga teie avaldamisviis on üsna sündmatu ja liialdatud. Eesti rahvas loodab siiski, et õigus ja seadus ka taluinimese üle on valvamas. Kui enese eest kosta mõistetakse ja õigust otsitakse, siis ei jää vahest õigus mitte ka saamata.»

«Aga kas teie, härra Mitt, olete siin Holsti või Võrumaa kohtuhärrade vastu õigust saanud?»

Jah, Mart Mitt ei ole tõepoolest oma õigust kohtutes kätte saanud, aga ta ei taha seda ometi selle võnnuvõõraga arutada. Niisuguseid asju võiks ju omavahel jutuks võtta kõrtsmik Elmikuga, naaber Kissaga või Saalu talu peremehe Jaan Liinaga, aga mitte mingi tundmatu Peterburi trahteripidajaga. Ilmaasjata andis ta võõra anumistele järele ja jättis mehe öömajale. Asi ei seisa ju ruumikitsikuses — Mäetare kaks kambrit seisavad tühjad pärast Märt Varese vangiviimist. Aga ei või seda ringivilavate silmadega Andressoni Mäetarre viia, hakkab seal ehk paberites sobrama. Kiltre talu peremees kutsub teenija Liisa Mõrra ning laseb võõrale aseme teha Alatare eestuppa.

Mart Mitil on veel mõningaid hädavajalisi toimetusi, ta peab mitu korda eeskambrist läbi astuma. Aga sellest viisist, kuidas pikka kasvu öömajaline end riidest lahti võtab ja magama asutab, tema sukkadest ja aluspesust märkab Kiltre peremees, et vaevalt see Andresson talust pärineb — mees paistab lihtsamate riiete sisse pugunud mõisnikupojana. Eks mõnedki neist ole eesti keele korralikult ära õppinud.

Ohates seab Mart Mitt end magama: üks näe, mis see uus aasta Kiltre talule ja üldse eesti rahvale toob.

Uusaasta hommikul tõusti Kiltrel tavalisest hiljem. Ent öömajaline ei kiirustanud minema, vaid tuli temagi söögilauda paluda. Kutsumata külaline on hullem tatarlasest — Mart Mitt otsustas Andressoni kimbatusse ajada.

«Austatud härra, te ütlesite eile, et olete Viljandimaalt Vana-Võidu vallast pärit. Siis te peaksite tundma sealset rahvast. Kas teate näiteks Vaigu talu peremeest — ta on minu külimees?»

«Ei tunne. Ma olen lapsest saadik mõisas elanud ning seetõttu vähe vallarahvaga kokku puutunud.»

«Vaigu talu peremees Hans Käärrik on aga valla kohtumees ning käib seetõttu sageli mõisas.»

«Ei mäleta kahjuks.»

«Aga tema vanaisa tunnete ometi?»

«Ei tunne.»

«Ma panen imeks, et te ei tunne. Käärriku Jüri on ju terve eluaja olnud Vana-Võidu mõisa viinapõletaja!»

«Ma olen ju lapsest saadik mõisast ära olnud, koolides käinud,» kohmab külaline.

Mart Miti häälde sigineb pilketooni:

«Väga imelik, et te oma valla rahvast üldse ei tunne. Väga veider. Kuidas võib küll kodukandi rahvast nii võõrduda?»

Andresson on kimbatuses, mida kosta. Vaikuse katkestab Karl Miti tulek — ta teatab, et hobune on ees. Tartust koolivaheajale saabunud vennas Kustil on isu kaasa tulla — poisid tahavad sõita Saverna kõrtsi, et ümbruskonna noorrahvaga koos uusaastat pühitseda. Nüüd tuleb ka võõral himu noorte Mittidega kaasa minna — ehk saaks Saverna kõrtsi rentida. Mart Mitt vaatab mureliku näoga järele, kui vanker kolme sõitjaga Kiltre õuerinnakust alla Saverna ojale veereb.

Õhtupoolikul jõuavad poisid koju tagasi ning neil on mõndagi jutustada. Andresson olevat ka Saverna rüüpajate seas ässitavaid jutte hakanud ajama, küll Holsti, küll Ungern-Sternberge põhjanud. Kõrtsilised oma purjus peaga kippunud tülli ning mõned nokastanud poisid tahtnud Saverna kõrtsi suurtoas võõrale naha peale anda. Kohalviibinud sandarm päästnud Andressoni küll noormeeste käest ning viinud Tamme vallamajja ülekuulamisele, et teda järgmisel päeval Võru sillakohatusse saata.

Aga juba kaks päeva hiljem toovad kirikulised Kanepist teate, et seda pikka, end Andressoniks nimetanud meest nähtud Ritsiku kõrtsis — ei olevat ta ühti kohtu alla antud ega eeluurimisele jäetud, vaid ajavat oma ässitavaid jutte edasi.

Kes on küll see Peeter Andresson ning miks on ta Kanepi kihelkonda ilmunud?

Selget vastust ei oska või ei taha keegi anda. Ja Mart Mitt peab järjest õigemaks oma tõrjuvat hoiakut — et ta selle mehe ässitavate juttudega kaasa ei läinud.

XV

Reede hommikul, näärikuu 8. päeval sõidab Mart Mitt Tartusse. Vaja on haigele naisele rohtu tuua ning esimesed 1882. aasta koosolekud on ka kätte jõudnud: pühapäeval tuleb kokku Kirjameeste Selts, esmaspäeval Tartu Põllumeeste Selts.

Mart Mitt on sedapuhku kodunt väljasõitmisega hiljaks jäänud, pealegi on tal Tartus esimeseks mureks minna apteeki. Nii jõuab ta «Vanemuise» majja Kirjameeste Seltsi koosolekule suure hilinemisega. Kuid seltsi uus president Jakobson ei ole üldsegi kohale jõudnud, vaid on saatnud telegrammi, et ta haige jala pärast ei saa Tartu tulla, juhatagu Mihkel Veske koosolekut.

Ja Mihkel Veske juhatabki nagu mitmeid kordi varemalt. Ülikooli loengutel käib tal vähe kuulajaid, aga siia «Vanemuise» saali on kogunenud ligi tuhat inimest, nii et ukсед on pärani ning muist inimesi eeskotta ja mujale kõrvalruumidesse jäänud. Eks talumees ole harjunud kirikus jutlusesõna kõrvust mööda laskma, nii ei näi kuigi õnnetud ka need, kes saali ei ole mahtunud. Kena ka väiksemas ringis juttu ajada ning kuulda, kuidas mujal inimesed elavad. Ja «Vanemuise» puhvetki teeb oma ukсед lahti: kes tahab, võib külma ilma vastu rüübata klaasi tulist teed või pudeli külma paerast, mis samuti naha soojaks ajab. Peale selle pole esimesed sõnad ja kõned koosolekul mitte need kõige tähtsamad. Selgi korral kõneldakse pikalt ja laialt keisri heldusest, sest Aleksander III on lasknud õnnesoovitelegrammi peale oma ametnikel saata seltsile neli tänusõna. Ja niisiis kiidetakse sel hommikul «Vanemuise» saalis keisrit ning üüratakse tsaarihümni.

Kui Mart Mitt «Vanemuisesse» jõuab, kõneleb seal juba välismaal koolitatud maamõõtja Jakob Tülk õhu raskusest ja õhurõhust. Ta teeb selle näitlikustamiseks mitmeid katseid, mida aga ustel trügijad ja saalist väljajäänud nägema ei küüni. Ilma nägemata on aga õhu rõhumi-sest raske aru saada ning Mitt loobub Tülgi kuulamisest. Eestois tuleb talle vastu Tartumaa Räisa talu omanik Juhan Grünwald, ilus, rõngas-habemega noorepoolne mees, tõmbab Miti kõrvale ning küsib:

«Kas sa ka tead, et sind politsei taga nõuab? Kaks kvartalnikut otsivad sind saalis taga. Miks need isandad sind kesk koosoleku aega kibe-kiiresti taga ajavad?»

Mart Mitt kehitab õlgu, aga palub siiski Grünwaldil minna politsei-nike juurde ning küsida, mida kroonumehed temast tahavad. Grünwald lähebki, manitsedes enne Mitti, et see vahepeal kuhugi nähtavale ei tikuks. Viie minuti pärast tuleb Räisa talu peremees tagasi:

«Need nuuskijad koerad soovivad teada, millal Tartu Põllumeeste Selts kokku tuleb. Ja nad tahavad Mitiga kokku saada. Ja küsivad, et kas ta ise koosolekut juhatab.»

«Väga veider,» ohkab Mart Mitt, «Tartu Põllumeeste Seltsi homme koosolek on ometi vastavalt uuele eeskirjale politseis registreeritud, kuidas nad siis seda ei tea?! See on mingi lollus. Mul ei ole mingit süüd, mille pärast peaksin kartma!»

Vahepeal on Jakob Tülk lõpule jõudnud oma katsetega õhurõhust ja sõna saanud noor Andres Dido, kes kõneleb ajaloo tähtsusest. Jakobsonile ei meeldinud küll küünlakuus Dido omaalgatuslik sõnavõtt Riia kongressil ning ta mainis seda halvustavalt «Sakalaski», aga Mart Mitile pakub see äge noormees huvi. Ta tahab kuulda, mida Dido räägib ajaloo mõttest ja ülesandest — eks temagi ole hakanud kirjutama oma ajaraamatut. Võib-olla ei tee ta seda õigesti, ehk teavad rohkem õppinud mehed midagi teedjuhatavat ütelda?

Kuna suurest uksest saali trügida näib kaunis lootusetu, soovitab Grünwald Mitil ennast kitsast tegelaste uksest püünele litsuda — ka sinna olevat rahva rohkuse pärast pingid asetatud. Mitt talitabki asja-

liku juhatamise järgi, pääseb kardinate vahelt lavale ning leiab kahe kõhuka Viljandimaa mehe vahele koha tagumisse ritta.

«Ajalugu äratab mõjukul viisil inimese vaimu, ajalugu mõjutab hari-val ja suundaandval moel kogu rahvast. Sellepärast on vaja ka koolides ajalugu õpetada ning just rahva oma ajalugu, mitte võoraste keisrite ja sõdade kroonikat...» kostavad Kiltre peremehe kõrvu Andres Dido hoogsad sõnad. Sellest poisist võib saada kõnepidaja ja kirjamees küll, ilmaasjata nuriseb Jakobson tema üle.

Aga Mart Mitil ei lasta Dido mõttemõlgutusi rahva ajaloost ja selle õpetamise kasust rahumeeles kuulata, sest silma hakkab äge lainetusevoog saali keskel. Selle põhjus saab ka selgeks: kaks mundris sandarmid trügivad küünarnukkidega raiudes ja tupes mõõgaga vehkides mööda inimsamma koosoleku juhataja Mihkel Veske ette. Mundrimehed nõuavad, et osa rahvast saalist välja saadetakse ning neile ruumi tehtaks Mart Miti otsimiseks.

Mihkel Veske on aga nii kodu- kui ka välismaal mõndagi näinud, ta ei lase end kahest mõõgakandjast kohutada. Ta vastab nõudjatele südikalt, et need talitavad seaduse vastu, kui nad politseis registreeritud koosolekut segavad — nad peaksid ootama vaheaega, et siis oma asja-toimetusi teha.

Aga mõõgamehed poleks oma ameti kõrgusel, kui nad laseksid end ühel õpetatud mehel tagasi tõrjuda. Nad nõuavad Veskelt, et see kuulu-taks kohe välja vaheaja. Mihkel Veske kokkumatuses saavad julgust ka mõned esiridades istuvad Viljandimaa mehed ning pistavad valjul hää-lel mundrimeeste vastu hõikama.

Mart Miti kõrval istujad, kes teda näo poolest tunnevad, manitsevad teda saalist kaduma.

Siis ilmub Miti selja taha sõber Grünwald ning kutsub kiirustades Tartu Põllumeeste Seltsi esimeest ära. Mitile sähvatab sel silmapilgul pähe ärev mõte. Kas ei sekelda sandarmid siin nii ägedasti sellepärast, et nad tahavad korraldada avalikku skandaali, et siis ülemused saak-sid hea ettekäände Kirjameeste Seltsi sulgemiseks? Kui asjalood peaksid sellised olema, siis ei tohi ta lasta ennast kinni võtta «Vanemuise» saa-lis koosolekul, vaid kuskil erapooletul pinnal. Kui tema pärast suletakse Kirjameeste Selts, siis ei annaks ta seda endale ealeski andeks.

Ja Mart Mitt tõuseb ning laseb end Grünwaldil kättpidi talutada minema «Vanemuise» lavalt. Ettevõtlik Räisa peremees juhib ta üles teisele korrusele ühte kõrvalisse tuppa, kuhu eestseisuse liikmed on ripu-tanud oma ülerõivad. Siin pruunika kantseleikapi taga seisavad kõrvu kaks suurt riidevarna ülerõivaid täis — Viljandimaa meeste pikad reisi-kasukad küünivad koguni maani.

Grünwald seab riidevarnade vahele väikese tooli ning paneb Miti sinna istuma:

«Ole siin vagusi, ära kõhata ega kahista — oota, kuni nuuskijad ära lähevad. Küll ma sellest sulle tulen teatama!»

Kostab ukse sulgumise kolksatus ja toas jääb vaikseks. Mitte küll päriselt: alt saalist kostab suure rahvamere ärev mühin, lainetena see korra ägeneb, korra vaibub. Siis on kuulda jooksmist trepil ning toa uks tõmmatakse lahti. Sandarmid keerlevad nagu ema kaotanud hundi-kutsikad eestseisuse toas ringi, tõmbavad lahti kapiuksi, kummardu-vad laua alla, kobavad nagis rippuvaid kasukaid. Mart Mitt hoiab hingamist tagasi ning näeb ühe silmaga, kuidas vaid sammu kaugusel tei-sel pool varna peatuvad mundrimehe saapad, levitades tõkati lehka. Ja siis kõige ärevamal momendil, kui ta näeb veel teistki saapapaari ilmuvat oma silmaringi, kipub talle aevastus peale. Mart surub käe suule ja hingab sügavalt välja — tal õnnestub aevastus tagasi suruda.

«Pasmatrel zdes?» kostab ühe läbiotsija kiirustav hää.

«Konešno, nikavo net!»

Paar kergelt keisermantlit löövad Mardi silmade ees liikuma, siis kao-vad saapad silmapiirist ning kolksatab uks.

Tüki aja pärast ilmub kasukate vahele Grünwaldi habemerõngast pärjatud roosa nägu, tal on juba palitu seljas ning läkiläki peas.

«Asi on nähtavasti hirmus kuri. Jumal teab, missugune sakste seatud võllas sind ootab. Sandarmid panid siit küll ajama, üks Raekoja, teine Narva mäe poole. Ma arvan, et on kõige parem, kui lippame kaupmees Peikeri poole, kus seisab minu hobune. Ega sa praegu poja kostikohta tohi minna ega oma vankriga sõita — seal võivad sandarmid juba ees oodata,» seletab Grünwald, viib Miti tagatrepist alla ning all koridoris saalivast inimsummast kiiresti läbi.

Ilma jälitamisetä jõuavad nad lähedal asuvasse Peikeri poodi. Asjaloo ära seletanud, kutsutakse Kirjameeste Seltsi koosolekult põgenenud isikud tagatuppa ning pakutakse koguni süüa. Vahepeal on kaupmehe hoovisulane Grünwaldi hobuse vankri ette rakendanud ning kohe läheb reis lahti. Üle silla pole vaja sõita, mööda Räpina maanteed kihutavad Grünwald ja Mitt linnast välja. Ei, nende kannul pole näha ühtegi kardavoid ega sandarmit! Selja taha jäävad Annofi trahter, Jaamamõisa joogimaja ning varsti ka tilluke Rõõmu kõrts.

Ja siis pööravadki nad sisse Räisa talu õueväravast. Siingi antakse koosolekult tulijatele kehakinnitust, pärast seda sõidab aga ettevõtlik Grünwald tagasi Tartu poole, et hankida teateid olukorrast.

Mart Mitt jäetakse üksi Räisa talu tagakambri. Nähtavasti ei tohi ta homme Tartusse Põllumeeste Seltsi koosolekut juhatama minna. On vaja panna paberile esimehe asetäitjate jaoks mõned juhtnöörid, kuidas istungit juhatada ning kuidas üldse seltsi tuleks juhtida. Sest väga võimalik, et esimees ei saa enam kaua aega oma senist tegevust jätkata. Midagi hullu on teoksil tema vastu. Kes teab, millega see kõik lõpeb. Võib-olla peab ta tõepoolest vangi minema?

Ta on igatsenud ainult seda, et teda vabaks, täievililiseks inimeseks peetakse. Et ta tohiks oma rahvust tunnistada, oma emakeelt kõnelda, oma maad harida, oma seltsikaaslasti juhtida.

Aga ikka jälle on ta leitud seadusega pahuksis olevat, ikka on teda taga kiusatud. Kes on ta praegugi? Põgenik võõras toanurgas, kes ei tea, mis tast homme saab: vang või pagulane...

XVI

Kirjutades on kulunud aeg kiiresti, järsku kokkub Mart Mitt Räisa talu laua tagant üles vankri sõitmise kolinast. See on siiski peremees Juhan Grünwald ise, kuigi ta saabub Tartust kahe hobuse ja kahe vankriga — ta on linnast Augusti kostikohast ära toonud ka Kiltre talu mära, et Mart Mitt ei peaks uuesti Tartusse sandarmite silma alla tikkuma.

Grünwald on linnas mõndagi ärevust tekitavat märganud ning selle meeelerutuse toob ta tuppa kaasa. Sõitku Kiltre peremees viivitamatult ära, sõitku koguni Liivimaalt minema. Sandarmid peavad Tartu piiril väljasõitjaid kinni, uurivad, kas neist keegi Mitt ei ole.

«Mille järgi nad siis arvavad mind ära tundvat, minu pilti ei ole ju kuulutustetulpadele kleebitud,» püüab Mart nalja teha.

«Sa veel naerad!» pahandab Grünwald. «Mina sattusin Tartu silla-kohtu sakste põrguviha alla mullu ning tean, mis see tähendab. Nad oleksid mind peaaegu surma saatnud. Ainult riigivalitsus päästis mind, ainult Peterburist sain ma abi.»

Mart Mitt annab põllumeeste seltsi juhtidele määratud kirjad Grünwaldile üle — mõistlikum on tõepoolest homme oma nägu Tartus mitte näidata. Grünwald sütitab tule laternas ning kahekesi lähevad nad rehe alla. Kiltre märele on kõigepealt vaja juua anda, siis natuke ristikheina, et tal pikaks teereisiks jõudu jätkuks. Ega Räisaltki palju vähem maad Savernasse ole kui Tartust. Ainult tee on teine: tuleb Haaslavas parvega üle Emajõe sõita ning Põlva suunda hoida ning üle Karilatsi Piigaste peale pöörata. Vahest ongi võõras tee hea — sandarmid võivad Mitti Tartu—Kanepi teel passida.

Seda varitsemist peab Grünwald koguni tõenäoliseks ja soovitab:

«Ära siis Kiltrel pikalt kohmitsema jää, võta natuke teemoona kaasa ning sõida kohe Peterburi. Sinu olukorras ei jää muud üle. Keisrilinnas mine Köleri juurde, küll see avitab!»

Mitt teab ka ise, et Peterburis peab kõigepealt Kõleri juurde minema. Latern annab vähe valgust, suured varjud roomavad mööda püstlaudadest rehealuse värasteid. Rahuliku hobuse pea muutub seinal hirmuäratavateks kiskjalõugadeks — lohemaoks, mis vajaks taltsutajaks Püha Jüri.

«Ma saadan oma poisi meie hobusega seltsiks. Et kui sinuga peaks teel midagi juhtuma, kui sind näiteks kinni võetakse, siis saaks see teatavaks ning teaks abi otsida,» korraldab Juhan Grünwald.

Mart Mitt arvab küll, et säärane abinõu on liigne, aga otsustavalt vastu vaielda ei söanda. Enne keskööd sõidavadki Räisa talust välja kaks vankrit ning suunduvad Haaslava poole.

Emajõe ääres ei ole kedagi näha ega kuulda, rahulikult voolavad vood Peipsi poole. Üle vee paistab nähtavasti parvemehe aknast tilluke tuluke, aga kedagi ei tule teelistele vastu. Hõikab Mart Mitt oma natuke kähi-seva häälega, hüüab Grünwaldi poeg oma heleda tiiskandiga.

Mustav vesi vuliseb endise rahuga, maabumissillal järavad hobused suuraudu, teisel pool jõge vilgub kutsuvalt tuluke. Aga sinna ei pääse kuidagi. Kas on ülevedu ööseks suletud või parvemees lihtsalt magama jäänud?

Mart Mitt seisab üksi vaikes talveöös — mitte küll päris üksi: tema kõrval tammub noor poiss ja auravad kaks taluhobust. Ent ümberringi on tühjus ja pimedus. Aga see pimedus kaitseb teda praegu — kuskil mitmete verstade kaugusel aetakse teda taga. Kas peaks juba täna põgenema? Alles päikesetõusuks võib ta jõuda Kiltrele, päevavalgel on aga kahtlane minema sõita — kõik näevad, kuhupoole ta suunda hoiab.

Viimaks ometi kuulduv üle jõe mingeid kolksatusi ning vesi hakkab solisema. Parv ilmub pimedusest läkiläkis mehega hääletult kui kummitus.

«Kos te nii ilda ulgute?» nuriseb parvemees. «Ei saa õigel aal kõrtsist tulema. Sääratsel äreval aal kõrraliku inemise makava kotun. Viimäts ülesõitja kõnelevi, et neid otsitu liina piiril läbi. Et saisnu kümme politseid vastan nink uuritu, et kas kiäki ei viä põllumeeste seltsi presidenti, kedägi Mitti. Ei tiiä, mis muudu tuu Mitt vällä näge?»

Mart Mitil ei ole isu ennast tunda anda — parem, kui jutukas parvemees teda ega tema teed ei tea.

Ülevedajal paistab aga igav olevat, ta ihkab reisijatega kõnelda: «Egä küll kõik jutu õige ole. Kõneldi siin, et kas jõuluõdagu vai vastse-aasta üüse lastasse kõik Tartu kerku õhku. Et nihilisti om altari alla pannu tünamendi ja nigu orel nakab mängma, nii prahvatap kõik vasta taivast. Aga ütengi kerkun es juhtu midägi. Kuid tulekahjusi om küll irmus pailu ollu, küll Tartun, küll Võrumaal. Nüid om ju nihilisti ten- nuva õkva palutamismasina: petrooliga kastetu räbäläpuntra külge pannasse salpeetri sehen leotetü nüür, sii torgatasse piibu päält palma ning visatass tuu kaadervärk üle värati uuvi. Esiki tõse korra luftiak- nast om sihukesi tulepuntraid sisse visatu. Nii et maailm om täitsä ukka mineman!»

Mart Mitt on küll Haaslava parve peal viibinud ainult veerand tundi, aga temagi on kuulnud asju, mis teevad järjest ärevamaks. Õnneks ülejäänud teel ei tule neile kedagi vastu ning rohkem hirmuäratavat nad sel öisel teekonnal ei kuule.

Hommikualges jõuavad teelised Kiltrele, pärast hobuse söötmist võib Räisa poiss tagasiteele asuda.

Mart Mitt on roidunud ja väsinud, ta tunneb ennast üpris haigena ning ihkab vaid voodisse pugeda. Aga tal on vaja enne vanasulasele Jüri Sagale töökorraldused anda. Aga sulasmehel on omalt pooltki midagi rääkida. Ta tõmbab peremehe teiste teenijate kuuldekaugusest eemale, silub vasaku pöidlaga oma rippuvaid saunikuvuntse ning sõnub siis:

«Tiiäd, perremiis, eilä õdagu käve siin võõrit...»

«Kes nad olid?»

«Võru kohtusaksa ja üits politsei ülembvahtmeister.»

«Ja mis nad tahtsid?»

«Tahtseva teedä, et kos om Mart Mitt.»

«Ja mis sa ütlesid?»

«Minä, minä... ütles, et ei tiiä. Na lubasive küll mulle suurt massu, kui ma neile edespidi sõna vii, kost sinnu kätte saada võiss.»

«Noh, ja sina?»

«Minä mõtli küll esite, et raha olesse väega vaja, et joba vana inemine, et varsti piäss aplaagrisse jääma... Aga siis nakse süämetunnistus urisema, et mesperäst piäss minä Juudas Iskariotiss nakkama... Nii et pallese andiss, et mul sihuke äraandmise mõte siski pähä tulli...»

Mart Mitt vaatab Jüri Sagale pikalt otsa: sulane on Kiltre ostmisest saadik siin tööd teinud, ei ta ole nurisenud, ei neil ole sihukesi kõnelusi varem ette tulnud — südämetunnistusest ja äraandmisest.

«Kui vana sa õigupoolest nüüd oled?»

«Niisama kui peremiis esi. Pallalt kaits aastat vanemb.»

See võib olla küll. Märkamatul on nad kõrvu Kiltrel keskeast vanaduse poole tüürinud.

«Siis on sul jo juubel ukse ees. Ja sa, Jüri, ei olegi naist võtnud.»

«Kohe ma selle naise oless pannu, kas Kiltre rehetarre?»

See on lihtne, aga raske vastusküsimus. Kas tõesti maksab naist võtta, kui peaksid temaga peremehe rehetares elama, kust kogu aeg läbi käiakse, kust viljapeksmise aegu sügisel tuleb koguni lahkuda põõningule või heinaküüni?

«No aga kas sul pruuti on, kes sulle naiseks tuleks?»

«Mis pruuti näid minu iäs enämb. Aga eks näid vallalisi naisterahvid ole nii Savernan kui Sirvasten, kui just võtta tahass...»

«Kui sa, Jüri, tahaksid tõepoolest naist võtta, siis võiksid esialgu saada Mäetare otsmise kambri, mis Varesele oli üüritud. Aga suvel võiksid endale sauna ehitada oja äärde Kraavi Aabrami kõrvale. Nii palju palgijuppe ikka Kiltre metsast saaks.»

«Tennasi väega, perremiis, üvä lubamise iist. Ma mõtle selle sanna asja ja naisevõtmise üle järele. Ja kõneleme sellest konagi edesi, kui perremehel jälle minu jaoss aiga löidup.»

XVII

Mart Mitt tundis, et viimaste päevade üleelamised on tervise nii sandiks surunud, et tõepoolest on vaja end sāngiheitmisega kosutada. Ell oli ainult vähekese paremaks saanud, lamas endist viisi vaikselt asemel. Niisiis on näärikuul Kiltrel juba kaks haiget majas.

Aga Mart Mitil lasti vaid üks päev rahulikult puhata. Laupäeva hilisõhtul veeres Kiltre õue pinkvanker — samasugune nagu Miti oma. Küaline ise oli ka tuttav — siitsamast Vastse-Otepää vallast Tordi talu peremees Aado Eisenschmidt. Tordi punetavate silmade ja pika halli habemega peremees tuli Tartust, oli käinud põllumeeste seltsi koosolekul. Koosolek oli siis ilma esimeheta ikka ära peetud!

«Kuidas seal läks? Kas rahvast oli palju?» tahab end voodis istuli ajanud esimees teada.

«Rahvast oll paillu kokku sõitnu küll, a politsei kihut muist minema.»

«Misperast siis?»

««Vanemuise» saali lasti ainult seltsi liikmit, muu kiik aeti tagasi. Politsei olli usse pääl vastan kui piletekontroll.»

See oli muidugi sillakohtu adjunkti Ackermanni töö — ei jäta ta põllumeeste seltsi rahule!

«Aga viil ullõmb lugu juhtu liinast ärä sõiten. Vaivalt olli ma Võru suurttiile vällä jõudnu, kui kardavoi vastan ja muudkui kinni. Vedäsivä mo Tartude tagasi — politseimajja. Na arvasiva minnu sinuss, muudkui Mart Mitt ja Mart Mitt. No millega sa tõendat, et olõ ei ma lihtsalt Mitt, vaid oopis Eisenschmidt? Viimäte ilmus kohale üits sillakohtunik, nime poolest vist Ackermann, kes üteli, et sii miis ei olõ üldse Mitt. Nakse sis jälle Vastse-Otepää poole logistama, aga tõne sandarm nigu kurivaim vastan. Ja minnu jälle Tartude viimä. Minä küll vasta, et ei ole ma lihtsalt Mitt, vaid ikke Eisenschmidt, et minnu om just prõlla õigess tunnistatu ja politseist lahti lastu. Õnness jõudse Tartust järele üits Valgjärve miis — Keebi Tõnu, kes minnu tunnep ning sandarmile tun-

nist, et olõ ei ma Mitt, vaid Eisenschmidt. Tulli sis siia suure rutuga teadust tuuma, kuidas sinnu tahetass kinni võtta, aga sinä makat rahu-meeli!»

Tordi Eisenschmidt vangutab hukkamõistvalt oma prohvetihabet.

«Imelik, miks nad ei ole tulnud mind kodust kinni võtma? Kiltre talu läbiotsimisest juba kaks nädalat möödas, aga siia ei ole nad enam tulnud. Ainult eile olid Võru kohtusaksad käinud siin sulast pinnimas.»

«Ma ole ka sedä enda käest küsünü ja jõudnu üte vastuse manu. Kas na mitte selleperast ei taha sinnu tiireiside päält kinni võtta, et sis saasiva ütelda, et sa oled käinü mässu üles kihutaman ja muud kurja tiid sõitnu?»

Mart Mitt peab selle arvamusega nõustuma — tõepoolest paistsid sandarmite teod veidrad, neis oli midagi mõistusevastast, neid ei osanud talumehe aruga seletada. Peale ühekordse käigu Tartusse Kirjameeste Seltsi koosolekule on ta ju jõulust saadik kodus olnud — siit oleks teda ometi kõige kergemini kätte võidud saada! Kuhu ta siit ikka saanuks pageda, kui kinnivõtjad oleksid tulnud? Mets ja teised talud asuvad kõik teisel pool Saverna oja, sandarmid sõidaksid kõigepealt sillale, ning pagemistee oleks ära lõigatud. Teisel pool ümber Kiltre hoonete asuvad ainult lagedad nurmed, seal ei ole kuhugi lipata. Ja Kiltre talu hoonete läbiotsimine on sandarmitele naljaasi — seda on nad juba näidanud.

Ja nii ei kiirustanud Mart Mitt lahkuma. Enesetunne oli väga sant, põdeda oleks vaja olnud. Pealegi seisis ees pühapäev — egas jutluse aegu ometi tulda kinni võtma. Sandarmid ka kristlased, tahavad ühe päeva nädalas puhata.

Kuid ka järgmisel nädalal tundus tervis vilets. Pealegi tuli pakast ning paar päeva näis ilm üpris külm. Mitte ei tahtnud säärase ilmaga hulkuma ja põgenema minna. Pealegi jäi kõik vaikseks ja rahulikuks. Kedagi ei ilmunud enam Kiltrele — ei sandarmeid ega omainimesi. Ka mujal maailmas paistis kõik rahunevat. Tulekahjudki hakkasid lakama — näärikuul oli põlenud vaid von Rothi Põlgaste mõis. Kirikute mineerimisest ja dünamiidist küll kõneldi edasi, aga mitte nii suure hasardiga kui enne jõule. «Olevik» vihjas oma 6. jaanuari numbris ühele uuele kuulujutule kihvtitamisest, aga nii ebamääraselt, et mitte ei saanud aru, millega tegu. Kes keda õigupoolest kihvtitada tahab?

Mart Mitt hakkas salamisi lootma, et kõigele sellele klaperjahile tuleb lõpp. Mõisnikud ja sandarmid tahtsid talle lihtsalt hirmu peale ajada, et ta avalikust elust, talurahva võitlemisest tagasi tõmbuks ega parunitele enam meelehärmi ei teeks. Ta ei olnud ju viimast põllumeeste seltsi koosolekut juhatanud, ka Jakobsoni ei olnud Tartus Kirjameeste Seltsi istungil. Vahest tundusid sellised ühtelangemised politseiülemustele eesti rahva eestseisjate tagasitõmbumisena? Kummaski seltsis polnud jaanuarikoosolekul ka midagi tähtsat arutatud.

Aga äraootav vaikus ei kestnud kaua, vahele oli osutus petlikuks.

Kolmapäeva hommikul sagis Kiltre õuel võõraid inimesi, kuid Mart ei pannud seda esialgu imeks — oli vallakohtu istungi päev. Kohut peeti juba mitu aastat Mäetares Miti toas, peale selle oli koolmeister Varese kambergi nüüd tühi ning pitserid uste eest ära.

Aga vallavanema asemik (Lilliallik oli ju suvel ametist lahti tehtud) tuli Alatarre, astus Mart Miti sängi äärde ning küsis, et kas ta ei tahaks Erastvere sillakohtusse minna. Kolm sandarmit olevat õues ning uuri- vat, kui haige Kiltre peremees on.

Mitt käskis sandarmid tuppa kutsuda, kuid ei roninud mitte sängist üles, vaid tõmbas ainult teki sirgemaks.

Kolmest sandarmist osutusid kaks eestlasteks — Aado Mattot ja Peeter Varrestit Mart Mitt tundis natuke. Aga ta ei teadnud, et ka nood olid 21. detsembril Kiltre puistamisest osa võtnud. Seepärast arvas Mitt heaks sandarmeid tänada, et need polnud seekord tuppa tormanud nagu jõulukuised läbiotsijad, kes perenaise poolsurnuks ehmatasid. Pühaliku näoga Varrest pööras pilgu maha, kärsitu Matto kortsutas kulme. Nad kordasid sama, mida olid õues juba ütelnud: Kiltre peremehel olevat vaja kiiresti tulla Erastvere sillakohtusse oma asju seletama.

«Mis asju? Mul ei ole sillakohtus praegu ühtegi kaebust. Ja mulle ei ole teatatud, mis asjas mind võidakse süüdistada. Kohtuasi Gustav Liivaga on nüüd sillakohtust läbi ning otsapidi Riias,» vastab Mart Mitt.

«Meie ei ole teie deelat lugenud, sillakohtunik von Ungern-Sternberg tahab teiega kõnelda,» kostab esimene sandarm — palja otsmiku ja helesiniste lapsesilmadega Peeter Varrest.

«Austatud vahtmeister Varrest, ma olen sootuks ära kurnatud ega või oma sandi ihutervise poolest praegu kuhugi minna. Pealegi on ka sandarmite poolt poolsurnuks hirmutatud naine täiesti nõrk ning vajab enda eest hoolitsejat.»

Sandarm Varrest kõhatab, tahab nagu midagi vastata, kuid nähtavasti ei leia sobivaid sõnu.

Otsekui oma jutu kinnituseks sülitab Kiltre peremees prahitopsi verise süljeläraka.

Siis loeb ta sandarmitele ette ärakirjad oma ennejõulusest ja vanaaasta kaebusest sillakohtule. Sandarm Matto peab vajalikuks öienada:

«Aga need bumaagad saatsite te sillakohtunik von Maydellile, aga uuest aastast alates käib Võru kreisi põhjapoolne osa Erastvere sillakohtu alla, von Ungern-Sternbergi alla. Nii et tema ehk ei ole neid kirju saanud ning nõuab teid ikkagi Erastverre. Te peate nii ruttu kui vähegi võimalik Erastvere sillakohtusse tulema.»

«Ma ütlesin, et ma haiguse pärast ei saa. Ma kirjutasin, et kui sillakohtunik tahab minuga rääkida, siis sõitku siia ning võtku kreisitohter ligi, et minu haigus saaks kindlaks tehtud.»

Ja siis teeb Mart Mitt veel seda, et tõstab naabervoodist üles oma naise surnukahvatu pea:

«Näete, mis sillakohtuniku sandarmite vapper tegevus on sellest elujõulisest naisest teinud! Te, härra Matto, olete ju Kiltre perenaist varem ka tervena näinud.»

Eestlastest sandarmitel hakkab piinlik, nad vahivad kõrvale. Kolmas, venelasest sandarm ei saa jutuajamisest suuremat aru, ta kortsutab kulme ning pärib: «V tšom delo? V tšom delo?»

Ent eestlastest sandarmid ei kosta musta ega valget ning kiirustavad lahkuma. Mitt taipab lävelt viimase mehe, ausameelsete lapsesilmadega Peeter Varresti tagasi viibata: üksinda võiks mees olla avameelsem.

«Ütelge, härra Varrest, misperast mind nii kähku ikkagi sinna Erastverre nõutakse!»

Sandarm Varrest ei tea, kuhu oma lapsemeelseid silmi peita — ta ei julge nähtavasti ausalt vastata. Lõpuks ta tunnistab:

«Kui ma ka tean, siis ei tohi oma elu ja leivapalukese pärast ütelda.»

«Kui ei, siis ei. Aga mis te arvate, mis päeval oleks kõige parem Erastverre minna? Mida võite soovitada?»

«Vist oleks kõige parem, kui te ülehomme tuleksite. Reedel on ka sandarmite ülem Erastveres.»

Rohkem ei õnnestunud Mart Mitil ka suurte lapsesilmadega sandarmilt teada saada. Aga kui Peeter Varrest Kiltre peremehega hüvasti jätab, siis on tema ausameelsed sinisilmad ütlemata kurvad ning sellest loeb Mart Mitt endale veelgi rohkem halba välja.

XIX

Korjusepäeval sõidab vedruvankriga, kaks hobust ees, Kanepi kirikumõisa häärberi ette keskealine meesterahvas säärase vurhviga, et toatüdruk peab vajalikuks vastu minna. Kirikuhärra jutul käib palju inimesi — kes kõikidele matsidele jõuab ust lahti tegema minna. Aga seekordsest külastajast on raske aru saada, kes ta on: mõisa- või talumees, saks või ametnik. Saksalõikeline vasköösidega kasukas seljas, rebasnahast jahimehemüts peas, erksaruuduline sall kaelas, pikad vuntsi kihvad uljalt üles keeratud, suur nina natuke viltuhoodvalt peas —

väga mõisasaksa või linnakaupmehe moodi isand. Mees astub väarikalt vankrilt alla ning näitab ka oma häid säärsaapaid, küsib natuke valesti rõhutatud eesti keeles:

«Kas pastooriherra kodus?»

«Ei ole, juba hommikul sõitsivad koos prouaga ära.»

«Kunaas tagasi tulevad?»

«Ei tea, ei ütelnud.»

«Siis tuleeb ilma nendeta läbii ajada.»

Toatüdruk ei oska säärase ütluse peale midagi kosta, sest kõigil kirikumõisa sõitnutel on ikka õpetajahärrat vaja läinud, ilma kirikuisandata ei saa siin mingit asja ajada.

Seekordne võõras astub aga jultunult eestuppa, naerab laialt õh-õh-õõõ ja teatab siis, kui toatüdruk teda tõkestada püüab:

«Mina olema salapolitseinik, mina uurin seda õpetajaherra pistolist tulistamise lugu. Mul ei ole aega oodata, kunas herrased koju ilmuvaad, õh-õh-õõõ. Otsige jalamaid välja ja tooge mullee nähaa need püksid, mis õpetajaherral tookord laskmise ajal jalas olid!»

Toatüdruk on alles noor ja kogenematu, ta lööb kõhklema ega tea, mida sihukese käsuga peale hakata. Aga ta küsib nõu Hargi Maielt, kes kõõgitüdruku haigestumise ajal keedab kirikumõisas süüa. Maie on Lajavangu metsavahi naine, keskealine, tugeva lõua ning selgete silmadega naisterahvas, kes kõõgis kiiresti on oma sõna maksma pannud. Ta ei löö kartma äkitselt ilmunud salapolitseinikku, vaid kostab asjalikult:

«Veritsid rõivid ei ole.»

«Kui kedagi pistolist tulistatakse ja pihta läheb, siis ometi saavad rõivad verega kokku, õh-õh-õõõ!» nõuab võõras. «Hoiatan, et sea-duse järgi igasugune luiskamine langeb raske karistuse alla!»

Ja külastaja astub luba küsimata kirjutuskambrisse: «Näete, risti-löödud Issand ise valvab siin, et keegi võltsi ei kõneleks.»

«Veritsid rõivid ei ole.» Hargi Maie jääb endale kindlaks: ta on kirikumõisas ajutine, ei ole tal mõtet pastori heaks valetama hakata.

«Kuidas ei ole?» küsib võõras hoopis kurja häälega ja astub kõõgitüdrukule peaaegu varvastele. Hargi Maie taganeb paar sammu ja seletab:

«Ega kirikherrat es lastugi, nii et... veritsid pükse ei ole. Kui õpetajaherral peninagel puusa pääl olli, siis... siis aluspüksid olliva küll mädaga, aga nii omma ammu ärä mõstu.»

«Niisiis te tunnistate, et kuuliauguga veritsid pükse ei ole näinud?»

«Olõ ei säänatsid nännü,» kinnitab kõõgitüdruk.

«Ja teie ka ei ole?» pöördub võõras noore toaneitsi poole. See raputab kartlikult pead ega saa sõna suust.

«Sellest, mida siin oleme kõnelnud, ei tohi kellelegi edasi rääkida,» hoiatab võõras ning istub tagasi oma vedruvankrile. Külastaja pöörab hobuste nina kiriku poole ning kaob teenijate silmist.

Kui kirikumõisa rahva käsutuses oleks ka mõni salapolitseinik, sandarm või nuhk, kes sõidaks lahkuja kannul, siis saaksid nad teada, et laia naeruga külastaja ei sõida mitte Võrru ega Tartusse, vaid pöördub Saverna kõrtsi juures vasakule, Kissade puuhäärberi juures veel teist korda kurakätt ning peatab oma tormakad hobused Kiltre Alatare ees.

Nähes mõisasaksa moodi meest kahe hobusega õue kihutamas, viskab Mart Mitt kuue seljast ning poeb sängi teki alla. Võib-olla on tulnud teda jälle sillakohtusse nõudma? Kahe hobusega õue kihutajale peab aga vastu minema. Perenaine Ell on läbiotsimisest saadik raskesti haige, teenijatüdruk Liisa Mõrd lööb kartma ega taha välja minna. Onneks astub rehe alt võõrale vastu Karl ning õuest hakkab tuppagi kostma rõõmsat eestikeelset kõnelust.

Mart Mitt ei saa muidu rahu, kui poeb ettevaatlikult sängist välja ning piilub kardina vahelt õue.

See mõisniku vurhvi mees on ju hoopis Asserus! Albrecht Asserus Sangaste kihelkonna Ilmjärve vallast Matsi talust. Igavene lõuapoolik ja vembumees, kes mitu aastat Venemaal elanud, edukalt mõisni-

kega kohut käinud ja Sangaste pastori Hessega vägikaigast vedanud! Armastab poliitikaasju arutada ning paruneid tögada.

Mart Mitt ruttab nii nagu ta on — paljapäi ja vestiväel — trepile ning kutsub külalise tuppä.

Asserus ei lase end pikalt paluda, viskab ohjad Karla kätte ning astub Kiltre katuse alla.

«Öh-öh-ööö, öh-öh-ööö!» naerab Asserus kõmiseval häälel — eesti keeles saab naerda kõikide täishäälikute najal. «Kas teate, kost ma tulen?»

Karl juba teab, Mart aga veel mitte.

«Ma tulen Kanepi kirikumõisast, öh-öh-ööö, kus sai alles nalja! Ütle sin, et olen salapolitseinik ja tahan teada, kes õpetaja Holsti tulistas pistolist. Kos kõik löid värisema minu ees, öh-öh-ööö!»

Ja Albrecht Asserus räägib Kiltre suurtoas, kui kavalalt ta kirikumõisas käitunud. Tema ju olevat ka kuulnud, et Holsti ei ole üldse lastud, et see on salakaval ja kuri näitusmäng.

«Mõtlesin siis, öh-öh-ööö, et räägin Holstiga ühe kõvema sõna, et jätku järele see Miti tagakiusamine ning süü veeretamine. Ega mina seda Holsti karda, mina teise kihelkonna inimene. Mis jumalamees ta on, kui süütut inimest taga kiusab. Aga ei olnudki teda kodus, öh-öh-ööö, pidin tüdrukute ülekuulamisega leppima, aga nii on lugu veel parem. Kindel, et mingit tulistamist ei olnud, öh-öh-ööö!»

Kiltre suurtoas arutatakse seda asja veel mitut kanti, loetakse ette, mida lehed sellest Holsti asjast kirjutavad.

«Teadagi, miks sind Erastvere sillakohtu ette nõutakse: see sünnib Holsti pealekaebamisel, tema tulistamise väljamõeldise, tema peninagla pärast. Sul ei jää midagi paremat üle kui Kiltrelt kohe minema sõita. Ega nad enne jäta, kui su vangi panevad,» räägib Asserus.

«Olen ka ise mõelnud, et kas minna Erastvere sillakohtusse või ära kaduda,» tunnistab Mart Mitt.

«Ära millaski Erastverre mine,» kinnitab Asserus. «Kõige targem on, kui sõidad oma Peterburi-sõbra, professor Köleri manu. Küll suguvend Köler leiab nõu, kuidas sind saksa poliitika eest kaitsta. Usu minu sõnu ja tee nii, ennekui on hilja! Kaks korda on sind juba suured sandarmihulgad taga ajanud, on seda teinud nii Tartus kui ka siin Kanepi kihelkonnas. Kui nad kolmat korda tulevad, ei sa enam pääse — kolm on kohtu seadus. Ei siis loe enam sinu haigeolek ega midagi. Saksad on võtnud nõuks sind kahjutuks teha ja võitlejate eesotsast välja lüüa ning küllap nad seda ka teevad, öh-öh-ööö! Kas või pastori perse paise abil, öh-öh-ööö!»

«Küll ma talu kõrran hoian, kõik kodu- ja välistüüd ära tiin,» lubab poeg Karl.

«Ega mul vist jää muud üle,» ohkab Mart Mitt. Ta muidu naerune nägu on üpris murelik. Ja ta saadab Karla hobusega Krüüdnerisse, et see kutsuks Kiltrele naisevenna Abram Kibe.

XX

Pärast hädavajalikke toimetamisi istutakse lauda: ühes otsas peremees Mart Mitt, teises poeg Karl, ühel pool naisevend Abram Kibe oma kaasaga, teisel pool täditütar Anna oma mehe Paul Ernstsoniga. Sugulased on üle hulga aja jälle Kiltre rahvale korralikult süüa keetnud, aga kellelgi pole heast söömaajast õiget rõõmu. Lauast puudub perenaine ning kohe sõidab ka peremees minema.

Reisi ettevalmistusega oli muret rohkesti: sest saadik, kui Kiltre perenaine enne jõule haigeks jäi, pole Kiltrel pesu pestud. Ega teenijatüdruk säärast tööd omapäi ette võta, peremees unustas aga sundida. Ja nüüd ongi niisugune piinlik lugu, et Mart leidis kummutist ainult ühe puhta särgi, sellelgi nõöbid eest ära. Kuid pesu pärast ei või teereisi ometi edasi lükata, iga päevaga muutub olukord ohtlikumaks.

Täna on keedetud tugevat toitu, et kõht tee peal niipea tühjaks ei läheks — mulgi kapsaid sealihaga. Aga liha tundub liiga rasvane,

keerleb ja keerleb suus, kipub vägisi tagasi. Mart püüab siis süüa ainult kapsaid leivaga, aga kapsadki lõnavad vängelt — mitte ei ole isu. Lusikas kolksatab lauale, leivakäär jääb pooleli...

Mart läheb magamistuppa. Ell on end vennanaise najal üles ajanud, et mitte lamades meest ära saata. Aga tema sõnad on üpris kurvad:

«Sa lähed nüüd ära ning ei tea, kas sina veel mind või mina sind näha saan. Minu südamenõrkus tunnistab, et ma kaua ei suuda...»

«Mine nüüd, mis jutt see olgu.»

«Mis saab küll lastest, kui sa ära lähed ja mina ära suren?»

Selliseid sõnu ei tohiks üldsegi lausuda, aga või haiget keelata sünnib. Mart seisab sammu kaugusel naisest ega tea, millega teda lohutada. Kuusteist aastat on nad koos eluvankrit vedanud, peale võõraspoegade eest hoolitsemise on Ell ka kolm oma poega üles kasvatanud. Üles kasvatanud on õigupoolest liiga palju üteldud — Riku ja Vardi on alles koolipoisid, Juku ei mõista veel lugedagi. Nii et on, kelle pärast muret tunda. Mart märkab, kuidas Ellu muidu uhke mulgi lõug on rinnale vajunud, tavaliselt prisked põsed lohku langenud, kuklasse krunniks kogutud juuksed laiaili ning halli kiudu sisse võtnud.

«Tule ometi minu juurde!» hüüatab Ell ja Mart astubki selle sammu, mis teda süngist lahutab. Ta teeb rõõmsa näo pähe ning teab, et peaks nüüd ka midagi head, midagi erakordset ütleva. Kiltre pererahva kevadised tülid on hääbunud — mõisnike vaen on nende vastu pöördunud, nad peavad selle vastu kõrvuti seisma.

«Tahad, ma jään koju?»

Ja Mart teab, et kui naine nüüd ütleb, et «Jää!», siis ta jääbki. Aga naine tõrjub teda kätega: «Ei, ei! Seda ei või ma tahta. Ega need saksa mõrtsukad sind ikkagi minu toeks jäta!»

Jah, nii see on — seda teavad nad mõlemad.

«Tule ometi viimast korda minu juurde ning hoi mu ümbert kinni!»

Aga seda ei julge Mart teha. Kui naine purskab nutma! Kui naine minestab ära! Muidu kogu Kiltre rahvast võimukalt käsutanud perenaine on jäänud väetiks.

Ei, Mart viib jutu poliitikale: «Sinu mees peab nüüd minema suurele reisile, et nii iseenese kui ka kogu rahva eest kosta!»

Ta annab rutuliselt kätt ja tõmbab peo järsult lahti, kui naine tahab sellest kinni haarata. Niisugused jumalagajätmised tuleb kähku teha, muidu ei saa nendega iialgi valmis. Mart astub kiiresti tagasi vaatamata eestuppa, seal märkab ta kõõrsilmset tüdrukut Liisa Mõrda, põllenurk pihus. Mart kardab, et tal ka endal hakkavad silmad vett nõrutama, ning astub rutakalt õue. Seal pimedas pole kedagi nägemas, kui midagi seesugust juhtub. Küllap see teenija Liisagi taipab, et pole see ühti tavaline sõit sugulaste juurde.

Aabram Kibe on lauda ees redelvankri valmis seadnud, oma naise ja täditütar Anna seatud leivakoti istme alla peitnud. Ning redelite vahe ristikeinu kõvasti täis toppinud. Aga Mardi istme alt tõmmatakse heinad vankri pärra ning Kiltre peremees istub madalasse vankrikehasse, peaaegu põrandalaudade peale. Siis köidab Aabrami naine talle suurrätiku ümber, nii et ainult ninaots jääb välja paistma. Koguka Aabram Kibe kõrval näib Mart Mitt välja kui karjatüdruk või madalat kasvu noorik.

Ja siis võib vanker veerema hakata. Aabram Kibe suur töövanker. Mitte Mart Miti kerge pinkvanker, millega teda ikka on nähtud Tartu vahet sõitvat. Pikale teele ei saa säärasega minna, on ju vaja tublisti kaasa võtta heinu ning muud moonu.

Mart vaatab üle öla tagasi: Mäetare on pime, seal pole praegu kedagi. Koolmeister Vares on vangis, tema ema Kähril. Alatare aknaist siretab valgust, trepil seisab inimkogusid. Aga keegi ei tee häält, vaikselt veereb vanker alla sillale.

Kunas tuleb ta siia tagasi? Mis ootab teda ees?

Kõige ohtlikum on siinsamas poolteise versta järel Saverna kõrtsi man, kus vahel olevat sandarmid vahti pidanud. Ainuke võimalus Saverna teeristi vältida oleks Kissa Jaagu juurest pöörata Valgjärve peale. Aga see oleks vastupidine sõidu sihile, Valgjärvelt peaks ikkagi

Maaritsa kaudu Tartu tee peale tagasi käänama. Aga Maaritsa tee olevat hirmus halb — nii teadsid kõrtsilised rääkida. Ja ega see Valgjärve teegi ohutu ole, sealgi võidakse teda varitseda — arvatakse, et püüab mööda kõrvalteid Tartusse sõita. Parem juba ohule silma vaadata ning Saverna teeristile rihtida. Ta võib ometi oma kodukõrtsi minna!

Kui rattad puutuvad vastu mõnda kivikest, tundub kriuksatus kõik ümbruskonnas üles ajavat.

Aga Saverna pikk hall kõrtsihoone lesib rahulikult, ainult kaks hobust tukub lasila juures ning kõrtsi suurtarest paistab valgust. Aga keegi ei tule välja, keegi ei kontrolli hilist teelist. Aabram Kibe ja tema laukhobune on siinkandis võõrad — vaadaku aknast pealegi kõige terasema silmaga vahimehed. Eks ole muidugi juhtnõör antud silmas pidada Mart Miti pinkvankrit! Eks teata, et Mitt on viletsa tervisega ning peab seljatoega sõitma — talle harilik töövanker ei istu. Ja taolist pinkvankrit ei ole Savernas kellelgi teisel.

Juba on pikk hall kõrtsihoone jäänud seljataha, juba veereb vanker Piigaste metsade vahel.

Ent üks eriti ohtlik koht ootab veel ees — nad peavad ju läbi Vana-Piigaste mõisa sõitma. Tee viib küll väikese kaarega ümber mõisa, häärberi ja maantee vahele jääb park. Aga Vana-Piigaste parunid on olnud kokkuhoidlikud, parki on hoonete ees tõepoolest ribake. Ja talvel on puud oma varjavad lehed maha ajanud, läbi raagus paplite ja saarepuude vaatavad von Pfeifferi kahekorruselise häärberi rohked akna-silmad. Sellesama Eugen von Pfeifferi, kes on kirikisand von Holsti südamesõber ning Mart Miti avalik vaenlane.

Mart Mitt soovitab küüdimehel aeglustada sõitu — ei ole neil kiiret kuhugi, eks nad ole Saverna kõrtsilised.

Juba on nad mõisa lautadest ja tallidest möödas, juba sõidavad nad kohakuti häärberiga — tulesid kiirgab nii selle alumise kui ka teise korruse akendes. Ja siis tõugatakse üks ülemise korruse aknapool lahti ning mehepea vaatab välja. Kas Eugen von Pfeiffer ise?

Värske õhu hingaja tunnistab hilist möödasõitjat mitu silmapilku, tal pole akna sulgemisega kiiret. Siis ometi tõmbab ta akna kinni ja kustutab valguse.

«Tõmba piitsa!» sosistab Mart Aabramile. Vanker pistab kiiremini logisema talvisel konariikul Võrumaa teel.

Ilm muutub väga pimedaks, vaevu seletab silm metsaparrast. Aga sellest pole suurt häda, küll kogenud hobune leiab teed. Peaasi, et nüüd ollakse tuttavatest kohtadest läbi, ei siin tunne neid enam keegi. Paljudgi kes Võrumaa teedel liigub. Ega ole enam pärisorjuse aeg, kui oma kihelkonnast kaugemale ei tohi sõita.

Teisel pool suurt ja uhket Ahja mõisa tabab teelisi õnnetus. Mööda kõrget teetammi Kadaja silla poole sõites on hobune rattarööpast välja keeranud ning teeservale nihkunud. Kas sikutas pooluline kutsar tahtmatult ohjajaru või kallutas kivi kõrvale — äkki langeb vanker külili kraavi. Sõitjad üksteise seljas, külgepidi vesises lumelobjakas. Leivakott ja rõivakomps kadunud, vankriredelid kinnitusaasadest välja põrunud, hobusel sedelgarihm katki.

Oli nüüd seda õnnetust vaja! Ei saa südant süüdlase kirumisega kergendada: mõlemad ammu aegsed peremehed, oleks ohjajahoidja noor sulane või pops olnud. Vaikselt omaette vandudes upitatakse vanker teele tagasi ning otsitakse väljakukkunud asjad koormasse. Suuremast soplast saab end õlgedega puhtaks nühkida, aga märja vastu ei avita miski. Niisked rõivad levitavad külmust ihule, ligedad käed kohmetuvad kangeks.

Aga teha pole midagi, tuleb sõita. Kas edasi või koju tagasi? Edasi! Ega siis esimest korda ole teelised reisil märjaks saanud. Eesti on ju nii vesine, röske ja udune maa, siin peab külmetamiseks alati valmis olema.

Kõige raskem on rahulikku tuju tagasi saada. Miks peab küll Mart Mitt nii palju rändama, vahest koguni veerand elupäevi ratastel veetma? Ta on ju ometi rahuliku loomuga inimene, igatsenud luua oma

kodu ning seal püsida. Ent juba isa Mihkel Schmidt ladus koli koor-
misse ning logistas Pärnu linna külje alt Sauga jõe kaldalt Viljandi-
maale Holstre valda.

Tema, Mart, on Pulleritsust kolinud valla teise serva Pirmastusse,
sealt koos isaga Tartumaale, sest pikapeale ei suutnud koolimaad suu-
reks kasvanud peret toita, ei jõudnud kõrvu klassitares ja nurmel
rügada. Viis poega oli kasvamas, tema kõrval veel vennad Mihkel, Jaak,
Jaan ja Hans — kõik vajasisid peatoidust ja rõivast selga, saapaid jalga
ning rublat taskusse. Ja Mittidest said uuesti teoorjad Kirepi vallas
Tamme-Jaani talus. On temagi mõisa rehetolmu neelanud, sõnnikut
mõisa lautadest sikutanud, mõisa viinaköögis katlaid kütnud ja aame
tõstnud.

Niisiis Pulleritsust Pirmastusse, Pirmastust Tamme-Jaanile, Tamme-
Jaanilt Valgutasse Telgale, Telgalt tagasi isa manu Tamme-Jaanile,
sealt Nõo mõisasse krahv Igelstroemi teenistusse, Nõost kirikuõpetaja
Leziuse tagakiusamise tõttu Veski valda Pusu karjamõisa rentnikuks,
Pusult kolmteist aastat tagasi Tamme valda Kiltre tallu peremeheks.
Niisiis kolmes maakonnas — Viljandi-, Tartu- ja Võrumaal on proovi-
tud juuri ajada. Aga ikka ja jälle on sattunud midagi elu segama, kaas-
inimesed ei ole lasknud rahulikult elada. Telgalt tõukas minema kuri
ämm, Nõost ahne kirikisand, Kiltrel ei lase rahu saada mõisasaksad.

Inimesi on vist liiga palju saanud, ei mahu nad üksteist trügimata
elama, ikka jääd kellegi ette. Ikka pörkavad sinu huvid mõne teise iha-
dega kokku, ikka pead ennast kaitsma või taganema.

Kiltrel ometigi näis minevat nii kenasti. Ta mäletab siimaani seda
õnnelikku päeva, kui ta Tamme mõisas löi käed kokku lätlasest mõisniku
Carl Ringsiga ning sai Kiltre talu peremeheks. Näis, et nüüd on vaja
ainult tööd teha ning elu hakkab hästi minema. Tegigi tööd ja ehi-
tas talu üles: korjas põllud puhtaks kividest, lasi vee voolama soosoni-
dest, ehtas kaks elumaja ning mitu elajate hoonet, istutas aeda uibu-
sid, ridaspuid tee palistuseks ja õue ääristuseks. Pojad kasvasid üksteise
järel suuremaks, ukerdasid algul kambris ja ussaia, läksid siis karja,
sirgusid vikatilütt ja adrakurgi hoidma, läksid Tamme vallakoolist
Kanepi kihelkonnakooli, Kanepist Tartusse kreiskooli, nüüd Vollil juba
loomatohtritegi instituuti selja taga.

Kiltrel oli ta ise peremees, pidi veel ainult sügiseti osturaha Tamme
mõisasse viima, mullu maksis viimase osa. Taluperemees pidanuks ole-
ma täiesti iseseisev inimene, keegi ei oleks tohtinud teda keelata ega
käskida. Aga ikka püüti sedagi teha, jõukamad katsusid oma võimu
näidata. Mõisnikud ei luba tal Saverna oja vesiveskit ehitada, paruni-
pojad käivad sügiseti tema metsades kitsejahti pidamas. Ligemate naab-
ritega on küll ilusti läbi saadud. Tamme mõisnik Rings jäi pärast esi-
mese tuhande rubla maksmist rahule, usaldas talle vahepeal isegi oma
mõisa valitsemise ja mõisapolitsei võimu. Saverna mõisniku Kissaga
on mõnikord ühes vankris sõitnud Tartu Põllumeeste Seltsi koosole-
kule. Soodla kadakasaks Friedrich Post ei taha esimesena teretada,
aga ka temaga pole rohkem ütlemist tulnud kui ükskord sookraavita-
mise pärast. Saverna kõrtsmiku Mihkel Elmikuga käisid nad koos keis-
rile austust avaldamas ning siseministrile eesti rahva palvekirja viimas.
Vallavanem Mart Lilliallikuga on nad valla nõukogus püüdnud küla-
meestele õigust teha ning jõukohaselt igale määrata teetegemise
kohustusi.

Ja ikkagi on ta mõnele mehele ette jäänud, mitmeid vägevaid vaen-
lasi endale soetanud, nii et nüüd peab olema hulkumas ja põgenemas.

Kirikuõpetaja Holst ei lasknud algusest peale enda lähedale, rõhu-
tas seisuste vaheseinu. Aga kihelkonna koolivalitsuses on nemadki
kõrvu toolidel istunud ning hariduse asju ajanud. On juhtunud sedagi,
et on teineteisele rahagi laenanud. Holstil on küll kirikumaadest ja
maksudest suur sissetulek, aga temagi on vahel kulutanud üle piiri.
Aga koolitöös ei lasknud Holst ühtegi uuendust läbi, ei ehitanud vast-
seid koolimaju ega remontinud vanu. Ja selles koolide asjas läksid nad
nii kõvasti vastamisi, et kirikisand kangutas ta igavese võltsiga kooli-
vanema ametist lahti.

Vana-Piigaste mõisnik Eugen von Pfeiffer ei kannata teda nähtavasti sellepärast, et ta on kuberner Uexküllile esitanud teiste hulgas ka Vana-Piigaste teorendikontrahte, mida uue seaduse järgi ei tohi enam olla. Ja Pfeiffer on üldse kramplikult kõiges vanas kinni, ei ta salli ühtegi uuendust.

Ka Erastvere Ungern-Sternbergidele ei paista põrmugi meeldivat talumeeste hoiak teoorjuse vastu ega tema kõned Riias põllutöökongressil. Aga teoorjuse on ju riigivalitsus ise ära keelanud, tal on niisiis täielik õigus nõuda sellest seadusest kinnipidamist ka Võru kreisi mõisnikelt!

Saaluse mõis asub küll nii kaugel, et parun Maydelliga tal naabrimehesuhteid ei saa olla, kuid tal on tarvis olnud sillakohtult mitmel korral õigusemõistmist nõuda. Aga sillakohtunik Maydell pole raatsinud talupoegadele õigust anda, ikka on ta kaalukausid kallutanud mõisnike kasuks. Ja ta on pidanud von Maydelli otsuste peale Riiga küll õuekohtusse, küll kubernerile endale kaebama. Aga kes see rahulikult välja kannatab, kui tema tegevuse üle kaevatakse ja nurisetakse? Nii on ka Saaluse Maydellist saanud vaenlane.

Ja kes teab, milliseid mõisnikke ta veel on ära pahandanud oma Tartu ja Võru põllumeeste seltsidega, Aleksandrikooli toetamise ja muu avaliku tegevusega?

Kas ta oleks saanud neid vägevaid vaenlasi vältida? Ehk siis, kui ta oleks istunud vaikselt oma talus ega oleks tegutsenud üheski seltsis, ei oleks kõnelnud ühelgi koosolekul ega konverentsil? Aga see oleks väga igav elu olnud.

Ega vist sellest mutina urus istumisestki oleks piisanud. Ta oleks pidanud ka ülekohut välja kannatama. Ta oleks pidanud nõus olema suli Mihkel Mooritsa, mõisnike suuvoodri, rentnik Alexander Sonne ja kohtunik Pontus von Halleri trikkidega, ta oleks pidanud enda heinavarjaks tunnistama!

Aga ta ei ole ju enam ori, et ülekohtuga leppida!

Mart Mitt ei oska sel raskel teekonnal Kiltre talust Venemaale end süüdi mõista, ta ei oska kahetseda ega pattu tunnistada. Ehkki külm on selgroo ligi jõudnud ning oleks vaja koju tagasi pöörata. Sest ta on niigi rinnahaige ning peab külmetamisest hoiduma. Aga kojupöördumine tähendaks alistumist mõisnikele, tähendaks varem või hiljem vangi minekut. Vangiminekut ilma süüta. Mart Mitt peab õigust edasi otsima, kui ta kord on juba seda teed astuma sattunud.

Kõigist muidugi õiguse kaitsjat ei ole, kõigist pole enese eest seisjat. Aga kui keegi ei otsiks õigust, võidakski maailmas ülekohus — unustatakse, et on olemas seadused, sest keegi pole neid enam näha küsinud. Aga ülekohtuses maailmas oleks veel raskem elada kui kannatada õiguse otsimisel. Sest ülekohtune maailm oleks üks pime asi nagu kartulikott, õiguse otsimisel valitseb aga ometi lootus. Alistumine ei jäta mingit lootust, võitlemine aga loob usu parema maailma tulekuks.

XXI

«Me piäme koskile sisse püürma, lämmit ja kuiva otsma,» ütleb pärast pikka vaikust küüdimees Aabram Kibe. «Niimuudu me tervelt peräle ei jõvva!»

On juba koivalge, Mart Mitt hakkab ringi vahtima, kas mõnes talus tuli üleval. Lõpuks enne Rasinat leiavad teelised sobiva talu — ei liiga uhke, ei liiga madaluke, valgus eeskambri aknas.

Talu osutub õigesti valituks — ei aeta siin teelisi värava taha, ei tehta nende puhkamissoovist erilist numbrit. Hobune saab rehe alla, heinad ette, rännumehed aga rehetarre lavatsile end lämmitama. Kui nad seal keskhommiku aegu ärkavad, märkavad nad, et perenaine on nende ülerõivad ahju peale laotanud ning leivakotigi reheahju kuivama riputanud. Puhunud meestele antakse koguni pruukosti, ei lasta neil koduleiba lauale otsida.

Mitt ja Kibe ei olnud end tutvustanud ega ütelnud, kuhu nad teel.

Ja lõpuks küsibki peremees, et kuhu nad säärase sopase ilmaga sõidavad. Mitt vastab, et tahaksid Peipsi rannast paar pütti soolakala osta, praegu suuremate tööde vaheajal aega säärase asja õiendamiseks.

Aga peremees ei paista seda uskuma jäävat. Ütleb hoopis, et ärgu nad kõrtsi kaudu mingi, seal võib varitsejaid olla.

Selle peale vaatab Mitt peremehele pikalt otsa — see naeratab ja noogutab, aga ei ütle rohkem midagi.

Niisiis on nad ära tuntud — küllap käib peremees vahel Tartus põllumeeste koosolekutel või Kirjameeste Seltsis. See teadmine kõditab Mitti natuke: näed, oled ikka Liivimaal tuntud isik küll. Aga samas kribib kahtlusekuradike: annab ehk üles? Mitt vaatab peremehele uuesti otsa: see on tavaline talumehe nägu: altpoolt päikese pargitud, otsmik valge, rasked kurrud suunurkades, sinised silmad vaatavad otse. Ei, see ei lähe sandarmite jutule.

Nad on eestlased, ühed Liivimaa talumehed, nad peavad üksteise eest seisma! Jah, paarikümne aastaga on selline tunne tekkinud.

Selle heaks on rühkinud Lau Luisa Kreutzwald oma «Kalevipojaga», Postipapa Jannsen ajalehe ja üldlaulupeoga, professor Köler talupoegade palvekirjade toetamisega, Jakobson «Sakala» ja põllumeeste seltsidega, paljud tundmatud koolmeistrid raha kogumisega Aleksandrikoobile, Eesti Kirjameeste Selts oma vaidlustega; Koidula, Veske ja Reinvald oma isamaalike luuletustega, Kanepi laulukoor oma ringreisidega, uued eestikeelsed kooliraamatud ning veel mõndagi muud. Üksinda poleks keegi seda saavutanud, aga üheskoos on nad ometi välja koolitanud selle halli, tahtetu, tulevikuta talupoegade karja uueks rahvuseks. Kes oskab, teab ja tahab toetada oma rahvuskaslast. Nagu see tundmatu taluperemees Rasinast.

Mart Mitt lahkub kõrgendatud meeleolus Teelahkme talust (nii oli kuuldunud selle nimi). Ei, tema tegevus, tema vaevanägemised ja kannatused pole kasutud! Praegunegi vaevaline ja kauge reis pole asjatu. Nad ei lase enam end sakste poolt tagasi suruda orjusesse, nad juba oskavad ja suudavad enese eest seista.

Mitt ja Kibe keeravad suurteelt kõrvale, hoiduvad Rasina kõrtsi juurde sattumast — küllap kuuldused sandarmite varitsemistest on liialdatud, ent ettevaatus on kõigi õrnade klaasasjade ema! Pärast pikki ekslemisi kõveratel ja poristel külavaheteedel jõuavad nad keskpäevaks välja Mehikoormasse. Siit on Peipsi kõige kitsam, siit peavad nad üle järve Venemaale minema.

Mehikoorma rahvarikkas kõrtsis ootavad ees vastuolulised uudised, pigem halvad kui head. Jah, siingi passinud salavahid, ent olevat paari päeva eest kadunud. Varitsemisel ei olevat praegu mõtet — nangun ei pääse enam üle järve.

«Misperast siis?»

«Jää om õhukesess sulanu, vesi lainetap joba jää pääl.»

See on hiiobi sõnum! Kust saab siis Venemaale minna? Enda meelest oli Mitt kavalasti teinud, kui ta ei olnud läinud Tartu ega Pihkva kaudu, kus sandarmid raudteejaamades varitsemas.

Mitt ja Kibe nihutavad end ka laua äärde, teevad leivakoti suu lahti. Aabrami tuju on nii alla langenud, et tellib endale kortli viina.

Aga kõrts lõbutseb omasoodu. Tuju on siin hoopis lustakam kui sise-maa paikades: kaks kandlemeest löövad tantsulugusid, balalaikamees tinistab oma pilli. Poisid viskavad kasukad seljast, haaravad tüdrukud käte vahele. Vihutakse tantsida polkat ja põdrajahti, kasatšokki ja kravkovjakki.

Mõtsan olli põdrajaht,
uhkelt astub metsavaht,
Piip oll suus ja ...

Kui sõnad muutuvad liiga rasvaseks, neelab eestlaulja paar silpi alla ning lugu lendab edasi.

Aga sisemaa mehed ei saa randlaste lustist osa, söömise lõpetanud, tõrrutavad nad endiselt süngete nägudega omaette. Muidugi on kõrtsis õigus istuda igal mehel oma näoga — kes muigab, kes mõkitab naerda,

kel kiiskavad silmad pudeli poole, kes tunnistab süngelt tühja kortlit. Aga mornitsejad paistavad paraku teiste hulgast silma, kõrts tahaks neidki teistesarnaseks muuta.

Mart Miti kõrval istuv noor venelane tunneb huvi, et mis maameestel viga, et neil nii mratšnõje glasaa. Mitt tunnistab lauanaabrit pika pilguga. See jätab soodsa mulje: kuraasikas küll, aga mitte ärpleja, ettevõtlik, ent mitte kiitleja — ümmargune aval slaavi nägu.

Mart Mitt on oma reisidel pidanud mõnigi kord usaldama võhivõõraid: alati on ta osanud valida välja õigeid inimesi ega ole teda kunagi paljaks varastatud. Ka see noor venelane äratas usaldust ning Mitt ütles välja oma mure: tahaks üle järve, aga jää ei kannu.

Venelane silmitseb oma tühja viinakortlit ning ütles:

«Nju, peremjees, poltinnik dajoš?»

«Pool rubla? Muidugi annan.»

«Haraššoo, siis viima su jule jarve.»

Mart Miti enda meenutus sellest teekonnast on nii ilmekas, et patt oleks sellele midagi lisada. Niisiis sõna on Mart Mitil.

«Ometi juhtusime ühe tubli noore vene mehega kokku, kes lubas katsuma meid järvest üle juhtida. Seks võttis ta tuura ja viis meid tükk maad ülekäidavast teest paremat kätt küla taha kõrvale järve äärde, kust järvele läksime. Jää oli nii õhukeseks sulanud, et pragises ja meie kohal vajus, aga ometi nii sitke oli, et sisse ei kukkunud. Venelane otsis oma tuura abil kõveriti üles kõvemaid käigu kohti. Meie sõitsime tema järele, aga vesi, mis sulanud jääaukudest meie vankri vajutusel välja voolas, hoovas ka meile järele. Kaugemal järve peal käskis venelane seda nähes meid vankri pealt maha minna ja vankrist endid kaugemal hoida, mis aga minu seltsimehele Kibeles õnnetuseks ähvardas saada, sest suur tuul ajas teda libedat jääd pidi hästi kaugele ja ähvardas teda laia lahtisse eesolevasse vette sisse lükata. Kibe oli selles surmahirmus näost nagu kasetoht valgeks läinud, sest jää peale siginenud vesi, mis tuule läbi edasi lükatud sai, viis seda kõvema jõuga ka Kibet lahtisele surmahauale üsna ligidale. Mul tuli äkitselt hea nõu meele, mis mul poisikese põlves kord Viljandi järvel suure sula ajal küünla-laada ajal juhtus, kus voolav vesi mind jäätanud kallast pidi istukile alla hakkas vedama ning mulle see uutmoodi sõit mitte meele pärast ei olnud, siis aga poole kalda pealt küünte abil tagasi kalda peale ronisin, kus isa mind jälle saani võttis. Sarnast abinõu juhatasin ma ruttu Kibeles, ütles: «Mis sa judised hirmu käes, kõik kuradid kokku ei või meid surmata, sest üks suur jumal teab meid temale tööriistadeks veel tarvis tulevat. Tõmba kindad käest ja litsu küüned jää vastu.» Vaat, see aitas! Nõnda kápuli roomates jõudis ta viimaks mulle järele.

Juba seisis järvel jääpragu meie ees; venelane otsis siin tuuraga kõvemat üleminekukohta, aga aega oli tal selleks liiga vähe, sest jää vajus ja vesi tuli meile kiiresti järele. Venelane jooksis meie juurde tagasi, võttis minu käest ohjad, sundis meid kähku kaugemale minema ja plaksutas hobust, et see lõpmata kiirusega üle prao läheks. Juba vajuski tagumine jääserv esimesest umbes 6—8 tolli allapoole ning vesi voolas imevägevalt jää peale, mis venelast kõige hobuse ja vankriga ähvardas neelda. Aga oh õnne! ta sai ometi eluga teisele poole. Hulga maad kaugemale ajas ta nüüd hobuse, kus jää kõvemaks läks ja vesi enam järele ei läinud. Hobust sinna jättes tuli ta meid aitama ja juhtis meid teisest paigast läbi. Vankri juure saades võttis ta mütsi peast, pühkis higi otsaesiselt, tänas ristitähga jumalat, kes teda ja meid avalikust surmast oli päästnud.»

Toivo Tasa

LUULET TSÜKLIST «OSALINN»

*

Toruna läbib mu tuba idee
radiaatorikvadro vonklev mõte

.
.

*

Minul juba küll
saab osaks
olla vahekohtunik selles
kumb enne
saab valmis
kas Tallinn või Tartu
kas Tartu
või Tallinn

*

Kevadeks kasvasid majad tuvidele liiga kõrgeks
maa linnaveeres oli kui liftidega kirikuid täis
kaugelevaatavad ristid õieli igasse kaarde

Kappasime meestega mere poolt
tutu-lutu tutu-lutu kus te mul olete
madalad majad asfalt ukseuudes
silmaaukudes hall ja valge
linnad lapsepõlv

Ma jõuan ma jõuan koju
kodu võtab mu vastu
hommikul annab ta mu ära

*

Kakskümmend aastat hiljem
lõi mu klaveril leekima ajaröövel
maailmapulverisaator
nakkuses lõhnatu ja plahvatusohtlik
TV
huugav elektriseen

seinalülitidki põevad keskkõetud õhufõmbuses
tagamaaks jääb ainult üks pisiruum
seal nupuga oksast äiates sajab
sääremarjade kohal/taga kloorveevihma

rohelisel aasal väike liftide lift
oo laena mul tiivad
purjed üles öisel reidil
ja särased veel tuled Emajõel
üks väike neiu Toomel õie murdis
Maria-Santa nimeks enesel

*

Ma olen tänapäeva uuem inimene
mu kõige hullem katsumus on ristmik
mu xx-kordse maja uks täis aadlipere märke
ja ilma küünarnukitundeta lööb külmetama istmik

Mind seovad teiste külge mitmedsajad niidid
ma võiksin mõndagi ent ärgem viitkem aega
mind ja mu lähikondseid küll ei vaeva
kes käinud siin või keda kuhu viidi

PIIRUD NÜÜD LÄHEVAD

Kõrgel tornis mu elutõrvas
minuti vältel vastu jüriöö mätlikku taevast
on ümbrus täis kõveraid ja harulisi mõõku
mu laul tammub paatjail lehtedel
turjas kisulised odad
ootab ja hingab pahinal kärsitust
istume
mina ema isa Villu Tasuja Kalevipoeg
tulevad tulevad
Ave Caesar
seal on su jalad altpoolt põlvi
kaldal kastehall nõmm
piirud kahel otsal lõkendavad

KIRI KIRJUTUSMASINALE PÄRAST PLAHVATUST

Mu armas!
Masinana olid sa minust vastupidavam
ja oled veel elus (?)

TOIVO TASA

ehk küll su tähed
on kustunud
sulanud ja tilkunud
lauaklaasi kildudele

Juhtus see
mida me mõlemad teadsime
ja olime teineteisele ennustanud
rõhu tõustes ja langedes
kolme tilga vereproovi ajal sõrmeotstest
enne pärast ja ka selle ajal
nii radiaatorite mulina
kui juba ka liftide lahtikukkumise ajal
sirguvajuvate konksude otsast

Kõik oleneb nüüd sellest
kuidas sa trepist alla saad
et näha esimest korda õuehaljastust
teedevõrku täistuisanud liivakaste
vaadata ümber nurga
lauluväljaku juurest
kogu vaatevälja täitvat uut linna
pärast plahvatust
enne poleks seegi võimalik olnud

Kasuta neid tähti
mis sul ehk on alles
klahvidel sõrmistel –
vajuta neid haralisi kiirgavate vastutulijate
või lamajate laupadele hellalt
kui suudlust
keeletult midagi lubamata

Tuleb välja et olin sind sellisena
juba näinud
filmis näitusel konverentsil poes
tajudes eriti selgesti
teede ja vete piiritust
tabades kahe hingetõmbe
ja silmapilgutuse vahel
nende alati hullutavat kutset sinugi jaoks
tunnen sinu mustvalget klahvisuudlust kätel
lausa lapsest saadik
ja olen armukade hiljem
sinu teele langenuile

Üleni muutunud maakaardil seistes
võid masin sinagi nüüd
pärast kauge-lähedase tuvi nokitamist
näha Pirita ja Emajärve, Ülemiste, Peipsi/Pihkva ja Tamula jõgesid
Kaali koske
Musta ja Lasna ja Öiskuhja

Bernhard Viiding

NAISED*

LEIDA LIMBERK:

Sündisin ilmasõja sisse 1914. aastal juulikuus, noh, siis see sõda just algas ka.

Seda mina ei mäleta, kuidas siis oli, isa-ema kasvatasid mind, aga üheksateistmendal aastal oli asi juba niisugune, et isa taheti võtta sunniviisil sõjaväkke. Eks ta ehmatas sellest, roos lõi pähe ja tagajärg oli matused, ema jäi maha nelja lapsega... kolmekümneaastane, ja siis mõtelge, missugune võis tema elu olla. Enne oma surma töötas isa tapamajas ja oli sulaseks kaubamajas «Estonia» juures. Seal oli igaühel, igal lihunikul oma putka, niisugune lahter, kus ta müüs oma too-dangut — kes siis liha, kes siis tegi vorstisid. Minu isa aitas seal müüa ja ema oli kodune, lapsed olid kasvatada. Ema jäi üksi. Kasvatas meid. Nii kui käed juba liikuma hakkasid, tuli igal pool abiks olla, nii et vah-tida ei ole saanud. Nõnda nagu näpud töötasivad, sai tehtud ka äridesse natuke tööd — küll tikitud ja kootud, küll heegeldatud, et terakestki sissetulekut oleks.

Aeg läks edasi ja vanust sai juba nii palju, et tuli otsida omale kindel töökoht. Tol ajal olid ju peremehed ja perenaised kõik igaüks omaette, mitte nii nagu nüüd on need suured käitised ja kõik... igaühel oli oma pisike elamine ja tegutsemine. Mina hakkasin õmblema Treieri juures, Anna Treier oli ta nimi.

Mulle meeldisid rohkem niisugused spetsmasinad, mitte tavaline õmb-lusmasin. Ausalt ütelda pole see mulle tänaseni meeldinud. Ikka olen tahtnud midagi, mis keerulisem... Sai tööd tehtud nagu jõuti ja töö oli korralik. Perenaine oli rahul, nurisemist ei olnud. Ja hoidis ka, kuna käed ikka oskasid teha: tol ajal oli ju tähtis, et töö pidi olema hea ja ilus, sest võistlus oli siis suur, iga väike töökojaomanik tahtis oma kaubast ka lahti saada.

Töötuba oli Annal Tompi tänaval, tookord vist kutsuti Vilmsi täna-vaks. Pole seal ammu aega enam käinud, pole sinna asja olnud. Vilmsis tal siis oli majakene. Õieti ta ostis maja ja oma korterisse tegi töötoa. Alguses oli tal inimesi vähe, aga hoovi peal oli vorstitöötuba, niisugune suur. Muuseas, see oli minu ristiisa oma, aga ta suri ära ja meie hakka-sime õmblema seal. Muidugi, all oli enne jääkelder olnud ja sinna keldri peale sai pandud ainult üks kord laudasid, ja seal me saime külmetada küll, ja niiskus ka — see annab tänapäeval tunda, kondivalu ja kõik.

Annal oli ka mees. Teate, tema oli niisugune... kõrvalperemees. Otsustas ikkagi naine. Mees tegeles mõnikord küll ka kauplemisega, kui meil mõnikord jäi kaupa järele. Ega sel ajal ei tehtud nii nagu nüüd, et antakse tuhandete viisi ühte või teist asja ja — läheb! Tehti võib-olla kaks-kolmkümmend tükki, äärmiselt sada tükki ühte asja. Pidi nägema, kuidas ärid vastu võtavad. Kui nad meie kaupa enam müüa ei saanud, tuli see panna kokku ja Anna mees läks maale laadale, töökojas aga jälle uuendati midagi, nii et tegumoed pidid ühtelugu muutuma.

Kleitisid me ei teinud, meil oli peamiselt pesu. Perenaine püüdis sel-

* Käesolevas kirjutises tõstatatud probleemide lahendamisel tootab murrangut NLKP Keskkomitee ja NSVL Ministrite Nõukogu 1986. a. 24. aprilli määrus «Tarbekaupade tootmise planeerimise ja majandusliku stimuleerimise parandamisest ja juhtimise täius-tamisest kergetööstuses».

leks muretseda mitmesuguseid masinaid. Jalaga tallatavate kõrval oli ka masinaid, millel igaühel oli oma väike mootor. Kalliks läksivad küll, aga eks need tasusid ära. Mootorit oli tarvis just spetsmasinatele, nagu nüüdki siin on need overlokid ja teised. Meil omal ajal olid peale overlokkide veel kahe nõela ja kolme nõela kattermasin, kummipaela õmblusmasin — sai palistatud kohe kummipael sisse, ja oli pitsimasin — heegeldas pesudele pitsi äärde. Väike kudumismasin oli Annal ka, nii et ta sai ise endale melaneesi kududa. Tol ajal oli melanees moes ja väga palju tegime sellest naistele öösärke, särke, pükse. Nüüd praegu ma ei ole seda näinud müügil kuskil, aga tol ajal sellest õmblesime. Peasi, et hästi palju pitsi oli ja ilus, muidu kaup ei läinud.

Küsitakse, kas vanasti ka rahaliselt ergutati, et nii korralikult töötati. Meie juures mitte, peasi oli just see, et sinuga rahul oldi. Meil pidi pea töötama, et me midagi uut mõtleks välja. Sai isegi käsitsi tikitud ja vahel oli nii, et Anna tuli ütles, küll sa teed head tööd. Aga jälle, kui paha tuju oli: ma ei tea, kuhu kohta sind panna!

Tol ajal ta võis olla nii üle neljakümne, viiekümne ringis. Ta suri lühikest aega pärast sõda, mees elas kauem. Eks neid peeti süüdlasteks, et ekspluateerisid inimesi ja ajasid raha kokku, aga mina pean meeles, et sain Anna juures tööd. Jõuludeks tegi tema meile ilusa laua ja kingitusi. Kes sai pesu, kes käterätikud — ikka midagi niisugust, mida oma väikese palgaga ei tahtnud minna ostma. Jõululaupäevast algas kahenädalane talvine vaheaeg, tööle läksime uuesti alles pärast kolmekuningapäeva. See puhkus ei olnud tasuline, küll aga suvine kahenädalane.

Ka haigekassa oli. Maksime sinna ainult ühe protsendi palgast, perenaine maksis kaks protsenti. Arsti sai kutsuda tasuta ja rohud müüdi poole hinnaga. Haiguslehte, mille järgi oleks makstud, ei olnud, aga ka seda ei juhtunud, nagu sind nüüd vahel arsti juures vaadatakse: ah jälle tuleb sinist lehte norima! Ükskord saatis perenaine mind paistes põsega koju, ei lubanud tagasi tulla enne, kui nägu korras. Eks oli hea kolm-neli päeva kodus olla, kindlat normi meil tööl ju ei olnud.

Alguses ma hakkasin saama nelikümmend krooni kuus. See oli, ütleme, keskmine palk, millega ära elada sai. Kui perenaine nägi, et mu sõrmed töötasid ja ma spetsmasinatega toime tuln — masinad olid alati mul korras ja töö korralik —, siis hakkas ta mulle viis krooni juurde maksma. Viie krooni eest ma sain omale isegi jalanõud jalga.

Muidugi ei ostnud ma sel ajal kõige kallimaid. Valik oli siiski väga suur, palju oli importi, meil oli ju välismaaga igasugune ühendus. «Estonia» teatri alune — seal oli äri äris kinni. Võistlus oli see, mis viis edasi. Ja sellepärast, ütlen ausalt, kvaliteet oli meil tol ajal tõesti sõna tõelises mõttes olemas!

Mis elamisse puutub, siis — tegin tööd ja sai oldud noor.

Korter oli meil elamiskõlbulik, kaks tuba ja köök, elan praegugi seal, Lastekodu tänaval. «Dvigatel» on Lastekodu tänava äärde ehitanud oma uued majad. Ta lõhkus ära vanad ja meie ahjuküttega kahekordne puumaja on nüüd müüride vahel üksi nii kui ausammas. Ning mina omas elus ei ole rohkem kolinud kui sellesamas majas väiksemast korterist suuremasse, sest isal ja emal oli enne seal ainult üks tuba ja köök. Esi-mese ilmasõja järel jäin ma isata, teine suur sõda viis nurja minu elu. Mul oli sel ajal juba tahtmine omaette elama hakata ja kõike sai uueks eluks ka muretsatud, aga tänu sõjale olen nüüd üksik hunt, ei ole lapsi, ei ole kedagi. Odesid meid oli kolm tükki. Vend viidi mobilisatsiooniga ja jäigi Venemaale, ja nii on see elukene läinud.

Tööstuse tänaval kuskil taga kaugel oli Kilgas, sõja ajal põles ära see suur vabrik. Neljakümnendal muidugi võeti ta ära Kilgase käest, sinna korjati perenaiste ja peremeeste väiksemad töötoad kokku ja sealt siis hakati jälle jagama, kes kuhu. Mina sain Viru tn. 5 alla ja osakond oli Rahumäel. Varsti kaotati Rahumäelt ära see väike osakond, tuln Viru tn. 5. Sõda oli juba niikaugel, et sakslased tulid sisse ja nimeks pandi talle... Enne ta oli «Eesti Siid». Kui ülemineku aeg oli, muutus ta «Juuni Võiduks» ja sakslased ristisid ta «Ostaks». Neljakümne neljandal jäi ta ka «Ostaks». Noh, mis nimi panna? Et see ikka ei sobi. Pandi Vilhelmine Klementi.

Klementi osakondasid oli linna mööda laiali väga palju, sageli tuli ette kolimisi. Küll sai nendes vanades ruumides külmetada, ei olnud meil ju kütet. Ja materjalidest oli puudus. Puudus oli kõigist asjust. Oi, oi, oi, küll oli siis häda, küll nõeltega, niidi, riide ja muuga! Oh mis vaeva nägid varustajainimesed, et tööd üldse teha sai!

Sel ajal oli veel palju neid vanu masinaid, «Singereid», tööstuses neid nüüd kuskil enam näha polegi. Mootoriga masinaid meil Viru tänavas ei olnud, kaks pikka võlli käis üle põranda, kummalgi oma mootor otsas ja kummalgi mõlemal pool masinate rida. Vahel oli niisugune häda, et meil polnud isegi masina rihma, polnud kuskilt saada nahka. Nüüd on spetsrihmad, tol ajal mehaanikud ise lõikasivad, kuidas saivad. Paar korda katsusime ise nõõrist punuda või keerutada, et saaks kuidagi masina liikuma. Kaitset nendel võllidel ja suurtel ratastel nii väga midagi ei olnud, ega jalad vastu puutunudki, masina esimene ots oli ju sinna poole, aga vahel ikka varbad vastu läksid ka, kui tähele ei pannud ja hakkasid ennast äkitselt keerama, ja juhtus sedagi, et vedas töö sinna alla.

Lõpuks läksin ma ühes teistega Uuele tänavale, Uus 15, ja neil aegadel hakati lõppude lõpuks siin Mustamäel vabrikut tegema. See saadi kuidagi pooleli ehitusena kätte. Direktoriks oli meil siis... toodi Tartust «Sangarist» ära Kraft. Oli hakkaja mees. Muidu küll nurisetakse ka, et ta nii kaunis terav on, aga eks elu ole tedagi teravaks teinud, ega see elu pole temalegi kerge olnud. Pooleli ehitused — need tuli ruttu ruttu valmis ehitada, et saaks Klementi osakonnad siia kõik kokku tuua. Ja peab ütleva, et olukord meil siin on päris kenakene, ruumid on soojad.

Kui aga nüüd pean vastama sellele küsimusele, mis operatsioone ma uues majas ja üldse enne ja pärast sõda teinud olen, siis perenaise juures sain kõigepealt overloki peale, kuna ühel vanemal töölisel oli laps tulemas ja ta läks ära. Seejärel õppisin selgeks kaks kattemasinat, «Maratil» vist on seesugused veel olemas. Siis veel ajasin kummipaela sisse, pitsimasinal töötasin ja... need olid minu põhilised operatsioonid ja siis veel käsitöö, käsitsi tikkimine. Tegime lastele ilusaid flanellist jakikesi ja mütsikesi. Vahel ei olnud mingit mustrit ees. Kui lihavõtteks oli tarvis lastele teha jakid, anti üks kaardikene — väike pesakene, paar muna sees, paar lilleõit ja jänkupoeg, ning selle kaardi järgi sa pidid omast peast jaki nurga peale õmblema tikandi. Ja naistepesu, näiteks melaneesöösärgid — ma ei tea, saksa omasid vist on meil nüüd näha. Tol ajal, nagu ma juba ütlesin, tegime pesud suurte pitsidega, aga veel ka tikkisime neid ilusamaks, värvilisi lillekesi ja mis kõik sinna sai, et ikka kohe väga ilus oleks.

Niimoodi on sõrmed pidanud kogu aeg töötama.

Pärast sõda olen ma peamiselt teinud nõõpaukusid.

Kui uus vabrik valmis sai ja me ennast siia kogusime, siis minul, ütlen ausalt, ei olnudki kohta. Sellepärast et mina olin juba natuke vanem inimene ja minu koht võeti ära. Ma tulin lihtsalt vaatama, et kuidas nende elukene siin läheb ja... ja seisin ning ütlesin, et andke aga mulle nüüd paber, kirjutan lahkumise avalduse. Siis astus üks meister mu juurde ja ütles: olen kuulnud, et te olete ka lindisöötja olnud. Lindisöötja oli see, kes pani konveierile juurdelõikusest toodud lõigetepakid, iga õmbleja võttis lindilt omale vastava operatsiooni ära. Praegu konveierit ei ole, praegu viiakse igaühe kätte tema operatsiooni pakk.

Töötasin lindisöötjana paar-kolm aastat, kuni üks noor läks dekreeti nõõpaugumasina pealt. Mulle öeldi, sa vana nõõpaugutegija, kas sa ikka tunnend veel masinat. Miks ma ei tunne! Pidin aastaks jääma, aga tagasi see noor enam ei tulnud, ja nüüd istun siiamani nõõpaugumasina taga.

Vanasti tegin nõõpaukusid «Singeriga». See «Singer» oli mul vanast saadik ja sellega ma käisin läbi kõik osakonnad ja tänavad, kus meil tuli tööd teha. Nii et kus mina, seal masin, kus masin, seal mina. Siin Mustamäel anti meile uued masinad, parajad utiili viia, mõned ei läinud üldse liikuma, ja mis läksid, tööd ei teinud. Vanadele «Singeritele» — kiruti neid mis kiruti —, neile aitas traadist ja naelast parandamiseks. Kui Uuelt tänavalt ära tulime, kadusivad lao ja mehaanikatöötoa kaudu kõik meie mahakantud «Singerid» — overlok, sikk-sakk, kattemasin, nõõpauk... Kellel vaja, viis ka minu oma.

Praegu on mul tšehhi masin käes ja ma ei taha ühegagi teda vahetada: oma käe järgi on ta seatud, kuus aastat teda hoitud. Ei luba võorast kätt masinale. Minule ei ole masin rauatükk. On kahju, et paljud peavad siin masinat ainult rauatükiks ja kopikakõlksudeks. Inetult öeldud küll, aga midagi ei ole teha. Minul on masin niisama nagu minu käed. Kui on kuskil terakestki võorast häält, kutsun mehaaniku ja ütlen: pole õige hääl. — Oh, masinal on ikka masina hääl, vastab minule mehaanik. — Kui sa oled autojuht, räägin ma temale vastu, siis sa kuuled kohe, kus autol viga, minul on niisamuti.

Nõnda olen ma töötanud ja hoidnud siin kõike ja seniajani olen omaga toime tulnud. Muidugi ei ole nüüd enam seda jõudlust, mis oli enne, sest vanus annab juba tunda, ja käed ei ole enam need, mis nad olid. Ja noored, need tulevad peale. Tulevad, aga ei ole nendel seda püsimist, mis oli kunagi ja kuni tänaseni on meil. Nüüd on hirmus kiirus, mis ajab taga. Tempo on läinud juba niivõrd suureks, et noored ei taha enam sellest osa võtta, nad ei oska vastu pidada nagu vanemad töölised, kes aastakümneid on harjunud töötama. Ja pinge jääbki niisuguseks, kuna meil tempot tagasi ei saa tõmmata, plaan näeb ette. Sellest tuleb ka kvaliteedi langus, lohakus. Möödas on need ajad, kus üks inimene tegi kleidi algest lõpuni ja vastutas iga õmbluse eest. Kui palju kaotatakse sellega, et üks peab parandama teise tööd!

Eks vaatame nüüd, kui kaua ma veel vastu pean. Mind ikkagi natuke hoitakse, kuna töö on korralik. Ja ma ise ei taha ka veel ära minna, teiste hulgas on ikka parem olla, kuidagi nagu oma pere siin juba.

Niipea kui inimesed laialipillatud osakondadest ära toodi, pandi iga osakond omaette brigaadi ja brigaadid said omale nime ka. Meie, viimistledjad, oleme aga ilma nimeta. Oleme lõppbrigaad, meie käest läheb töö alla lattu. Esimeses tsehhis, kus mina olen, on toodanguks kleidid, ülal teises tsehhis — mantlid. Viimistluse kuuluvad nõõpaugutegijad, nõõbi-ajajad, käsitöölised, triikijad, praakijad... Kui midagi on halvasti, praagitakse välja, antakse tagasi parandada. Käsitöö aga tähendab seda, et on seal, ütleme, niisugune nõõp, mida masinaga ei saa panna, või on tarvis mingisugused õmbluse otsad kinni ajada ja mõni koht niidistest ära puhastada. Kui nõõpauguplaan on enam-vähem juba täis, aga käsitöö taga kleidiplaan seisab, siis ma muidugi aitan. Praegu on kaks töolist haiget ja ma teen nende tööd. Kui ma oma nõõpaukudega teen normi ikka täis, ka 105, 120, 125 protsenti, siis võoras töö tõmbab normi täitmist loomulikult tagasi.

Brigadiriks on meil Miia Tauts. Tema vaatab, kellele ta käsitöö annab, jagab üldse operatsioone. Hoolitseb, et meil oleksid niidid, nõõbid, nõõlad ja muu, toob laost välja. Tükitööd tema kaasa ei tee, tal ei ole selleks aega, meil on viimistluses inimesi oma kolm kummet.

Nüüd nõutakse isemajandamist. Sellest räägitakse kui teab mis uuest asjast, aga kuidas me siis siiani elasime? Kui minu perenaine poleks ennast ise ära majandanud, kes siis oleks teda ülal pidanud ja ta tööliste palka maksnud? Tänapäeval tõuseb ikka ja jälle mõne vana asja ümber suur sagimine, nagu oleksid kõik noorukesed, kellel pole veel midagi võrrelda, ja minnakse isegi üleliia hoogu. Nüüd ka: iga brigaad olgu isemajandav! No mida õmbleja saab ise majandada? Niiti kokku hoida? Isegi brigadir ei osta ega müü... Iseasi on koondis. Peab teadma, mida ja kui palju äri tahab saada, tuleb äridega ise kontakti astuda.

Paistab, et tekib jälle midagi võistluse taolist. See on, mis edasi viib. Ega see ei ole, kui teeme tuhandeid ühte ja sama asja, mis jäävad seisma. Rahvas tüdineb ära. Ja äkitselt on kogunisti olukord, kus poes enam valikut pole ja puuduvad isegi kõige tarvilikumad asjad, ütleme, kingad või saapad.

Kaheksakümne viies nimetati eksperimendi aastaks, aasta lõpus aga ei olnud poes tänavakinga. Kõikidel meeste riulitel kõikides numbrites oli nagu üksainus kallis king pikkades ridades, kord pruun, kord must, vahel musta polnudki. Kaubamajas nägin üht väga kenasti riides naisterahvast. Vaatad ikka, et peenem inimene. Meeste jalanõude riulite juures proovis ta üht kinga. Mõtlesin, et mis ta nüüd teeb. Ütles, et teate,

minul on jalad haiged, aga vanainimese jaoks ja minu jalgade jaoks jalanoosid ei ole. Jah, tõsi, inimesed on hädas. Tänapäeval tehakse kõik liistud pikad, kitsad ja madalad. Minul on väike jalg, aga ta ei ole aetud liistu järgi õhukeseks. Mu number on 35 ja ma olen ütelnud: ole nagu Chaplin — 39 pane jalga ja kooberda pika nina otsas! Liistumajandusest on aastakümneid räägitud. Ükskord kirjutati lehes: liistude tegemine võtab aega — enne tuleb projekt teha, siis tuleb see kinnitada, siis vaadatakse, kas saab kuskilt materjali... Liistu jaoks puumaterjal sobiks, ma ei tea, miks see nii halvasti saadav on. Mis mulle on nüüd veel vähegi sobinud, on Tartu liist, aga Tartu ka ei kasuta seda nagu vaja — iga päev käisin poodides, alles hulga aja pärast tabasin ära mingisugused Tartu saapad, kolm paari neid oligi... ja tallad on niisugused, et libedaga käia ei saa. Ei saa! Panin omale jälle jalga need botikud, mida on nimetatud kadunud nooruseks... möödunud nooruseks...

Niisama on meil kleitidegagi. Peame tulema vastu ostjatele, nad nõuavad seda, nõuavad teist. Naised ei taha saada kõik ühesuguseid, naised on ja jäävad ikkagi naisteks. Ka nõukogude naised. Niisama olid nad, ma mõtlen, ka koopaajastul: kõik naised ei tahtnud omale ümber saada ühesugusest nahast ürpi, ju siis iga mees pidi vaatama, mis loom tal maha tuli lüüa.

Noored ikka saavad poest midagi selga, ise oma tahtmise järgi nad muudavad kleite, õmblevad lisandeid. Häda aga on, et vanemale inimesele on vähe leida. Ainuke on see puuvillast kittel, mis mul praegu seljas, ja neid ka ei ole nii palju kui tarvis. Puuvillane kleit ei anna vabrikule kasumit. Tõesti, üks sajarublane kleit või kakskümmend niisugust valmis teha — mis te arvate? Reformid ja teab mis algatused, need tulevad ja lähevad, aga see, mis ma ütlesin, jääbki meil puuduseks, kuni me peame ainult plaani taga ajama.

Praegused plaanid on tööle takistuseks, ju nende sees on midagi valesti ja jääb tühjaljaks rääkimiseks, et kõik, noh, on ikka tarbija huvides. Kraft... kui tema, ise vabrikus olnud mees, küll tema korda teeks, kui oleks tema teha.

Klementi oli juba nii kaunistest kehvas jäämas, ei olnud siin õiget varustajat ega kedagi, kui Kraft direktoriks toodi. Tema hakkas tõsiselt pihta. Olgu ta muidu mis ta on, aga hakkaja on ta küll, tema tahab, et kõik läheks edasi, mitte seisma ei jääks. Ta armastas käia tsehhides. Olime Uuel tänaval, seal tuli jälle, küsis, kas ma võin oma kaabu ja mantli panna teie lauaotsa peale. Palun, palun! Võttis mantli seljast ja kohe naiste juurde rääkima-küsima: mis teil nuriseda on, millest puudus, mis nõu oskate anda. Niisugust asja tema käis küsimas tööliste käest! Mina ei mäleta, et ta meile teravusi oleks ütelnud. Kes seda räägib, ju siis oli ära teenitud. Juhtkonnas leidus omaette kuningaid, kes otsustasid asju meiega nõu pidamata. Aga tema kuulas meid. Ütles ise ka: mul on palju kasulikum tööliste käest küsida, kui ametnikkudelt aruandeid nõuda. Meie tegime ju pidevalt tööd ja teadsime, mis kuskil halvasti oli. Noh, ja tema jälle katsus asja parandada. Eks oli omal ajal muret ka masinate saamise ja seadmisega. Nüüd ma ei tea, kuidas siin on — Soome masinad ja Jaapani omad... Siis neid ei olnud, kui me siia tulime, aga me oleme kogu aeg ikka hakkama saanud ja Kraft, ütlen ausalt, aitab meid praegugi. Ja ta on ka siin käinud, toob ikka siia oma väliskülalisi.

Tal hakkas olema hirmus palju seda ringisõitmist. Kui palju ta nägi Kreenholmi pärast vaeva ja kui palju Moskvast käis! Nemand tahtsid kududa, aga millist materjali neile anti! Meile aga oli vaja kangast jälle Kreenholmilt. Ja Kraft püüdis siis teha nagu suutis, et Kreenholm saaks, mis tarvis.

Nüüd on tal veel see majanduse eksperiment, noh, niisugune katse, et kas saab asju ka mõistusega ajada, nagu seda maailmas ju ka vahel tehtud on, aga temale olla antud ikka vaid üks poolik luba ja sellestki veel tagasi võetud. Mina ei oska midagi ütelda, sellepärast et tööline, kellel on omaette operatsioon, tema ei saa aru, kas meil on katse või ei ole katset. Mis niisugusest katsest kasu on, seda saab ainult lõpus näha, kui koondis valmis on plaaniga... eksperiment... ma tõesti ei tea,

see puudutab vabrikut tervikuna. Käskimine-keelamine käib muidugi kogu aeg ja kus saakski ära kaduda see, mis vana harjund asi — paljuks neid uutmoodi mehi asemele on pandud.

Meie siin oleme naised ja oleme toime tulnud. Ligemale poolteist tuhat naist, mehi pole kahte sadatki. Nemad on enamasti remondimehed, puusepad ja elektrikud ning nad on seal all keldrikorrusel. Naised ikka ülevalpool, kõrgemal. Meie tööruumides on igal brigaadil oma mees, kes peab masinad korras hoidma. Need mehed peavad olema üleval, et saaksime iga silmapilk kätte. Aga kui masin läheb väga rikki, siis saab viidud keldrisse remonditöökotta. Seal on mehed, kes on spetsid igaüks just eri masina peale — igaüks on võtnud mingi margi oma hoole alla.

Et igal pool ikka suured hulgad naisi koos... naistel omavahel tuleb tihtilugu mürgiseid ütlemisi, kõige rohkem töö suhtes, et kes siis saab natuke rohkem, teine jälle vähem... Kui tuleb mõni mees — saab nendega vähemalt toriseda ja pinge läheb ka kohe vähemaks. Millega rahul ei ole, pörutad nendele peale, samast jälle, kui teeb sul masina korda, ütled aitäh, et hea mees oled olnud, tema aga vastu: mis sa mõtled, õpi enne töö ära, siis hakka õmblema.

Meil on olnud sakslaste väljaminemisest saadik ainult kolm meest direktorite hulgas. Muidu on ikka olnud naised. Ei leia, et naiste juhtimistöo kuidagi halvem oleks. Naised oskavad ise õmmelda ja ka muud niisugust, nemad teavad, kuidas seada ja olla. Jüri Kraft oli Klementis ainult paar aastat, pärast teda... sellest saab nüüd varsti juba kaheks aastat... on direktoriks meil jälle naine.

Tema oli vabrikus juba ammust ajast. Mina igatahes mäletan, kui ta tuli. Noorukene ta oli, võeti õpilaseks. Kangesti niisugune elav tüdruk oli ta. Ja mina vaatasin — mina olen sellise aeglase moega —, vaatasin, et misasja ta küll siperdab ringi, et kas sellest saab kedagi ka nüüd töötajat, kui inimene nii aina jookseb ja õiendab. Aga eks tema pea töötas. Ja just see oli hea, et tema ei olnud rahul. Tema vaatas ja kohe hakkas mõtlema, et aga kui saaks seda nii teha ja seda nii teha. Ja siis ta kadus.

Küsisin teistelt, kas nüüd läks minema, et enam ei tahtnud tüdruk meil ollagi. Tuli välja, et ta oli kooli edasi läinud, tehnikumi, ja ma ei tea, kus ta siis pärast... nii et tal on ikka tugevasti... tugevasti õpitud. Kui ta pärast meile uuesti tööle tuli, sai muidugi kõrgema, parema koha omale.

Eks tal nüüd see elu ole mitut moodi ja meiega torisemist on ka. Teadagi toriseme meie temaga omakorda, muidugi mitte otse näkku, seljaga ikka. Aga tema ütleb meile otse. Pahasti ta just ei ütle. Kui midagi on, siis räägib ikka õieti. Alati on ta öelnud, et pidage meeles — mis teeme, seda teeme kõik omale: hea küll, et me saadame kõik välja, aga me tahame ise ka midagi paremat saada, ja kui meie anname teistele halba, mida me siis saame teiste käest nõuda. Klementi naised, räägib ta meile, te olete tublid naised, aga ärge unustage, et te peate edaspidi veel tublimad olema.

No see on ju õige ütetus ja niimoodi räägib ta küll alati, et mõtelge ikka ka. Jah ja muidugi, kui ta meid kiidab, eks siis hea tunne kah ole. Kuigi teame, et see on oma kätega tehtud, aga kiitus tuleb tema poolt... ja kiitust on elus nii vähe.

Palju's temalgi seda on praeguses töös. Ja kui kaua temagi vastu peab, tal on ju seda tööd ja tegemist hirmus palju. Ma tean omastki käest, mis see elamine inimesele maksab. Vahetevahel, kui kokku saame, me ikka mõne sõna kõneleme. Minust kauem vabrikus olijat siit ei leia. Kes on tulnud aasta, kes kaks aastat pärast mind. Ja ka tema on üsna alguseajast saadik meil tööl, oleme põhilised olijad siin. Ainult kui ta ikka vastu peaks veel meil. Selle aja jooksul, mis mina töötan siin, on tema kümnes direktor. Olen mõtelnud, et neli aastat iga direktori kohta... Nii et kui me viimati oma vabriku aastapäeva pidasime, surusime teineteise kätt ja ütlesime: peame veel vastu!

SILVI VALJAOTS:

Olen siin töötanud 1951. aastast, tulin meistrite koolist suunamisega. Olime Viru tn. 5, hakkasin kokku õmblema meeste päevasärkide mansette. Praegu olen 1. tsehhi õmbleja brigaadis «Stella», teen kitlite hõlmasid ja kui on kleidid, panen lukkusid külgedele. Nii, nagu olukord nõuab.

Kaheksakümne viiendal algas meil eksperiment, selleks hakati valmistama juba eelmise aasta lõpul. Meile anti võimalus, et jääksime õhtul pärast tööaega tööle ja saaksime oma lisatööga rahalist hüvitust, kuid meie inimesed ei tunne sellise tööviisi vastu suurt huvi. Muidugi, selle eest makstakse poolteisekordselt, aga... Vaadake — õmblesime naiste villaseid seelikuid, igaüks tegi töö algusest lõpuni ja sai seeliku õmblemise eest kolmkümmend kolm kopikat. Seda on justkui vähe. Et oli tarvis teha, siis selle väikese koguse villaseid seelikuid, mis meie brigaadi peale jäi, tegime seitsmekesi kolme õhtuga ära, igal õhtul mõned tunnid. Mis jäi tegemata, olid nõopimine, nõopaugud ja altäär. Need jäid spetsmasinatel töötajate hooleks. Aga meilgi tuli seelikuga ühe masina juurest teise juurde käia, otsida, kust sa midagi saad, ja kõik see võttis aega. Ma ei tea... kui õhtuti pakutaks tasuvat tööd, võib-olla inimesed jääksid, töötaksidki peale tööd veel natuke.

Ja teine asi — brigaadi isemajandamine. Meile antakse alla aasta- ja kvartaliplaanid, brigaadi palgafond ja inimeste arv, millega me oma plaani täitma peame. Kuid praegu läheb kolm inimest ära, noored lähevad dekreeti, plaan jääb endiseks... me peame selle ise omavahel ära jaotama. Brigaadi nõukogu otsustab, kes mida ära peab tegema. See nõukogu on uus, aga brigaad on meil juba Rapla tänavast.

Meid on üheksateist inimest, brigadir on Niina Porohno. Tehnoloog teeb igale mudelile tööjaotuse ja iga tööline saab oma põhioperatsiooni. Kui mina jöuan ja abistada on vaja, siis teen ka muud. Meil oleneb kõik sellest, et b r i g a a d plaani täidaks. Omal ajal võeti meil vastu niisugune otsus, et iga inimene peab oskama peale põhioperatsiooni teha nelja operatsiooni. Praegu me oskame peaaegu kõike teha.

Teiste operatsioone on raskem teha, need võtavad rohkem aega, sellepärast on nende eest lisatud siis mingi väikene protsent. Ütleme, minu isikliku plaani täitmine võib olla sada, teisel ainult üheksakümmend protsenti, aga tema võib teenida rohkem, saada progressiivi, sest tegi võõrast operatsiooni.

Peale selle on veel kvaliteet ja tööl olemise või töölt äraolemise aeg, siis su läbisaamine töökaaslastega, töökultuur ja ühiskondlikud ülesanded — alles kõikide nende pealt saad sa oma tööpanuse koefitsiendi... Nii keerulised asjad, et nendega tegeleb arvuti, ja seegi eksib vahel. Vaadake, kord juhtus nii: toodi paberid ja kõik need koefitsiendid näidati meile ära, aga brigaad leidis, et arvestus pole päris õige, et midagi on valesti; parandati siis ära ja viidi arvutisse uuesti tagasi. Hea on, et meile vahepeal ikka näidatakse, brigaadi nõukogu näeb, kas on nõnda, nagu tema hindas, ja me saame teada, mis me oleme väärt olnud.

Mõned inimesed arvestavad ise iga päev, kas tuli sada protsenti välja või ei tulnud. Tükitöö korrutatakse vist ajaga ja siis nad jagavad veel tundide peale ära, saavad teada, mitu protsenti nad päevas välja töötasid, ja kuuarvet peavad ka. Mina ei ole isiklikult kunagi arvestamist teinud, ei ole kahtlust kunagi olnud, et plaan ei tule välja. 130, 140, 150 tuleb mul ikka. Ja oma tükitööpalga kohta võin ütelda, et ma alla 180 olen väga harva saanud ja et vahest olen ka üle 200 saanud. Ega liiga suureks seda ületamise protsenti ei lubata ka, piirid on ees, aga, noh, midagi ikka teenime, preemia on ju veel lisaks.

Peaasi muidugi, et töö oleks hästi korraldatud. Ei, ei, ilma tööta me ei istu, aga vahel tuleb teha seda, mida annab teha... Jah. Nojah, kui ma nüüd tõesti tegelikult oma võimsuse järgi võtan, siis 180 rubla on liiga vähe, kuid meie ei saa oma lage välja panna iga kuu, mul ei ole lihtsalt võimalust. Kas või praegu. Meil on praegu selline olukord, et ühe operatsiooni pealt inimene puudub, teise operatsiooni pealt ei jõuta anda nii palju kui vaja — noh, töö ei saa niimoodi kuidagi jooksmas. Muidugi,

ega me plaani ei jäta, aga iga inimene ei saa selle juures tööd. Ja sellest tulevad konfliktid.

Ja see brigaadi nõukogu, esialgu tekkis sellest nii palju pahandust — hindamine ja kõik jäeti nagu isiklikult inimestele, samasugune tööline hindab teist töolist! See on minu meelest... Praegu on nagu rahulikumaks jäänud ja enam ei otsusta me nii palju ühe või teise asja üle. On brigadir, on meister, on tehnoloog, on komisjonid... Brigaadi nõukogu on praegu viis inimest — peab paaritu arv olema, kui läheb hääletamiseks.

HELMİ LAANSOO:

Üldiselt on praegu niisugune ajajärk, et... Vaadake, meil all koridoris on seinal üks väga hea artikkel — «Noor vahetus». Lugege seda. Kirjutab selle meie Aino Läänmäe, töö ja juhtimise labori juhataja, ta kirjutab meil ikka. Ma pärast näitan teile, kui te tahate näha, lugege kindlasti läbi. Seal on kirjutatud, et kaadri valik ja stimuleerimine on praegusel etapil otsustava tähtsusega ja et toimub ulatuslik põlvkondade vahetus. Pealesõjaaegsed töötajad on jõudnud pensioniikka ja ka meie koondises on nende asemele juba noori tulnud. Töö ja töötasu osakonna juhatajaks edutati Aili Kõva, tootmistehnika osakonna juhatajaks Marianne Heil, turustusosakonna juhatajaks Ellen Johanson ja varsti hakkab noor inimene minu asemel juhtima ka plaaniosakonda. Minust sai selle juhataja kolmkümmend aastat tagasi, olin ära ainult need seitse aastat, mis ma töötasin «Baltikas».

Kui tulin, oli meil niisugune hüüdlause: Tallinn asub Klementi territooriumil! Tootmispunktid paiknesid umbes kolmekümmes kohas laiali — juurdelõikus oli isekohas, kleidid ja mantlid kõik eraldi ja nii edasi. Ma võin pärast teile näidata. Ja kokku oli 241 töötajat. Plaaniosakonnas oli ainult juhataja ja üks ökonomist, ehkki plaaniosakonna alla käisid sel ajal ka tootmisosakond ja töötasuosakond. Praegu kulub kahe inimese töö ainuüksi hindade tegemisele, kokku on meid plaaniosakonnas kaheksa.

Tallinna Vilhelmine Klementi nimeline on Eestis suuruselt teine õmb-luskoondis, esimene on «Baltika». Klementi toodang moodustas 1985. aastal 40,3 miljonit rubla jaehinnas. Toodetakse põhiliselt kleite, umbes 400 000 tükki aastas, mantleid, pluuse ja seelikuid, kapronjopesid, koolivorme jm.

Kümnenda viisaastaku tulemuste eest saime Rahvaste Sõpruse ordeni. Nüüd tegime paberid Tööpunalipu ordeni taotlemiseks. Minule ei anna rahu, «Kommunaaril» see orden juba on, aga töötab meist kehvemini... Ma annan ordenikausta teie kätte, saate sealt meie üheteistkümnenda viisaastaku kohta kõik andmed. Näiteks tööviljakus — NSO järgi kasvab see viisaastakul plaanilise 7,5 asemel üle 15 protsendi. Mis on NSO? — NSO ehk *normativnaja stoimost obrabotki* on töötlemise normatiivne maksumus ja näitab töö mahtu, seal sees materjali hinda ei ole.

Aga nõudmised on ikka suuremad kui koondise võimsus. 1985. aasta laadal selgus, et kaubandusorganisatsioonid oleksid tahtnud meie kaupa ca 5 miljoni eest rohkem, kui suudame toota. Eriti palju soovivad ostjad kaprontooteid. Neid tehakse meie Pärnu filiaalis ja olukord laheneb ehk pärast selle rekonstrueerimist. Seni oleme teinud mis vähegi võimalik ja nelikümmend kaheksa korda on koondisele antud üleliidulise sotsialistliku võistluse lipp — kaksteist aastat järjest.

Meie koondist varustavad materjalidega 45 ettevõtet, toodangu saajaid on 64, sealhulgas 86 protsenti toodangust realiseeritakse Eestis ja 3,7 protsenti läheb ekspordiks. Igal aastal valmistame tooteid umbes neljasaja mudeli järgi, kusjuures kaks sada neist on ikka uued ja toodang uute mudelite järgi moodustab 70 protsenti üldisest. Enamik koondise toodangust, umbes 64 protsenti, on indeksiga «N» («Uudis»). Uudse vormina on meil kasutatud lepingulisi hindu, enam-vähem 5 protsenti plaanist ehk 2,2 miljonit, s.t. et koondis ja kaubandusorganisatsioonid lepivad kokku hinna, millega nad turustavad eriti ajakohaseid mude-

leid. Klementi oli Eesti õmblusvabrikute hulgas esimene, kes hakkas niimoodi poodidesse ülimoodsat kaupa andma.

Peaettevõttes on kaks suuremat tootmisharu — kleidid ning impregneeritud mantlid ja joped. Erinevalt teistest ettevõtetest ei ole me kummaski tsehhis jaoskondi ära nummerdanud, vaid oleme katsunud neile anda nimed. Nii õmblevad meil siid- ja krimpleenkleite opereti peened primadonnad «Mariza» ja «Silva», puuvillaseid kleite «Carmen» ja «Stella», noortebrigaad on «Viktooria». Mantlitsehhis on proosalisemad nimed — «Sport», «Elegants», «Soliid», «Noorus». Nimed on muutunud väga populaarseks. Mõtlesime need välja siia Mustamäele kolimise ajal, kui meie direktoriks oli praegune minister Jüri Kraft.

Kõik need Marizad, Silvad ja teised on nüüd brigaadid, neil on nõukogud ja pass, brigaadi pass. Pass kajastab brigaadi tööd. Seal on brigaadi nimekiri ja on märgitud, missugust ühiskondlikku tööd keegi teeb. Siis on sinna märgitud nõukogu liikmete nimed, brigaadi plaan, sotskohustused ja orgtehnilised abinõud olukorra parandamiseks, kõik brigaadi karistused ja kiitused. Uudse asjana on meil viidud masinasse iga brigaadi liikme kohta tema panuse koefitsient. Palga teenib igaüks tükitöö järgi, aga preemiaid jagatakse panuse koefitsiendi alusel.

Meie brigaadide töö korraldamist on käidud palju kontrollimas ja selle üle on väga palju vaidlusi olnud. Kontrollid nõuavad igale poole seda isemajandamist. Isemajandamine aga eeldab, et peaks olema mingi materiaalsete väärtuste kokkuhoid, mida saaks siis stimuleerida. Meil on koondises tsentraliseeritud juurdelõikus, õmbleja saab lõiketükid kätte, ta õmbleb need kokku, riide kokkuhoidu tal absoluutselt ei ole. Noh, muidugi on ka niidid ja nõöbid. Niiti võiks veel kuidagi arvestada, aga nõöbi peaks ikka ette panema... Minu meelest on meil probleeme, mille lahendamisest meie töö palju rohkem sõltub — varustamine, toodangu ettevalmistamine alates mudeli loomisest ja töö organiseerimine.

Meie koondise seisukohalt peaks praegune majanduseksperiment just sinna sihitud olema. Mis muusse puutub, siis... Eksperiment, nagu ta nüüd on, eeldab kõigi näitajate jälgimist ja täitmist. Meie oleme seda eluaeg teinud, see on meie tööstiil. Teised juba naeravad: Klementil ei või ial midagi täitmata jääda!

Et kas eksperiment meil siiski midagi ka muutnud on?

Me oleme nüüd katsunud tootmisele sügavuti lähemale tungida. Täna oli koosolek, arutasime, kuidas viia juurdelõikust isemajandamisele. Meil muidugi on ökonoomia arvestus ammugi juba väga täpne, seda võimaldab elektronarvuti, mida me ühena esimestest hakkasime töö ja tootmise korraldamisel kasutama — juba viisteist aastat tagasi. Mis siis veel eksperimentist? Eksperiment on andnud osa õigusi juurde, nagu direktorile õiguse kinnitada väikepartidele hindu. Ja meie ministeeriumi alla anti «Esttekstiltorg».

Põhimõtteliselt oli üleandmine väga tarvilik, kuid mina leian, et praegu ei ole see meie koondise elus veel midagi muutnud. Ma ei tea, kas neid asju võib rääkida, pärast tuleb jälle üks igavene pahandus, et valesti oled ütelnud, aga inimesel peab ju olema sotsiaalne hoiak. Mina tahaks isiklikult nii, et see baas koguks oma ladudesse ja kuidagi realiseeriks kõik need riided, mis meil üle jäävad. Olen seda igal pool rääkinud. Olin ka ministeeriumi eksperimendikomisjonis ja esitasin seal oma seisukoha. Meie laos on materjali, mida me enam ei kasuta. Ja mitte üksi jäätmed. On vananenud mustrid või midagi muud, mida kaubandus lihtsalt ei võta. Kuhu need panna? Kaua need peavad seisma? Meile öeldakse: tehke ära! Milleks peab kleidi ära tegema, kui juba ette näen, et ta läheb poes allahindlusele. See oleks ju ilmaasjata töö ja vaev. Baasiga aga kokkuleppele ei jõuta. Võib-olla see küsimus eksperimenti teise aasta jooksul lahendatakse.

On ju teada need miljonid ja miljardid rublad, mis meie riigis seisavad kasu toomata — tööle panemata seadmed ja müümata tarbekaubad. Meie liinis toon põhjuste kohta niisuguse näite. Me ostame laadal Moskvas riiet. 1985. aasta suvel ostsime 1986. aastaks. Tekstiliettevõttes, ka need on aasta oma planeerimisel ees. Planeerimise tsükkel on väga pikk, mood muutub kiiremini. Ja niisamuti on meie endi tootemudelitega ka.

See ei ole õige, et meie eksperimentaal hakkas juba 1985. aastal tegema 1987. aasta mudeleid, ta ju ei tea, mis siis moodi tuleb. Otstarbekas oleks, et oleks teatud mudelite baas, et tootmine seisma ei jääks, kõik uus aga tuleks operatiivkorras. Meil siin tihti tekibki uus ja moodne üleöö, sest meie direktor on üks väga kange naisterahvas, tema on hakanud peale abitöölisena, kõik vahelülid läbi käinud, nii et temaga on väga kerge asju ajada, ja kui tema ütleb, et olgu see uus mood homme valmis, siis see ka on valmis. Aga niisugused lahendused peavad muutuma tavaliseks. Et kui ma näiteks käin moedemonstratsioonil, mulle seal meeldib pikk seelik, siis ma võin seda lähemal ajal kauplusest osta, mitte et ma pean ootama 87-nda aastani, võib-olla ma siis enam seda seelikut ei tahagi.

Tahaks loota, et eksperimenti teisel aastal kõik ikka paindlikumaks ja vabamaks muutub. Nagu juba ütlesin, teeme nüüdki väga rohkesti mudeleid, 1985. aastal tegime neid palju enam kui eelmisel aastal ja 86-ndal teeme rohkem kui 85-ndal, anname hulganisti uut, taotleme mitmekesisust. Ja mis ei lähe, võtame kaubandusorganisatsioonide ettepanekul otsekohe maha.

Planeerida tootmist tarbijat silmas pidades on keeruline töö ja siin on tõesti veel mitmeid takistusi. Praegune katse natuke muuta majandamist ei anna veel seda, mida oleks tarvis. Alati on olnud raskusi materjalidega varustamisel ja see on jäänud. Ja veel on niisugune vastuolu: tarbijaskond tahaks võib-olla saada odavamaid kleite, kuid meile on planeeritud plaani tõus. Kuna on kleite, mis maksavad kümme rubla (puuvillased), ja neid, mis maksavad sada rubla (trikotaaž), siis odavamate kogust suurendades ei suuda me plaani tõusu ükskõik kui intensiivse tööga garanteerida.

Olgugi et minu kui tarbija huvidele on niisugune olukord vastunäidustatud, tahan kui plaaniosakonna juhataja ikkagi seda kallist kaupa, see täidab plaani ja annab kasumit. Minu isiklik arvamus peab ju olema riikliku arvamusena kooskõlas, riiklikult aga antakse kogutoodangu plaan meile rahalises väljenduses, rublades, ja seejuures vastavalt hinnakirjale nii, et puuvillane kleit on väherentaabel, peaaegu null, kuid krimpleenkleit on rentaabluusega 15—16 protsenti. Meil on riigieelarvesse oma fondimaksud, me ei saa neid maksta, kui pole kasumit. Kasumita kaotaksime ka oma matstimfondi, tähendab, preemiad ja muud hüvised. Meil ühel õppusel Sütiste tee instituudis tõsteti ka see küsimus üles. Ei tea, kuidas seda lahendada. Neid asju ei saagi kokku sobitada, kui on nagu on.

Õnneks on meil praegu nii, et saame oma kalligi kauba ära müüa, meil ei ole üldse seisvat kaupa. Ainult selle kallima tõttu võimegi teha ka odavamat. Puuvillased kleidid on meil alati olnud erilise nõudluse all olev toodang. Oleme vahetevahel vaidlusega kuni Plaanikomiteeni läinud ja oleme neid aastast aastasse rohkem teinud. Me toodame üle 200 000 puuvillase kleidi aastas.

Põhjalikult on meil majanduseksperimentiga tegelnud Astrid Sütt, temaga peaksite samuti rääkima. Ma otsisin ta välja ja võtsin omale asetäitjaks juba siis, kui sain viiskümmend viis.

Mulle on väga meeldinud Klementis töötada. Olen teistes ettevõtetes ka liikunud, kuid oma koondises on kõige rohkem meeldinud. Sa saad selle rahva nagu kaasa, kui tahad midagi teha. Siin korraldatakse moedemonstratsioone, kohviõhtuid, nääripuid, laste ranitsapidusid... Vanu on koondatud pensionäride klubisse, vahel, kui plaaniga on raskusi, käivad ka aitamas. Meil on oma kauplused — naised saavad siit osta nii toiduaineid kui tööstuskaupu. On ka lillekauplus. Muidugi on söökla ja baar. On juuksur ja kingsepatöökoda. On arstikabinetid ja igapäevane võimlemine tsehhides ja võimlas. Siin on tehtud kõik inimese heaks, naise heaks, tema tööks ja eluks, mis ühes koondises praegustes majandamistingimustes üldse teha saab. Meie direktor, Tööpunalipu ordeniga autasustatud teeneline tööstustöötaja, on naiste eestvõitlejana tuntud üle Eesti, ta tegutseb naiste organisatsioonides, ütleb, et kogu maailmas tuleb naiste eest rohkem hoolitseda, sest naine veab mitut koormat — ta peab olema töökaaslane, abikaasa, ema ja perenaine ning tahab kõige selle juures olla ikka ka naine, kellel on ilu ja tervist.

Kahju on siit lahkuda küll, aga lõpuks peab inimesel jätkuma nii palju mõistust, et õigel ajal ära minna. Niisuguse suure koondise plaaniosakonna juhatamine nõuab noore inimese energiat, uusi mõtteid, ideid. Kui see lugu ükskord peaks ilmuma, on minu asemel juba Astrid Sütt, ta astub ametisse märtsikuus. On kõrgema haridusega nagu kõik need, kes nad meid välja vahetavad.

ASTRID SÜTT:

Olen lõpetanud TPI-s majandusinformatsiooni mehhaniseeritud töötlemise eriala 1974. aastal. Pärast seda töötasin suunamisjärgselt Kalinini nimelise Elektrotehnikatehase Teadusliku Uurimise Instituudis nooremteadurina. Meie osakonna põhitöök oli automatiseeritud juhtimissüsteemide majandusliku efektiivsuse arvestus.

Te imestate, et ma nii olen valinud. Arvate, et ei sobi naistele? See eriala lihtsalt huvitas mind ja oli siis väga populaarne, kui ma õppima asusin. Kooliajal oli mu lemmikaine matemaatika, aga selle kõrval huvitas ka kirjandus. Kirjutasin ka ise. Vähe küll, algul «Sädemele» ja ... Koolialmanahhidesse läksid mu kirjandid peaaegu alati. Praegu loen ma üldiselt kogu ilmuva ilukirjanduse ja ajakirja «Looming» päris põhjalikult läbi ja ka «Loomingu» Raamatukogu» numbrid. Nii et üldiselt need kaks, matemaatika ja kirjandus, sobivad omavahel küll. Ja nagu räägitakse, tuleks vist seesugune mõtlemise oskus kasuks ka kirjanikule.

Et kas ...? Jah, Ilmar Sütt «Eesti Raamatust», tema on minu abikaasa. Meil siin korraldatakse naistele igasuguseid üritusi, väga populaarsed on perepäevad. Minu mehega oli nii, et kui ma teda esimest korda kaasa kutsusin, pelgas ta Klementisse tulla — nii palju naisi! Aga harjus ära. Suviti on perepäevad väljasõiduga, viimati olime Doorakul, meid oli seal üle kolmesaja. Agar on seejuures meie spordimetoodik Viive Sirge — võrratu inimene ja organisaaator —, tema organiseerib ja mõtleb välja. Üldiselt on Klementis hea kollektiiv, on tekkinud tõeline oma pere tunne. Meelsasti kannan ka oma vabriku tooteid.

Ligi kuus aastat tagasi mind siia meelitades ütles Helmi Laansoo, et püüab noort inimest elule lähemale tõmmata. Ju tal oli õigus nii arvata. Ta on mind palju õpetanud. Ja kui ma nüüd saan tema troonipärijaks, võib-olla on ka minul midagi ... Eks peab igal inimesel välja kujunema ikkagi oma tööstiil.

Praeguse majanduseksperimenti kohta olen väitnud igal platvormil, ja tegelikult see vist nii ongi, et sisuliselt ei ole Klementis muutunud suurt midagi, sisu on sama, ainult etikett on teine.

Eksperimenti ettevalmistamisel 1984. aasta teisel pooltel seati meile ülesanne juhendada Valgevene kogemustest, kus eksperiment käis jaanuarist alates. Meie oma süsteemis tahtsime aga teha mitmeid täiendusi, näiteks saada Kergetööstusministeeriumi alluvusse peale tekstiilibaasi «Esttekstiltorg» ka hulgikaubandusbaasi «Esttorgodežda»; tekstiilibaas on nüüd ümber ristitud «Eesti Tekstiiliks», kuid kaubandusbaasi ümber vaidlused jätkuvad, kana on kitkumisel meie ministeeriumi ja Kaubandusministeeriumi vahel. Ühesõnaga — meie minister Jüri Kraft taotles paljusid asju, kuid neile tõmmati kriips peale, öeldi: ei, tehke niimoodi, nagu on Valgevenes, peab olema mingi ülevaade ja kontrollimise võimalus. Meid suruti põhiliselt Valgevene raamidesse ja mitmed väärtideed nulliti ära.

Mis siis on muutunud?

Muudatusi on fondide moodustamises, töö tasustamises ja hindade kinnitamis.

Et direktoritele anti õigus kinnitada hindu, mis preiskurandiga pole määratud, see oli kasulik eelkõige tekstiiliettevõttele, sest kinnitamine käis neil enne Moskva kaudu ja võttis oma pool aastat aega. Aga ka meil kulus hinna kättesaamiseks varem ikkagi palju rohkem aega kui eksperimentiaastal. Meie hinnaprojekt pidi läbima ministeeriumi hindade osakonna ja seejärel kinnitati hind Eesti NSV Riiklikus Hinnakomitees.

Peale selle on osale ettevõttest, sealhulgas Klementile, antud õigus määrata indeksiga «N» («Uudis») tooteile hinnalisa, mis varem otsustati ministriumini kunstinõukogus. Et on olemas sesoonsed allahindlused, pole vist karta kuritarvitusi.

Mis puutub töö tarustamisse, siis eksperimendiga anti luba maksta võimekamatele töötajatele palgalisandit. See ei ole meil uus asi, seda tehti ennegi — kuni 30 protsendi ulatuses ametipalgast. Nüüd võib maksta kuni 50 protsenti, kuid meie koondise direktor pooldab seisukohta, et me ei maksa ette, vaid tehtud töö järel. Meie arusaamise järgi ei pea see olema mingisugune kohustuslik palgalisa, vaid selle võib kinnitada ja kui töö resultatiivsus langeb, siis ära võtta.

Töölistele on lubatud maksta lisatasu kõrge kutsemeisterlikkuse eest kuni 24 protsenti ja kutsekaasluse eest kuni 50 protsenti tariifimäärast. Veidi vabamaks tehti ka premeerimine. Et meil aga just enne seda olid välja töötatud põhitööliste uued premeerimistingimused, tuli neid eksperimendiga seoses ainult vähe korrigeerida.

Rohkem muudatusi tõi eksperiment insenertehniliste töötajate ja teenistujate premeerimistingimustesse. Siin on premeerimise põhinäitajaid nüüd ainult kaks — realisatsiooniplaani täitmine vastavalt hankelepingutele ja tööviljakuse plaanilise kasvutempo täitmine.

Võiks veel pikalt rääkida üksikasjadest, ühe reglemendi asendamisest teisega, kuid midagi olulist need meile juurde pole andnud, elu nõudis, et me juba varem ise selles suunas liiguksime. Kui vaadata preemiafondi kujunemist, millele panime suurimad lootused, siis siin juhtus koguni tagasimine. Me juba arvutasime, mitukümmend tuhat me juurde saame, aga siis tuli väljaspool eksperimenti üks teine korraldus... Asi oli lihtsalt selles, et varasematel aastatel oli preemiafondi moodustumise aluseks ka kvaliteedimärgiga toodang, kuid nüüd kaotati kergetööstuses selline näitaja nagu kvaliteedimärk ära ja sellega kaotasime seitsekümmend tuhat rubla stimuleerimisfonde, katet eksperiment praegu veel pakkuda ei suuda.

Teine asi, mis meid esialgu rõõmustas ja milles pärast tuli pettuda, oli see, et pidi vähenema näitajate ring, mille alusel ettevõtte tööd hinnatakse. Meie jaoks oleksid oluliseks jäänud kasumi kasv, tööviljakuse tõus, toodang naturaälväljenduses ja realisatsiooni plaani täitmine, arvestades hankekohustusi. Et aga kuulume koos kõigi teiste ettevõtete ühte ja sellesamasse statistikasüsteemi, kus aruandlus kõigi jaoks on üks ja seesama, tuli meil näitajaid hoopis juurde.

Nii lisandus selline näitaja nagu indeksiga «N» toodangu ja lepingulise hinnaga toodangu osatähtsus jaehinnas. Oleks, et meile kinnitataks ainult nende toodete rahaline maht nagu varem. Ei. Nüüd antakse nii nende hulk kui ka protsent rahvatarbekaupade üldmahust. Ja selle protsendiga on nii, et uudiskaupade ja meie tavaliste toodete maht ei pruugi ju kasvada võrdeliselt. 1985. aasta viimases kvartalis oli Klementis viis laupäevast lisatööpäeva, nendel päevadel kohustati meid tegema erilise nõudlusega toodangut. Need on põhiliselt puuvillased kleidid, me pidime neid tegema 10 000 tükki rohkem kui planeeritud. Siis on veel, ütleme, taganõutavad kaprontooded. Sellel toodangul ei ole küljes indeksit «Uudis» ja sellepärast tekib vastuolu: oleme teinud, mida rahvas nõuab, aga kuna ta indeksiga «N» ei ole, siis ta kasvatab meil ainult toodangu üldmahtu ja nihutab paigast ära uudistoodete osatähtsuse protsendi. Nii et lisatööpäevade toodang seadis meid suure probleemiga ette, kusjuures see lisaülesanne juba iseenesest oli probleem — meilt nõuti miljon kakssada tuhat! Kuivõrd see oli täiesti ebareaalne, siis seda vähendati 450 000 rublani. Peab ütlema, et ettevõttel üldse on väga palju lisaülesandeid, igasuguseid omapoolseid plaane ja sotsialistlikke kohustusi. Majandust püütakse enamasti ikka veel arendada ja mõjutada administratiivsete vahenditega — kaasa arvatud ka eksperimendi organiseerimise meetodika ja kogu selle korraldus — ning üks nõudmine ja üks reegel räägib sageli teisele nõudmisele ja teisele reeglile vastu.

Eksperiment ideaalses väljenduses oleks selline, et ettevõtte eelkõige saaks end hästi varustada igasuguste materjalidega, aga just materjal kujunes meil esimese eksperimendiaasta lõpetamisel ja teise alustamisel

põhiprobleemiks. Põhjus on selles, et Nõukogude Liidu tööstus ei suuda veel teha ei impregneeritud riidet ega trikootaži niisuguses headuses nagu õmbluskoondisel tarvis. Peaaegu kogu impregneeritud riide, välja arvatud lastetoodete oma, me saame välismaalt — Jaapanist, Saksamaa Liitvabariigist, Taanist ja Prantsusmaalt, ja need riided on tõepoolest kvaliteetsed. Kodumaist impregneeritud riidet toodavad Balašovi siidikombinaat ja Tšaikovski vabrik, aga need kangad on halvad. Ma räägin seda sellepärast, et muidu te mõtlete — Klementi ajab importriiet taga, et hindu tõsta. Tegelikult me õmbleksime heameelega kodumaise päritoluga riidest, kui see oleks niisugune, et pärast toodet ka müüa saaks. Nagu impregneeritud mantlid, nii ka trikootažitooded on meil seni kogu aeg olnud importmaterjalist. Siin on ka oma probleemid. 1985. aastal Moskva laadal käisime läbi kõik Liidu trikootaži tootvad ettevõtted, aga, noh, mida pole, seda pole. Nüüd, kus uueks suunaks on seatud intensiivareng, on päevakorras esimesel kohal tehnika, tehnika progress ja materjali ei taheta enam nii palju sisse vedada. 1986. aasta impregneeritud riide fondist pole meil praegu katmata küll eriti palju, aga trikootaži osas terve kolmandik importmaterjali vajadusest...

Pöördusime abipalvetega «Marati» poole, «Marat» peab omakorda taotlema lõnga fondi, et ta saaks meile riidet kududa. Samas ei ole «Marati» riide meile kuigi sobiv, sest eeldab vastavaid trikootaži õmblemise masinaid ja teistmoodi organiseeritud juurdelõikust, aga me lihtsalt oleme sunnitud oma mudeleid ümber tegema ja tegema juurde uusi, mis sobiksid «Marati» trikootažile — eeldusel, et me seda trikootaži üldse saame. Samasugune ümberkohanemise vaev tuleb ilmselt ära kannata ka impregneeriga, ei või ju jätta vabrikut seisma, inimesi töötama, poode tühjaks.

Et riide oli murelaps ka 1985. aastal, ei ole me kogu majanduseksperimenti aja jooksul saanud importriiet panna lattu seisma, et kasutada seda ainult temale sobiva mudeli jaoks. Olukord on selline, et niipea kui importpartii sisse tuleb, lõigatakse riide lahti, kuigi võib juhtuda, et ta mudelile kõige paremini ei sobigi. Parata pole midagi, sest me peame ju kaubandusega sõlmitud lepingud täitma.

Olgu öeldud, et pikki aastaid on meil olnud side kaubandusega küllaltki paindlik, seda on isegi kõrgemal tasemel imeks pandud, et kuidas Klementi on nii hästi toime tulnud. Kaubandusorganisatsioonide esindajad käivad kord kuus siin, tulevad otse lõikustsehhi lattu, vaatavad, kui vähegi vaadata on, millist riidet nad mingile mudelile tahaksid, mis riidest toodet nad müüksid. Aga kuna me kogu aeg riidehädas sipleme, neil palju valida ei ole. Lihtsalt valus on vahel vaadata, mis kangastega tehakse. Kui te ka ringi liigute, siis märkate, et üks väga ilus riide on niisugune õhuke tumedate täppidega, natuke niimoodi sätendav trikootaž... väga pidulik riide. Aga sellest oleme nüüd nii palju kleite ja pluuse teinud, et oleme ostjad juba ära tüüdanud. Importriide välimuse ja koguste üle ei saa me ju ise kuigivõrd otsustada. Moskvas pakutakse küll välja näidiseid, aga sel ajal on lepingud välisfirmadega veel sõlmimata. Alles hiljem hakatakse vaatama, mida ja kui palju on soodne osta.

Häda on ka furnituuridega, alailma on puudus lavsaanniidist.

Me ei saa piisavas koguses trukke ega lukke. Kui saamegi, siis ei saa sobivas värvitoonis. See kõik avaldab tohutut mõju toote välimusele. Kui ese ongi hästi ömmeldud, aga kui tal ei ole sobiv lukk ees või, ütleme, on halvad trukid või, ütleme, oleme trukid sunnitud asendama nõõpidega, mis siis? Peab ikka ka meeles pidama, et suur osa meie toodangust läheb naistele.

Algul oli selline suund, et nendele ettevõtetele, kes töötavad eksperimenti tingimustes, antakse roheline tee. Just materjalidega varustamisel. Me ei mõelnud päriselt mitte nii, et ühed jäetakse ilma ja teistele jagatakse. Aga kuna eksperimentiga hakati peale kergetööstuses, siis lihtsalt oli ettekujutus, et ka varustussüsteem pannakse paremini tööle.

Klementi on meie kergetööstuse parimaid ettevõtteid. Kui meid varustataks korralikult, kui majandusmehhanism rakenduks tõketeta, võiksime töötada maailma tiptasemel.

Praegune majanduseksperiment oleks mõjusam, kui kinni peetaks vähemalt sellest, et ettevõtte tegevuse hindamisel oleks tööpoolest määrav väike arv näitajaid, nagu katsetingimustes ette nähtud. Ja tõsiselt tuleks aru pidada, mida sinna väikesesse näitajate ringi valida.

Praegu hinnatakse aga töötulemusi endiselt kõigi näitajate järgi, see piirab ettevõtte iseseisvust ja suurendab märgatavalt aruandluse mahtu. Ja kaugeltki mitte kõik näitajad ei stimuleeri töö efektiivsuse kasvu. Võtame kas või praeguse üleliidulise planeerimise naturaälväljenduses. See takistab uue assortimendi juurutamist. Mood ju muutub, nomenklatuursed ettekirjutused jäävad moemuutustele paratamatult jalgu. Pealegi nõuab mood ettevõtte seisukohalt ühel aastal vähem, teisel aastal rohkem tööd. Kasumi tagaajamisel võidakse väljastada toodangut, millele ei ole nõudlust.

Majanduseksperimenti ideaalvariandis ei peaks ettevõttele olema kinnitatud rahalist plaani, millel igal aastal on ette nähtud tõus, sest see ei stimuleeri tootma seda, mida rahval tegelikult vaja on. Iga-aastane juurdekasv ikka kaks-kolm protsenti! Aga plaan, millest see protsent võetakse, on igal aastal ju suurem. Kui juurdekasvu planeerimisel ei arvestata olemasolevat töövõime ja kvaliteedi taset, siis tugevad ettevõtted satuvad halvemasse olukorda kui keskmised ja kehvad, lõppresultaadi ja selleks kulutatud töömahu hindamine osutub valeks. Praegu stimuleerib eksperiment vaid viletsaid. Võidab näiteks see, kellel uudistoodangu protsent baasaastal oli kakskümmend, aga mitte see, kellel vastav arv oli kuus- või seitsekümmend.

Klementis igatahes juhtuski nii, et eksperimenti ajal hakkasime vähem kasumit saama kui aasta tagasi. Selge oli: me ei saa ju tarbijale täiesti vastu töötada. Kasumi küsimuses on meil oma seisukoht, me tegime ettepaneku, et näitajaks tuleb võtta kasumi kasv mitte baasaastaga, vaid plaaniga võrreldes.

Lõpuks võiksime katsuda kujutleda, mis oleks, kui ettevõtte kogutoodangu plaan polekski antud jaehindades, vaid NSO järgi, s.o. töötlemise normatiivses maksumuses, mis mõõdab tootes sisalduvat tööd. Kõrvale jääb materjali maksumus, mille osatähtsus Klementi rahalistes plaanides on neli viiendikku. NSO järgi arvutame praegu töövõime. Kui selle abil määrata ka kogutoodangut, oleks meie käsutuses õigem, piltlikum näitaja kui jaehind. Saaksime oma kasumit paindlikumalt planeerida, võiksime pingeteta ömmelda neid tooteid, mida rahvale tõesti vaja.

Praegu aga oleme sunnitud haarama näiteks trikootaži järele. Hinnakiri on niiviisi üles ehitatud, et villastele ja trikootažtodele on planeeritud märgatavalt suurem kasum kui muudele. Vaadake, milline on rentaablu puuvillastel kleitidel — 3,3 protsenti! Siin aga, näete, siidkleidid 14,4, trikootažkleidid 23,3 ja villased kleidid 28,9 protsenti! Kui nüüd NSO-st lähtuda, kui töömahukust mõõta, siis puuvillasel kleidil on töötlemise normatiivne maksumus umbes rubla ja kolmkümmend kopikat ning trikootažkleidil keskmiselt kaks ja pool rubla. See ju ei ole palju kallim, jaehinnalt on aga trikootažkleit puuvillasest umbes kümme korda kallim.

LUULE ALLIKA:

Ma ei tea, mis või mismoodi Astrid Sütt teile sellest just rääkis... Jah, niisugused mõtted on liikunud, aga see ei ole nii lihtne, kui võib paista. Töötlemise normatiivne maksumus näitaks muidugi kohe, kas tööd on intensiivistatud, kas on elanikkonnale tehtud rohkem rahvatarbekaupu. Sellega võidavad need ettevõtted, kes on oma töö paremini korraldanud ja uut tehnikat paremini kasutanud. Neid saaks rohkem stimuleerida. Aga kui me arvestame kogutoodangut ainult rahalises vääringus, siis tõesti võib õmblustööstuses, kus umbes 80 protsenti on ikkagi materjali maksumus, lõpptulemust hinnates tekkida mitmesuguseid väärtusmuutusi. Ettevõtte võib oma kasumi kas kergelt kätte saada või jääb see koguni saamata, kui materjalid, mis talle eraldatakse, tellitust ja pla-

BERNHARD VIIDING

neeritust odavamaks osutuvad. Ettevõttes tehtud pingutusi ei saa üldse näha ega hinnata... Rahalisest plaanist lähtudes ei olegi võimalik ettevõtteid omavahel võrrelda. Võtame veel ühe näite. Kui juurutada mõnda uut toodet, siis võib see olla hoopis töömahukam, sealjuures aga sama hinnaga või koguni odavam kui need, millega siamaani plaani täideti. Tuleb näha kurja vaeva, et püsida rahaliselt eelmise aasta tasemel. Ja kui ehk saavutatigi ühe-, kahe- või viieprotsendiline juurdekasv, siis töömahukus võis kasvada viisteist protsenti. See aga jääb nähtamatuks ja järelikult ka kompenseerimata. Niisiis ei anna praegune rahaline planeerimine objektiivseid majandusnäitajaid.

Kui 1963. aastal tuli kergetööstusse töötlemise normatiivne maksumus, oli suur kampaania, et nüüd hakkame ettevõtete tööd hindama puhastoodangu järgi. Oli kuulda arvamus, et ometi on kätte jõudnud aeg, kus kõik ettevõtted võivad teha ainult odavat toodangut, mis muidugi oli ääretult lihtsustatud lähenemine. Riik peab siiski ennast majandama ja ettevõtted peavad kasumit andma. Aga võrdlemiseks ja kollektiivi töö hindamiseks oleks töötlemise normatiivne maksumus objektiivne näitaja.

Kus millise hinnaga toodangut tehakse, seda peavad otsustama vastavad kõrgemad organid: kui kusagil tehakse midagi odavamalt, on vaja mujalt leida kateallikas, et majandus lõppkokkuvõttes ennast ikkagi ära õigustaks ja suure hurraaga alla ei käiks. Teiselt poolt aga, kui asju sisuliselt ei vaadata, võib tekkida momendiillusioon, mis end pärast samuti väga kurjasti ja ehk palju salakavalamalt kätte maksab.

Peab ikka teadma, mis toimub, ja peab olema isereguleeriv majandus. Silvi Väljaots ütles, et kui üht inimest ei ole, siis teised katavad tema operatsiooni mitme peale ära. Katavad küll, aga kuidas see kõik on olnud ja tulnud? Silvi ütles ka, et selle tõttu ta ei saa maksimumkiirust rakendada. Oma põhioperatsiooniga annab inimene maksimumi, üks ole, aga kui ta teeb seda, mida ta iga päev ei tee ja vahel harva peab tegema, läheb tal selle peale rohkem aega. Meile sai selgeks, et niisugust puudujääki tuleb kuidagi kompenseerida, sest et üleskutsete abil majanduses midagi ära ei korralda, käsud ja keelud ei aita. Kes olid iseloomult vastutulelikumad ja üldse lõppresultaadi pärast rohkem muret tundsid, need inimesed olid nõus tegema operatsiooni, mida teine kas ei jõudnud töö kiiruse tõttu teha või oli mõni töökoht tühi. Aga üks osa inimesi hoidis raudselt kinni ainult oma operatsioonist ja teenis hästi. Teised, kes üldsusele rohkem kasu töid, aga kaotasid palgas. Oli täielik vastuolu, nagu neid meie majanduses küll ja küll leidub. Töötajate nõndanimetatud mobiliseerimise asemel otsustasime meie täiustada majandusmehhanismi iseregulatsiooni suunas. Sellepärast ongi meil tööpanuse koefitsiendi arvestamisel suur osatähtsus võraste operatsioonide täitmisel.

Silvi Väljaots nimetas teile oma põhipalga, preemiaid, mis nad saavad, ta üldse juurde ei arvestanud. Palgastki tegi ta teatavaks ainult selle kõige madalama, ega ta õieti alla kaheksaja ei saagi. Ja kui preemiad juurde panna... preemiatel on meie koondises küllalt suur osa. Kuid inimene arvestab oma tükitööd — et tükitöö on ta töö ja ta palk. Niipalju kui mina — lausa vabriku esimestest päevadest siin tööl käies — olen teadnud ja tähele pannud, on igal staažikal töötajal enda jaoks plaan. Ta võtab arvesse oma võimed ja teeb otsuse, et pean päevas teenima kaheksa rubla. Teine leiab, et peab teenima kümme rubla. Uue mudeli saamisel huvitab õmblejat kohe tema operatsiooni aeg ja hinne. 100% teda ei rahulda ja ta määrab endale kindla ülesande, kui palju ta peab operatsioonis päeva jooksul tükke tegema, et tema enda püstitatud plaan täis tuleks. Loomulikult aitab ta nii kaasa ka brigaadi lõpptulemusele, kuigi ta oma mõtetes mitte sellest ei lähtunud.

Majandus peabki tuginema iga töötaja isiklikule huvile, normide agard tõstjad saavad sellest muidugi omamoodi aru. Praegu on ametlik arvamus, et brigaadid on see kõige parem allüksus, kus isiklik ja ühiskondlik kasulikult kohtuvad. Brigaadide nõukogud ja see, et üks tööline hindab teist töölist, on uudne nähtus ühiskonnas. Nagu igasse uude asja sisseminek tõi ka see kaasa arusaamatusi, isegi pahandusi, kui kasutada

Silvi väljendit, ning mõistagi üksteise katsetamist selles mõttes, et kas need viis inimest, kes on «Stella» nõukogus, küllalt õigesti ja objektiivselt hindavad ülejäanud neljateistkümmet «Stella» inimest, ja hindajad ise on mures, kuidas töökaaslased nendega rahul on. Töökaaslase hinnang on meie koondises siiski vaid üks moment ulatuslikust süsteemist, mis toob välja iga töölise osaluskoefitsiendi. Samal ajal võib mujal määrgata püüdu töökaaslaste arvamusi absolutiseerida — siin lööb jälle välja see vana tuttav liialdamise haigus, mille ilminguiks on kampaaniad ja äärmuslikkus.

On olemas eeskirjad, mis on isemajandav brigaad, ja paika pandud algnõudmine, et brigadir ei tohi olla tööst vabastatud. Kui on tükitöö, peab brigadir olema tükitööline nagu kõik teised brigaadi liikmed. See on kuulutatud niinimetatud brigaaditöö tähtsaks tunnuseks. Põhjenduseks üteldakse, et kaasatöötav brigadir oskab kaaslasi õigemini hinnata kui tööst vabastatud brigadir või ükskõik kes teine — meister või tsehhijuhataja. Töölised ise tahtvat, et omasugune hindaks, ülemuse sõna ei olevat nagu maksev. Moskvast kohal käinud kontrollijad on ette heitnud, et meie koondises on mittekaasatöötavad, s.o. tööst vabastatud brigadirid ja et me sellega oleme rikkunud isemajandava brigaadi põhimõtet. Meie aga oleme selle aja üle elanud, kus meil olid kaasatöötavad brigadirid. Näiteks seesama Niina Porohno, keda Väljaots nimetas, oli mõned aastad tagasi veel kaasatöötav brigadir, tegi operatsioonid nagu kõik õmblejad. Keegi selles brigaadis ei esitanud pretensioone, et ta poleks hästi õmmelnud. Küll aga oli nii, et tükitööülesandeid täites ja endale niimoodi palka välja teenides ei jätkunud tal küllaldaselt aega brigaadi liikmetega suhtlemiseks ei töö tasandil ega ka isiklikumas plaanis, sest ega elu ole ainult töö. Nüüd tükitööst vabastatuna saab ta paremini rahuldada iga töökoha vajadusi, organiseerida tööd ühest operatsioonist teiseni, olla kontaktis inimestega kui kõige tähtsama tootva jõuga — brigaadi lõppresultaadile annab kõik see võrratult rohkem juurde, kui annaks tema — üheainsa inimese — tükitöö. Ei kujuta ette, et brigadiride tööst vabastamisega saavutatud tööviljakuse tõus ja tööliste töötasu tõus võiksid isemajandamise põhimõtet kuidagi rikkuda.

Ja mis puutub sellesse, et tööline igatseb eelkõige ja ainuüksi kaasatöölise hinnangut, siis, nagu mina teie linti kuulates aru sain, on Klementi töölised eri arvamusel. Oma kogemustest, kui olin veel tööline, võin ütelda, et kes ikka töö kätte annab, kes juhendab ja kes vastutab ülesande täitmise eest — et ikka tema on see inimene, kellelt oodatakse otsust, kas töö on õige, kas on tehtud küllalt palju, kas ollakse rahul. Kaastöötaja avaldab oma suhtumise niikuinii, aga see ei pea tähendama, et ülemus jääb kõrvale, et ülemusel sõna ei ole. Kui see nii oleks, milleks meil siis veel on meistrid, tsehhijuhatajad, direktorid? Et nemad ei õmble — kas see ohustab nende autoriteeti?

Ja üldse — milline on meie brigaad ja millised on meie kollektiivis kehtestatud isemajanduslikud näitajad, peaks ikkagi olema koondise oma asi, sest ettevõtte tunneb ise kõige paremini oma kitsaskohti ja peab leidma nendest väljapääsu.

Eksperimenteerida peaks saama nii, nagu vastaval ettevõttel oleks sobilik, aga see ei ole võimalik, sest üleliiduliselt kehtestatud üldnõudmised maksavad ikka endiselt edasi, vaatamata sellele, et meil on käimas katse, et me tahaksime midagi teisiti teha. Meil näiteks oli tarvis stimuleerida võõraste operatsioonide tegemist. Mitte kusagil ei ole niisugust stimuleerimist ette nähtud, kuid sel ajal, kui meie selle sisse viisime, ei olnud eeskirjad õnneks veel saabunud ja nüüd on meil oma vastav näitaja olemas.

See tõendab veel kord initsiatiivi vajalikkust, seepärast peaksid ettevõtetel olema käes palju suuremad õigused kui siiani. Kui midagi katsetada, siis olgu täiesti vabad käed, et igaüks tõesti otsiks välja kõige parema. Jätkates juttu stimuleerimisest, tuleb öelda, et harilikult kehtivad ikka üleliidulised määrad, mille järgi mingit preemialiki võib maksta vaid piiratud ulatuses. Näiteks kõrge kvaliteediga uudse toodangu ja lepingulise hinnaga toodete juurutamisega seotud inimesi on

õigus premeerida kuni kolme kuupalga ulatuses. Tegelikult võib ju olla küllalt ka neid, kes on teeninud välja nelja kuu palga ja võib-olla viie kuu palga, kuid piirmäär on igal juhul kolm kuud. Sealjuures on autoritele, s.o. kunstnik-konstruktoritele, lubatud maksta kuus kuupalka. Nemad on välja mõelnud, välja töötanud... andnud võimaluse oma esikmudeli järgi hakata tootma tervet toodangut. Jah, tõepoolest. Kuid need, kes nüüd tegelevad kunstnike loominguga tootmisega andmisega, selle sugugi mitte vähem tähtsa protsessiga, mis oma mahu poolest on isegi suurem töö — nendele ei tohi maksta rohkem kui kolme kuupalga ulatuses! Ja selleks, et diferentseerida, peaks mõnele maksma vaid kaks kuupalka ja mõnele ainult ühe palga preemiaks. Meie seda teed läinud pole, sest kui inimesed on raha ära teeninud, siis kunstlikult seda alla-poolle viia ei ole õige, kui õigust ülespoole viia ei ole.

Piiranguid on nii palju, et mul ei ole nad kõik meeleski. Nii kui midagi tegema hakkad, kohe on piir ees ja jälle teha ei saa. Teiselt poolt aga nõutakse ja muudkui nõutakse igasugu asju, igasugu algatuste järgimist. Enne kui jõud ühe juurutada, tuleb teine peale, hakka jälle juurutama. No kuidas saab inimene midagi endale selgeks õppida ja omaks võtta, kuidas ta saab üldse teada, kas see või teine asi on ettevõttele kasulik või mitte, kui me ühtegi asja ei saa lõplikult juurutatud, vaid peame järgmise ja uue kallale asuma? Mina ei oska teisiti mõelda, et kui meil on eksperiment, siis meil on lihtsalt eksperiment ja me teeme siin seda, mis peame tarvilikuks.

92 protsenti meist on naised ja meil peab olema nii nagu naistel vaja. Me pole näiteks monteerijad ehitusplatsil, seal võib brigadir paneeli paigale juhtida ja meestega sinna kõrvale juttu ajada. Ja olla koos veel öhtul pärast tööd, naised aga oodatakse koju. Kuid palju võivad omavahel erineda ka kaks õmblusvabrikut. Käisin Ungaris, nägin väikesi töögrupe. Oli näiteks viieliikmeline kraede brigaad. Kõik oli teada, kõik toodi neile kätte. Brigadir ise õmbles kaasa, vaatas ainult, et neli naist ta ümber oleksid ja norm täis tuleks. Kui üks puudus, oskas igaüks jagada viie töö neljale... Nii et Ungaris on Ungari ja Eestis Eesti moodi, «Maratis» nii ja «Baltikas» teisiti, Minskis oma ja Tallinnas oma.

Ükski asjalik reform ei saa olla midagi niisugust, mis sünniks tühjale kohale. Reformiga hakatakse levitama ju seda, milleni kuskil on juba jõutud või oleks jõutud, kui takistajaid poleks olnud. Olid olemas ka need kogemused, mis said aluseks praegusele majanduseksperimentidele, ja paljusid neist võis leida meie koondisestki, olgu see siis meie Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi abiga väljatöötatud täiesti teaduslik töötasusüsteem, kvaliteedi kujundamise süsteem, sidemed kaubandusega või midagi muud. Eesti kergetööstus, sealhulgas meie koondis, hakkas esimesena Liidus kasutama niisugust tootmise intensiivistamise meetodit nagu maatriksanalüüs. Me võime elektronarvuti abiga iga hetk välja tuua kõikvõimalikud seosed ja otsida efektiivsemat varianti. Uue meetodi tõttu oli meil ka töötajate võistluses võimalik saavutada kõrgem tase. Endisaegne sotsialistlik võistlus ei rahuldanud meid ühelgi tasandil. Ma mäletan aegu, kus töölised ütlesid, et te räägite sotsvõistlusest, aga mis ja kus ta siis ikkagi on, ma tahan teada oma kohta nii oma brigaadi kui ka tsehhi ja vabriku tasandil. Nüüd on see teadasaamine võimalik. Ja inimene võib ise otsustada, kas teda tema asukoht rahuldab või püüab ta seda parandada ja tõusta esimeste hulka või tulla ära vähemalt sealt viimaselt kohalt. See ongi see moraalne stiimul, millest kõneldes me enamasti unustame, et sellekski on vaja mehhanism luua.

Niisuguseid kogemusi võiks nimetada teisigi ja igasugune eksperiment peaks hakkama sõltuma neist kõigist. Meie varasemad majandusreformid ei ole suutnud põhiprobleeme lahendada, elus olemasolevast on nähtavasti ikka osatud mööda vaadata. Praegune on eelmistega võrreldes põhjalikum. Vastavalt sellele, milline tase ühel või teisel ettevõtetel mingis näitaja lõigus enne eksperimendiaasta algust oli, on igaüks midagi leidnud, millele edaspidi tugineda, ja üldiselt on Eesti kergetööstus 1985. aastaga edukalt toime tulnud. Meile, ja usun, et ka teistele on kasuks tulnud, et ettevõtte oma kunstnikkõigule on antud õigus too-

teid ise kinnitada. Kui töötada nii, nagu üldine kord ette näeb, et valmistada mudel kaks ja rohkem aastat ette ja siis neid hulgi laadal müüa ja raudselt ainult linnukese pärast seda spetsifikatsiooni täita, siis on kauba seismajäämine, võib öelda, täiesti kindel. Praegu, kus inimesel garderoob on siiski juba korralik, täiustab ta seda ainult sel juhul, kui midagi uut ja huvitavat leiab. Nagu meie õmblejadki ütlevad: vaatame, kas endale kõlbab, siis ehk kõlbab ka teistele. Ja me tööpoolest oleme püüdnud hea maitse ja moega jõudumööda kaasas käia.

Nüüdse eksperimendi peamiseks eesmärgiks seati, et ettevõtteid hakkaksid huvitama tellimuste täpsest täitmisest ja kogutoodangu plaani suurendamisest. Vastavate preemia- ja palgafondiprotsentide kehtestamisega oli selle saavutamine iseenesest lihtne, kuid nagu nüüd juba mitmelt poolt lugeda võib, on kasvanud lattu tootmine ja tehnika progress pidurdunud, põhjuseks majanduse planeerimise kohmakus.

Klementis aga juhtus preemiafondiga täiesti omapärane lugu.

Sel ajal, kui meile olid teada ainult põhimõtted ja suunad, millel eksperiment peaks rajanema, meeldis mulle kõige rohkem see, et preemiafond ei ole enam muutumatu suurus. Varem oli nii, et koondise töötulemused paranesid küll järjest, ergutusfond jäi aga ikka endisele tasemele. 1984. aastal oli see näiteks 317 000 rbl. Kui tegime arvestused eksperimendi tingimuste kohaselt, selgus, et kokkuhoid, kvaliteedi ja tööviljakuse kasv peaksid meile juurde andma 35 000 rbl.

Kuid eksperimenti pidevalt täiendati selles mõttes, et tervet meie elu, nagu ta ikkagi on ette nähtud, kindlates raamides hoida, ja kõik asjad tuli kinnitada üleliidulises ulatuses. Nende kinnitamiste käigus, kui Kraft ja ministeeriumi osakonnajuhatajad kooskõlastasid oma löikusid, tekkisid uued variandid. Esialgu oli meile teatavaks tehtud, et kasum ei ole viisaastaku näitaja ega pea aasta-aastalt tõusvas joones kasvama, vaid on aastanäitaja, mis antakse ettevõttele vastavalt aasta tootmisplaanile. Ja kui me plaanilist kasumit ületame, saame sealt teenida endale preemiafondi rahasid juurde. Aga pärast kõiki kinnitamisi selgus, et see on siiski tõusev näitaja ja kasum peab suurenema igal aastal. Nagu me teame, ei ole niisugune lõputu kasv võimalik, kui me ei taha toota lattu, vaid püüame täita oma südamesoovi, et tarbekaup oleks mitmekesisem, tema kvaliteet kõrgem ja ta oleks ka odavam.

Lisaks kõigele tuli välja, et kvaliteedimärk, mis omal ajal pidi toodangu tõstma maailmatasemele, on tarvis ära kaotada. Kvaliteedimärgiga toodangu kasv aga oli meile igal aastal andnud suuri summasid.

1985. aastat analüüsides võib ütelda, et mitte ainult rahalises väärin-gus, vaid ka naturaälväljenduses oleme teinud rohkem tooteid kui aasta varem, kuid mitmesuguste asjaolude tõttu, millest ma osa nimetasin, pole materiaalse ergutuse fond mitte suurenenud, vaid vähenenud.

Ega muutust positiivses suunas ei paistagi, sest importmaterjalide osatähtsus meie koondise rahalises omaplaanis on küllalt suur ja kui nüüd oleme sunnitud need asendama kodumaistega, mis kvaliteedilt välismaistele ei vasta ja on seetõttu odavamad ning väiksema rentaab-lusega, siis vaatamata sellele, et me toodangut naturaälväljenduses suurendame, meil kasumi kasvu ei teki. Kuigi inimesed töötavad intensiivsemalt, ei saa me töö eest maksta nagu tarvis.

Probleemiks on ka seadmetega varustamine. Eriti palju me seadmeid ei saa. Ja kahjuks saame sellegi vähese kuidagi juhuslikku teed pidi. Me oleme vahel lausa üleöö töösse võtnud mudeleid, tuleksime toime ka tehnikaga, nii et masinad oleksid võimalikult kiiresti maksimaalselt koormatud, ainult et me peaksime kas või üks kuu ette teadma, mis ajal ja mida me saame. Aga kunagi ei tea me midagi kindlalt. Nagu praegu: oleme väga kõrgetele instantsidele esitanud oma soovid ja palved, põhjendanud, kui palju toodangut me võiksime rohkem anda, kui meil töötaksid need ja need masinad, kuid vastust ikka pole. Jah, isegi niisugust tehnilist informatsiooni ei ole. See tõendab veel kord, et tootmis-üksuste hooldamine ühest keskusest ei anna tulemusi, mis majanduse intensiivseks arenguks vaja.

Möödunud viit aastat hinnates võib öelda, et viimane viisaastak oli juba kolmas, kus me iga kvartal ja iga kuu oleme täitnud kõik tootmis-

ülesanded. Nii et viisteist aastat järjest. Kuid senise planeerimisviisi tõttu ei ole me siiski saanud anda veel maksimumi. Liiguvad mõtted, et ettevõttest saagu tõeliselt iseseisvad, isemajandavad ettevõtjad, kes ise, ilma ülalt määratud limiitide ja fondideta tegelevad varustamise ja turustamisega ning — katnud kulud ja maksed riigieelarvesse — ise määravad ja eraldavad oma palgafondi, ise käsutavad ka kogu kasumit. Saamatu tsentraliseeritud juhtimine ja kontrollimine plaaninäitajate pika rea abil peab asenduma kaubalis-rahaliste suhete reguleeriva toimega.

Tunnetada perspektiivi ja uusi suundasid ning selle järgi häälestada oma kollektiivi — seda õpetas meile omal ajal Jüri Kraft. Ta tõi meie majja nõude, et suhtlemisest oma ettevõtte piirides ei piisa, et lähedalt tuleb tundma õppida ka kõiki neid organisatsioone, kellega on tööalased sidemed. Oma loomult on ta võitleja, sekkuja, seda on tunda ka praegusel ministripositsioonil, kus tal tuleb kaitsta nii kogu meie kergetööstuse kui ka iga üksiku ettevõtte huve. Tema on Klementile väga palju toeks olnud. Kaua ta tervis vastu peab? Kes ei lähe pärivoolu, see ei meeldi. Kraft seisab vastu, kui on veendunud, et otsustatakse valesti. Kas pole naljakas: riigi huvide eest seistes tuleb tal vastu seista!

Mina võtsin temalt direktorikoha vastu 1974. aastal.

Vabrikusse tulin pärast keskkooli lõpetamist 1948. Oli küllalt palju mängumaad selles mõttes, et meid oli seal ainult kaks sellises vanuses noort tüdrukut. Tegelesime isetegevuse ja palju muuga, ka kõik üritused väljaspool maja — taastamistööd, kolhoosis käimised — olid loomulikult meie kui kõige nooremate peal. Tuli ära proovida samuti igasugused kutsealad, nende nimetusi on mul tööraamatus väga palju ja kõiki ei olegi sinna sisse kirjutatud. Vahepeal oli mul selline tunne, et ilmselt olen inimene, kes ennast antud töökohtadel ei õigusta. Mulle püüti ikka selgeks teha, et kõlbad ka järgmise peale, ja veel käis sinna juurde, et kuna sul on head gabariitmootmed, siis sobid iga augu täiteks. Niimoodi olen ma siis töötanud õmblejana, brigadirina, meistrina, tsehijuhatajana, aga ka juurdelõikajana, materjali kulu normeerijana, peakonstruktorina, peainsenerina ja kunagi olin ka palgaarvestaja, tähendab, olen isegi raamatupidamises olnud. Nii et ei saagi öelda, kus mind olnud ei ole, ja ma pean tunnistama, et olen ikka tõsiselt lausa hinge andnud sellele vabrikule.

Aga töö — see ju enamasti nii välja ei kuku, nagu tahad. Ja võib-olla ... ei, mitte võib-olla, vaid kindlasti ei oska ma isegi tahta seda kõige õigemalt varianti.

Ja seejuures peab suutma vastu panna tüütule bürokraatlikule õendamisele, mis siia maani ei ole vähenenud, vaid võib-olla on isegi elavenenud kui kätteõpetatud reageering muudatustele, oma tooli kaitsmine. Reageering, mis on võimeline summutama, moonutama muudatusi.

Peale direktoritöö tuleb mul teha muudki. Olen Eesti NSV Ülemnõukogu saadik ja EKP Keskkomitee liige. Üldse on nimetusi ja ülesandeid nii palju, et võib käest segi minna, ning vahel mõtled, kas üks inimene tõesti peab kõike seda kandma.

Nähtavasti leidub neid, kes on aidanud kanda. Võib-olla on heade inimestega koos ehk ka midagi kasulikku ära tehtud.

Kui alles olin vabrikusse tulnud, pea omamoodi tuult täis, suuri mõtteid ja arvamusid, ja kui siis vahetevahel oli vaja midagi küsida, mida ei tahtnud teha suure auditooriumi ees, läksin alati ühe naise juurde, kes mind kohe esimesest päevast oli lahkelt omaks võtnud, nagu oleks ta mu oma ema. Ma võisin talle kõrva sosistada, mida teada tahtsin, ja ta vastas mulle, kas nii võib teha, käituda ja olla. Ja ma pean ütleva, et ma ei tea, et ta kunagi oleks minu lolluste üle naernud või mind kunagi hiljem pilganud, midagi edasi rääkinud. Temast sai mulle autoriteet. Ja nii olen ma teda tundnud kõik need aastakümned, alati head ja sõbralikku. Leida Limberk on mulle nagu ema ja sõbranna vahepealne. Inimene, kes on üks meist.

Üks meist, naistest, kelle tahtest ei sõltu küll kaugeltki alati kõik.

Malle Talvet

*

Ilmavöö kitsaid kirju
sõrmitsed pilgul
punamusta terendusse
astud sisse
välja astud
ja su sisse
ajastaega
sõlmub
valge lõng.

*

Kummardun üle
lume- ja lehtimiskuude
ei meenu Su nägu
vaid juustes Su huulte
vastlehtinud hõbepajude
helkjahe puude
õõtsub ja õõtsub
ma ei tea läbi mitmete tuulte
see juba on kestnud
ja veel läbi mitme ta lõõtsub
kuni ma kestan
kuni ma kummardun üle
luitunud rohuluude.

*

Su peost ja juustest
sähvib valgeid sädemeid
läbi mu ihu

Kardan kas ei kohku nii
me kuldne kanaarilind

*

Ei taipa, kuidas
jäin äkki üksi. Hirm on.
Tõsi — kuu loojus.

*

Lahkusid ammu?
Sulatuules nuttev oks
teab, et oli talv.

*

Juulikuu. Põuda
hõngav hõbepajuleht
luuletaja suul.

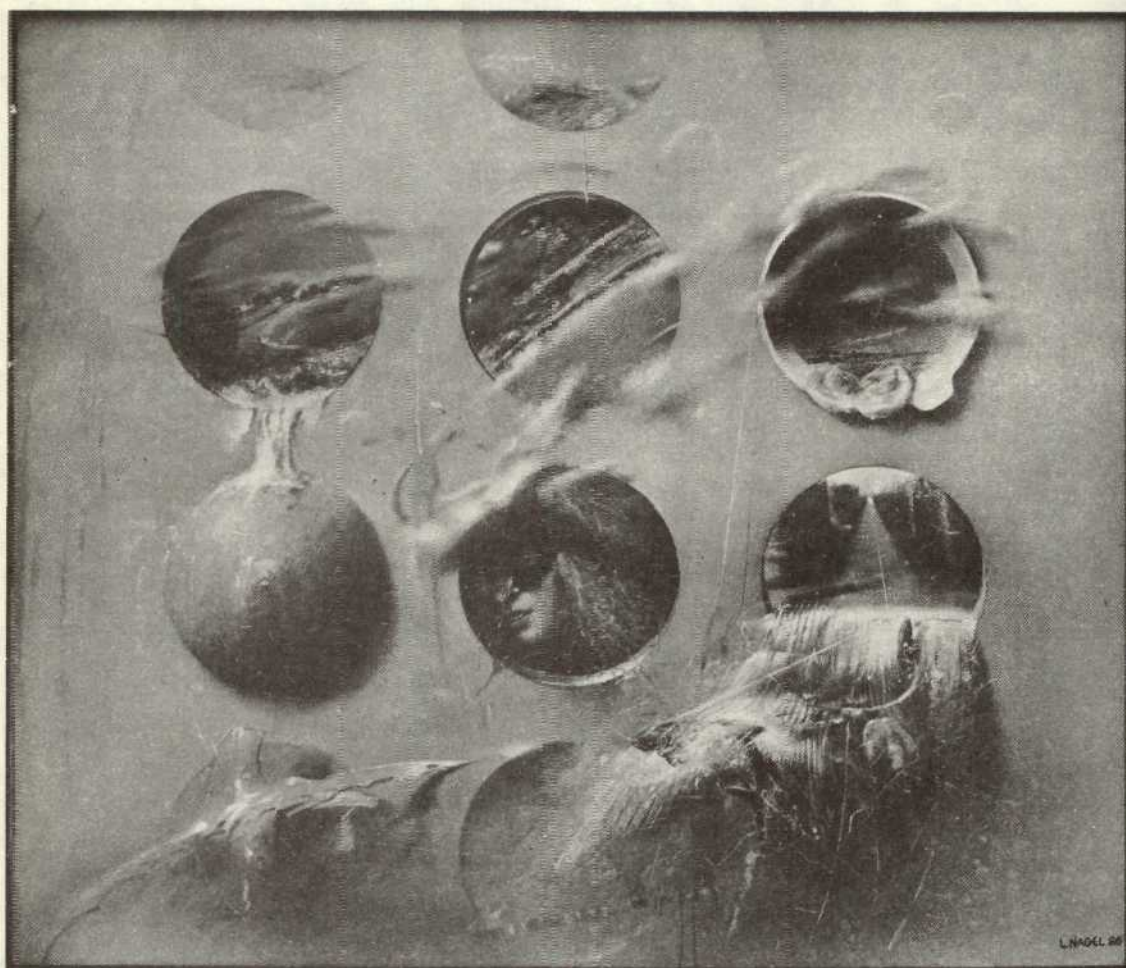
*

Kuuvärvi lehed
kusagil eemal sajab
võib-olla tõesti

*

Nõrk kuukresside
kõhin paisub krabinaks
äkki — kas tõesti

riivas neid Su tõttav jalg?
Oh ootamist! Oh tuuli!

LEMMING NAGEL. Kuus motiivi

(Öli) 1986

Vladimir Beekman

ÜLDETTEKANNE EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU IX KONGRESSILE

Meie kongress toimub ajal, mil ühiskondliku teadvuse meie maal on valanud äsjase NLKP 27. kongressi värskendav vaim. Eelseisva, programmilisena väljakuulutatud murrangu tunnetus on kahtlemata soodsaks taustaks, millel vaadelda eesti nõukogude kirjanduse arengut möödunud viie aasta jooksul, eelkõige aga seada perspektiive homseks. On käes aeg hinnata kainelt ning realistlikult nii tehtut kui tegemata jäänut, nii saavutusi kui möödalaskmisi, ja ärgu meid segagu selles ei kartus kaotada mainet lugejaskonnas ega ka kitsalt mõistetud kolleegiaalsus. Täit tõde pole vaja mitte ainult lugejale — tema hindab meie tööd nagunii erapooletult —, vaid eeskätt meile endile, sest üksnes täpselt teades, mis ja millisel tasemel meil kirjanduses juba olemas on, suudame määratleda puuduva.

Kahe kirjanike kongressi vahel kulunud ajast oleme ainult viimase aasta töötanud uues õhkkonnas. Seda on kahtlemata liialt vähe minigite pädevate järelduste tegemiseks. Aasta on kirjanduse arengu seisukohalt üksainus viiv, narr oleks oodata vähegi märgatavaid muudatusi, sest kõik nende kuude jooksul ilmunud teosed olid mõistagi kirjutatud juba ammu enne veebruari- ja aprillipleenumit. Ainult ajaleht võib muuta oma tooni ja lähenemisnurka üleöö. Siin ilmneb jälle kord see paratamatu ajaline distantis ühiskondlike nihete ja nende kirjandusliku peegelduse vahel, mis teinegi kord on toonud kirjandusele ja kirjanikele väheasjatundlikke etteheiteid elust mahajäämises. Kuid selletaolised pretensioonid on nüüdseks juba kahtlemata igavikku vajunud, nende aeg on möödas.

Parteikongressi materjalidest loometöö jaoks olulisimat otsides köidab ühena esimestest tähelepanu sõna ja teo ühtsuse nõue. Ei saa ilmselt eitada asjaolu, et kirjanduse arengule on viimaste aastate jooksul vahest kõige suuremat kahju teinud sõnade ja tegude lahknemine — praktika, mis muudab öeldud ja kirjutatud sõna tühjaks ning õõnsaks, võtab temalt nii mõjujõu kui ka sisu. Arvatavasti on igaühel meist tulnud tunda sellest kibedust. Mis võiks olla literaadile hullem tema ainsa väljendusvahendi — sõna — devalveerumisest? Selle äratundmise pinnalt tahaks siinkohal korrata NLKP Keskkomitee peasekretäri sm. M. S. Gorbatšovi sõnu parteikongressil: «Vaieldamatu on tõsiasi, et targal ja õigel sõnal on tohutu mõjujõud. Kuid tema tähtsus sajakordistub, kui see sõna ühendada poliitiliste, majanduslike ja sotsiaalsete sammudega. Üksnes nõnda võib välja juurida tüütu manitsemise, täita üleskutsed ja loosungid elava elu hingusega.»

Mitte vähem olulised pole ka nõuded täie tõe väljaütlemiseks ja kogu meie tegevuse avalikustamiseks kõigil tasanditel. Igasugune salatamine ja salastamine, mis ettekäändel seda ka tehtaks, pärsib nii inimeste algatusvõimet ja isiklikku osalustahet kui ka isiklikku vastutust ning kammitseb seega kogu ühiskonna arengut, mis toetub nimelt ülalootetud omadustele. Pole kahtlust, et selles suhtes seisab meil ees suur töö aegade jooksul kujunenud ja kujundatud põhjendamatute piirangute, eritingimuste ja erifondide läbivaatamisel ning revideerimisel, mis sõnutsi seatud ideoloogilist kahju ära hoidma, sisuliselt eksisteerivad aga veel üksnes kunagiste, ammu aegunud tõekspidamiste, korralduste või ka lihtsalt tavaõiguse najal, ilma et neile täna enam leiduks mingit ühiskondlikku funktsiooni. Kirjanike Liidul tuleb senisest otsustavamalt ning järjekindlamalt võtta endale algataja osa uute, ajavaimule vasta-

VLADIMIR BEEKMAN

vate suhete ja tavade kehtestamisel kultuuri ja ideoloogia valdkonnas. Kui tahame oma vaimuelu intensiivistada — aga sellele on meid ometi suunanud parteikongress, oma sisetundest rääkimata — peame tingimata leidma uusi meetodeid ja malle.

Asudes vaatlema eesti kirjanduse arengu põhitendentse eelmisest kongressist möödunud aastate jooksul, võime eksimatult tõdeda — ja see on valdav seisukoht —, et sellelgi ajavahemikul on jätkunud juba seitsmekümnendatel aastatel täheldatud arenguprotsess nii sisulise kui vormilise avardumise ja mitmekesisumise suunas. Teisiti kui positiivseks ei saa seda hinnata, sest mitmekesisuse vaieldamatu väärtus kas või juba pakutavate arenguvõimaluste rohkuse näol ei vaja tõestamist.

Üeldu kinnituseks võiks tsiteerida näiteks R. Veidemanni sõnu ühest kongressieelsest «Sirbi ja Vasara» numbrist, kus ta nimetatud tendentsi väärtustades väidab: «Arvatavasti on see saavutus, mille suurst mõistame hinnata vaid distantsilt, mõeldes sellele, mida meil enne ei olnud ja millest võiksime ilma jääda.»

Esitatud väide võib esimesel pilgul näida mõneti küsitavana. Me ju räägime täna avalikult meie ühiskonnas seitsmekümnendate aastate lõpul ja kaheksakümnendate alguses ilmnunud stagnatsiooninähtudest. Kas ei satu me siin vastuollu iseendaga, kui mööname kirjanduse edasiarenemist samal perioodil? On ju kirjandus tihedalt seotud ühiskondliku mõtte arengu ja ühiskondliku olemise külge.

Seesugune vastuolu on siiski üksnes näiline. Kirjanduse ja ühiskonna vastastikune mõju pole kunagi olnud nii vahetu, et muudatused ühes leiaksid otsekohe vastupeegelduse teises. Kahtlemata, mõjutused on olemas ning need ei tarvitse olla sugugi tähtsusetud, ent nad on alati kaudsed. Nii nagu kirjandus ei suuda parimagi püüdmise korral ühiskonna elulisi probleeme vahetult lahendada, ei avaldu ka ühiskondlike suhete parem või halvem kooskõla otsesõnu kirjanduses. Seda võib kiita või kahetseda, kuid nõnda on asjade objektiivne seis.

Kirjanduse arengu suhteline autonoomsus lähtub loovisiksusele oma-
sest suveräänsusest, mis võib küll määralt isikuti erineda, ent mis on alati olemas. Siinkohal tuleb märkida, et viimase aasta parteidokumentides avalikustatud äraspidised nähtused meie ühiskonnas on juba varemgi ühel või teisel kujul olnud kirjanduse käsitlusobjektideks. Bürokratism ja inertsus, karjerism ja korrupsioon — need ja paljud muudki ühiskonnaohtlikud ilmingud on läbi aegade leidnud paljastamist arvu-
kais teostes, iseasi siis, millise põhjalikkuse ning järjekindlusega seda üks või teine autor on suutnud teha. Võiksime meiegi oma suhteliselt väikesearvulisest kirjandusest tuua näiteid, kus teravaid probleeme käsitlenud autoreil on tulnud ennast ja oma teoseid kaitsta alusetute etteheidete vastu. Eriti käib see publitsistika kohta.

Kirjanduse arengu autonoomsus on soodustanud sedagi, et meil pole praegu põhjust heita meie kirjandusele ette konjunktuurlust. Loomupäraselt ratsionaalne, seega kriitiline ellusuhtumine on suunanud eesti kirjanikke ikka pigem skeptilise eluvaatluse ja probleemiuurimise kui kergekäelise vaimustumise juurde. Seda jahedust on meile mõnigi kord — eriti võrdluses teistega — ka ette heidetud, kuid antud seoses on pigem põhjust seda rahvusliku karakteri omapära vääriliselt hinnata.

Eesti kaasaegse kirjanduse jõudmist uuele küpsusetasandile kaheksakümnendate aastate keskpaigas on kindlasti soodustanud sotsialistliku realismi polümorfse kontseptsioon, mida nii teoorias kui praktikas on järjekindlalt rakendanud kõik olulisemad autorid. See kontseptsioon on meil olnud valdav alates sõjajärgse vulgaarsotsioloogilise kirjanduskäsitluse tagasilöömisest viiekümnendate aastate keskpaiku. Kolm aastakümnet on näidanud valitud suuna õigsust, sest õieti on eesti nõukogude kirjandus just selle aja jooksul kujunenud välja oma tänases kvaliteedis.

Kui püüda kaardistada meie kirjanduse hetkeseisu mõne tunnusliku omaduse järgi, siis tuleks peale eespool mainitud mitmekesisuse nähtavasti osutada suurenenud vihjelisusele, otseütlemise taandumisele nii

sõnastusest kui kompositsioonist, mis viitab kirjanduse suuremale küpsusele ja lugeja kasvanud osalusele. Nii võime nentida, et meie tänases proosas on fragmentaarsus, ajaplaanide segamine, loobumine klassikalise eepika kaanonitest — ühesõnaga kõik, millest meie eelnenud kongressidel oli põhjust rääkida kui uutest ilmingutest —, vahepeal saanud tavapäraseks, normiks. Kahtlemata ei ole ükski sihiteadlik autor seejuures lähtunud mingitest moekaalutlustest, vaid üksnes taotlustest suurendada ekspressiivsust, kiskuda lugejat endaga kaasa tundma ja kaasa mõtlema.

Kui ülalmainitud vihjelisus on võrdsel määral iseloomulik luulele ja proosale — luulele tema loomuomaste mõttepauside ja ütlematajätmistega vahest ehk rohkemgi —, siis edasi tahaks rääkida ühest kahe kongressi vahelise proosa tunnusoolest. Jutt on kirjanduse eetilise ja sotsioloogilise külje tugevamast rõhutamisest, selle tõstmisest esteetilisega võrdsesse seisu. Tihti peale sünnib see dokumentaalse materjali (või sellisena esitatu) osatähtsuse suurendamise läbi kirjandusteostes, kusjuures muutub ilmseks tendents rikastada elukujutust seni kirjandusvälisteks peetud ainega. Selgesti on jälgitavad uute lähenemisviiside ja ainealade otsingud. Sedagi suundumust on põhjust pidada kirjanduse kasvanud küpsuse tunnuseks, sest nagu mõnedki terased kriitikud on täheldanud, võib mõiste «kuidas» prioriteeti pidada väga noore ja mitteprofessionaalse kirjanduse märgiks, head professionaalid ei pööra sellele ammugi liialdatud tähelepanu.

Tundub, et seesugune pöördepunkt seisab alles ees küllalt suurel osal meie kriitikast, kui ta ei taha oma objektist eemalduda. Eelistatult esteetiline analüüs võib osutada väheviljakaks eetilise dominandiga teoste puhul, viimaste avamiseks läheb tarvis teistsugust instrumentaariumi. Antud seoses tahaks viidata H.-K. Hellati põhjendatud mõtteavaldusele selle kohta, et esteetikalist maksimalismi põdenud literaadid ei tähenda sellest «tervenemine» hoopiski tingimata nõudlikkuse kahane-mist; lihtsalt hinnangute struktuur komplitseerub ja muutub ka vastavalt diskreetsemaks. Mõningane mittevastavus tänase proosa teatud osa ja seda käsitleva kriitika suunaseadmistes on mitmete autorite puhul täheldatav. Loomulikult on see põhjustanud ka vääritimõistmisi ning sisuliselt põhjendamatuid etteheiteid.

Üldse tundub kriitilise mõtte liikumine viimastel aastatel olnud surutud veidi kitsamasse sängi kui ilukirjanduse enda areng. Küllap on selles omajagu süüd ka kirjanduskriitikale osaks langenud avaldamisraskustel — kriitikaraamatuid ilmub ikka veel vähe —, aga samuti vaatevälja harjunud kodusel kitsusel. Real juhtudel on meie raamatute tõlkeväljaanded saanud sügavamate ja paljutahuliseimate käsitluste osaliseks väljaspool vabariiki kui originaalid kodus. Vaevalt see eriliseks rahuloluks põhjust pakub.

Ent ülalöelduga ei taheta ühelgi juhul väita, ei isegi mõista anda, nagu oleks ilukirjanduslike žanride endi osaks suisa saavutused ning probleeme poleks üldse. Jah, tervikuna on nii eesti proosa kui ka luule, traditsiooniliselt vähemas ulatuses dramaturgia, aga kahtlemata ka laste- ja tõlkekirjandus edasi läinud. Üksikasjalikum saavutuste ja vajaka-jäämistele eritlus jäägu ootuspäraselt žanriülevaadete osaks. Kummatigi tuleks siinkohal osutada mõningatele üldisematele probleemidele, mis ulatuvad kaugele üle üksikteoste.

Eesti proosale on tema üldpilti hinnates mõnigi kord süüks pandud jahedat, mõistuslikku vaatelejahoiakut, mis kammitseb väljendusjõudu. Olgu see pealegi eeskätt kaugema retseptiooni küsimus, märkida tasub seda ikkagi. Maalähedane skeptitsism on küllap arengulooliselt meie proosale omane, nõnda ei tasuks seda eraldi käsitleda seni, kui see ei muutu kinnistunnuseks. Ei ole asi ehk veel nii hull, ent kui erinevaid hindajail on ikka jälle põhjust sama juurde tagasi tulla, maksab olla valvel võimaliku tekkiva krambi ennetamiseks. Tänaseks saavutatud mitmekesisus väärib ilmselt seda, et teda edaspidigi säilitada ja avardada, mitte raudrüüsse sulgeda.

Vahest kõige enam on viimastel aastatel arutluse all olnud inimese käsitluse erinevad aspektid proosas. Nii on väidetud, et globaalprob-

leemide, ajaloo ja olude iseloomulikud jooned avatakse sageli nõnda, et inimene on alati mingi suurema üksuse osa, isiksuslik, sügavalt individuaalne mõõde jääb seejuures suuremate üksuste varju. Teisalt on otse vastupidi väidetud, et mõnigi kord jääb inimese sotsiaalne determineeritus hajusaks ja väheveenvaks, nõrk on karakteri seos taustsüsteemiga. Näiliselt teineteist kummutavad väited. Kui mõõnda, et nende igakordne kategoorilisus johtub eeskätt nägemisnurga erinevustest, millest me ilukirjanduse hindamisel ühelgi juhul mööda vaadata ei saa, peab ometi tunnistama, et mingi probleem siin kahtlemata peitub, liiati kui kummagi vastandliku väite esitajad leiavad oma seisukoha kinnitamiseks küllalt kõnekaid näiteid. Ühest küljest viitab see sellele, et meie mahult väheldane proosa on tõepoolest üsna mitmepalgeline, teisalt aga viib äratundmisele, et küllap on analüütiline alge temas praegu märksa tugevam sünteetilisest. Lubab ju analüüs vaadelda oma objekti kitsamalt, jättes väheolulisena kõrvale need aspektid, kus autor ennast kõige tugevamana ei tunne, süntees seevastu eeldab märksa hõlmavat ainekäsituslust. Kuivõrd on tegemist kirjandusesisese arengunähtusega või mil määral on seda soodustanud, kui mitte ajendanud ühiskonna enda momendiseisund — see tohiks olla tänuväärne eritlusobjekt kirjandus- ja ühiskonnateaduse piirialadel töötavaile uurijaile, tulemused pakusid ilmselt üldist huvi.

Viimasel ajal on meie kirjandus, eeskätt proosa hakanud avalikkuses sagedamini teenima etteheiteid kapseldumises, eemaletõmbumises tegelikkusest ning ajastuomastest probleemidest. Intelligentne pisinokitsemine kipub jääma mänguks suletud ringis, kuhu vaid vähesel määral tõmmatakse kaasa valitud lugejat. Vahemärkusena olgu öeldud, et paralleelseteks ilminguteks luules võiks pidada korduvalt nimetatud literatuursust, tundlemist ja ilulemist, mis on mõnele hindajale andnud alust kasutada kaheksakümnendate aastate alguse luule üldjoontes kirjeldamiseks iseloomustust «ärkamisaegne» või «järelärkamisaegne». Kirjanduse seisukohast halvim on see, et niisuguse luule hindamisel jääb suur osa kriitikuid — ja miks ka mitte lugejaid — ebalevale arvamusele, mida võiks kokku võtta vormeliga: ei hea ega halb, tavaline.

Ent tulgem tagasi proosa juurde ja katsugem märgistada nähtuse juuri, sest vastu vaielda pole meil ilmselt alust. Kunagi oli kombeks panna igasugust endassesulgumist kirjanduses autori vähese elutundmise süüks. See käepärane seletus on liiga lihtne ja ühene selleks, et olla ammendav ning seega tõene. Tendentsi saab vaevalt pädevalt seletada subjektiivsete faktoritega. Kui on tegemist nähtusega, tuleb otsida selle objektiivseid põhjusi. Muidugi, nõudlikkusest iseenda vastu oleme rääkinud küllap vähem, kui olnud nõudlikud teiste vastu, ja seesugune ühekülgne nõudlikkus on oma piiratud võimalused nähtavasti ammandanud, aga käesoleval juhul pole siiski tegemist oma süü veeretamisega kellegi kaela. Tõsi, juba kostab hoiatusi, mille kohaselt ei maksa milleski süüdistada olusid ja õhustikku, kõik head ja vead olenevat ainuüksi tegijast endast, aga vaevalt saab sedagi seisukohta apriororse tõena võtta. Peale isikuliste tegurite on loomeprotsessi mõjustamisel kahtlemata oluline osa sootuks üldisemal.

Kui eespool märkisime kirjanduse arenguprotsessi suhtelist autonoomsust, siis tahaks siinkohal alla kriipsutada nimelt selle autonoomsuse suhtelisust. Lõpuks peegeldab kirjandus ikkagi tegelikkust ning kõik tegelikkuses toimuv avaldab otsesemalt või kaudsemalt, kohe või viivitusega, ent ometi vaieldamatult mõju kirjandusele. Üheks kõnesoleva kapseldumisenähu oluliseks tekkepõhjuseks on alust pidada ilminguid, mida võiks teatud lähendusega nimetada sotsiaalseks väsimuseks. Selle üldhoiaku aluseks ja toitepinnaseks on negatiivsed emotsioonid, mis kuhjuvad pikaajalistel kokkupuudetel nuripidiste elunähtustega, millest me lubamatult kaua pole lahti saanud — olgu nendeks bürokraatia võimutsemine, ebakompetentsus erinevail tasanditel, eetiliste normide hülgamine või ka harjumine halva ja näotu tööga, mida kohtame seniajani igal sammul. Sõnade ja tegude lahknemine, mis oli kahjuks mõnelgi pool kujunenud omamoodi elunormiks, lisab kõigele veel tubli annuse künismi. Seda kõike on vaja öelda mitte sel-

leks, et kellegi pihta kivi visata — et näete, vaesed kirjanikud ei saanudki niisugustes tingimustes paremini kirjutada (mõned ju said!) —, vaid selleks, et lõpuni mõista, miks on lood nimelt nii, nagu nad on.

Et see arutus mingil määral paika peab, seda tõestab kirjanduse praktika. Eelkõige on kitsust, hermeetilisust ja eluvõõrust ette heidetud noorema põlve luuletajatele ja prosaistidele. Küllap on nõnda, et mida väljakujunenum isiksus, mida küpsem kunstnik, seda iseteadvam, seda resistentsem on ta välismõjutustele, noorematel, alles kujunevatel kirjameestel on see vastupanuvõime märksa nõrgem.

Mõistagi ei taha öeldu võtta kriipsuvõrragi vähemaks iga autori isiklikku vastutust oma töö eest. Ei kunagi ega kuskil pole ükski ühiskond loonud ideaaltingimusi kunstiloominguga tegelemiseks, mõttetu oleks oodata neid meilgi. Tõsi, pärast hiljutist parteikongressi on meelesolud hakanud märgatavalt muutuma, oma kõigutamatu ajaloolise optimismi pinnalt loodame, et ühiskonna valdava tahte jõul hakkavad kavandatud muudatused kõigis eluvaldkondades peatselt reaalselt kuju võtma. Kuid põhjalikud ümberkujundused nõuavad palju aega, esialgu me alles räägime vajadusest uutmoodi töötada ja uutmoodi mõelda, tegelikkuses on tavade ja harjumuste vesikivi meil alles kaelas. Muide, sellest faktist tuleneb üks pakilisemaid publitsistikavajadusi, mida peaks täna endale teadvustama igaüks meist, kelle sulel vähegi teravust ja mõttel nõtkust.

Kuid ka ilukirjandusele jagub praegu sotsiaalselt olulisi ülesandeid, neist vahest kõige üldisem on ühiskonna vaimsuse intensiivistamine. Selle vajalikkus on tingitud ühelt poolt ühiskonna kui terviku eetilise nivoo tõstmise tarbest, milleta ei saa olla uuele tasandile tõusmist, teiselt poolt massikultuuri üha tugevnevast survest, mida peab oskuslikult ning jõuliselt tõrjuma. Massikultuuri ohu üha laienevast levikust annavad tunnistust mitte ainult kunstiväärtuseta, isetehtud levimuusika võimutsemine ja filmilaenutuse statistika, ka raamatuleviku mõned värskemad iseärasused räägivad sama keelt. Meie kriitika on neil aastail mõnelgi puhul täheldanud vahe suurenemist nõndanimetatud tippkirjanduse ja triviaalkirjanduse vahel. Paralleelselt selle vahe suurenemisega näeme aga ka tiraažide süvenevat diferentseerumist tõsise kirjanduse kahjuks. See tõdemus tõstab päevakorrale küsimuse lugejamaitsesest ja selle mõjutamisest. Mõistagi saab seda teha üksnes spetsiifiliste vahenditega: raamatukaubandus vastava reklaamiga, kriitika tutvustusretsensioonide ja bibliograafiliste esseede abil, autorid ise küllap lugejasoodumuse täpsema arvestuse varal — teisisõnu, on vahest aeg loobuda mõneti juurdunud tõsimeelsest hoiakust, mille kohaselt huvitavalt kirjutamine tähendab vääritut lipitsemist lugeja ees. Kirjutada huvitavalt on muidugi raskem kui kirjutada igavalt, ent meeles võiks pidada sedagi, et läbilugemata raamatu kõik suurimadki väärtused jäävad väärtusteks iseendas.

Nüüd veel ühest tõsisest probleemist, mis on meile pakkunud peamurdmist praktiliselt kogu kongressidevahelise perioodi jooksul. Jutt on järelikasvust. Kirjandus nagu iga elusorganism vajab oma eksisteerimiseks ja edasiarenemiseks pidevat energia juurdevoolu uute annete kujul. Vähemalt kümmeaastat juba on meil püsivalt olnud põhjust muretseda andekate juurdetulijate nappuse pärast.

Eespool oli juttu üldisematest teguritest sotsiaalse õhustiku näol, mis on tõenäoliselt pärssinud missioonitunnetuse väljakujunemist vähemalt teatud osa kirjanduslike katsetajate juures ega ole seega lasknud neil kõigil arvestatavaks autoreiks kasvada, vähemalt mitte ootuspärase intensiivsusega. Märkigem selle kõrval siiski ka vähemalt üht sootuks konkreetsemat tegurit, mis vaieldamatult on kaasa mõjunud kirjandushuvi ja ise-teha-tahtmise kahanemisele noorte seas. Jutt on koolialmanahhide puudumisest. Kõik need aastad oleme järelejätmatus koputanud kõigile mõeldavaile ustele oma sügavas veendumuses: koolialmanahhide taaselustamine on vältimatult vajalik, kui tahame tõega parandada olukorda noorte järelikasvu osas. See on läbiproovitud abinõu, me teame väga hästi, mida nõuame. Nüüd on asjad saadud niikaugele, et Kirjanike Liidule on selles küsimuses andnud oma toetuse EKP Keskkomitee büroo ning haridusministerium valmistab ette praktilist lahend-

dust. Ehkki taotlustes ning tõestustes möödunud aastad sigitavad skeptist, tahaks ettevaatliku optimismiga avaldada lootust, et vahest võime järgmisel õppeaastal kaasa elada koolialmanahhide taassünnile vähemalt mõnes suurema kirjandusliku potentsiaaliga koolis. See oleks hea algus edaspidi laienevale ja hoogustuvale omaalgatuslikule liikumisele. Oleks väga vaja, et saaksime seda äraproovitud teed pidi oma ridadesse uut täiendust kas või pisutki enne, kui meie praegused noorimad almanahhide kaudu kirjandusse jõudnud, kes kõik juba keskeas või selle piiril, pensioni välja teenivad.

Kui kord on juttu täiendusest, siis tahaks märkida, et ajakirjanduses ja kirjanike kongressidel on järjest valjemini hakanud kostma nõudmine senisest täpsemalt sätestada ideelis-kunstilised kriteeriumid literaatide vastuvõtuks Kirjanike Liitu. Oleme seda probleemi tunnetanud ka oma juhatuse presiidiumi töös ning leiame, et üldkehtivate kriteeriumide täpsem ja üksikasjalikum väljatöötamine vastaks täiel määral momenti vajadustele. Ootaksime üleliiduliselt kongressilt sellekohaseid täiendusi Liidu põhikirja, mis on praegusel kujul vastu võetud juba 15 aastat tagasi.

Kirjanike Liidu organisatsioonilise töö kohta kahe kongressi vahel on koostatud üksikasjalik aruanne, mis on kõigile liidu liikmetele välja jagatud. Selle juurde oleks otstarbekas teha mõned põhimõttelist laadi selgitavad märkused.

Kongressidevahelise perioodi keskel toimusid mõningad muudatused liidu juhtkonnas. Tegemist oli loomuliku põlvkondade vaheldumisega. See protsess on enesestmõistetav ning päris kindlasti jätkub seesugusena ka tulevikus. Antud olukorras võib rääkida lihtsalt ametite ja ülesannete mõnesugusest ümberjaotamisest juhatuse presiidiumi liikmete vahel — töö, mida tuli jätkata veel hiljemgi, enne kui organisatsiooni juhttuumik stabiliseerus sellisena, nagu me nüüd kongressile tulime.

On täiesti arusaadav, et me 1983. aastast alates paljuski jätkasime samade küsimuste lahendamist, millega liit oli tegelnud juba varem. Nimetada võiks uue EKBL-i koostamise ja väljaandmisega seotud probleemipundart, luuleantoloogiate kokkuseadmist ning honorarimääruse korrigeerimise küsimust. Praeguseks on asjade seis järgmine. Leksikoni toimetuskolleegium on moodustatud ning koostaja kokkuleppe kohaselt meie taotlusele vastutulnud Kirjastuskomiteega võetud kirjastuse koosseisu, töö käib. Ka eesti- ning venekeelne luuleantoloogia on koostamisel. Honorariküsimus nõudis vahest veelgi rohkem aja- ja energiakulu, kuid lõpuks sai Kirjanike Liidu ja Kirjastuskomitee kooskõlastatud projekt praegu kehtiva 1977. aasta honorarimääruse osaliseks muutmiseks esitatud Ministrite Nõukogule ning vahetult meie kongressi eel kirjutati uus määrus ka alla — kahjuks küll esialgse projektiga võrreldes mõnevõrra kärbitud kujul. Üksikasjadesse laskumata võib märkida, et selles on ette nähtud luuletajate, kirjanduskriitikute ja kirjandusteadlaste ning ilukirjanduse tõlkijate — seega praegu kõige madalamalt tasustatavate kirjanike kategooriate — autoritasu mõnetine tõus normtiraažide vähendamise kaudu. Uued normid ja määrad rakendatakse praktikasse alates teisest poolaastast. Mõistagi peaks see välja kutsuma ka vastavaid honorarimuudatusi ajakirjades.

Kummatigi oleks ennatlik arvata, et tegemist on sedapuhku lõpliku lahendusega pikemaks ajaks. Autoritasu määrad, mis jäävad ka uue määruse järgi muutmatuks, on kehtinud juba aastakümneid, need töötati välja ühiskonna praegusest hoopis erineva elustandardi taustal ning on eluvajadustest kaugele maha jäänud. Vähemate kohendamistega ei ole enam võimalik asja otsustavalt parandada. Seepärast jääb ka edaspidi Kirjanike Liidu uue juhatuse ülesandeks tegelda autoritasu üldise ja põhjaliku ümberkorraldamise algatamisega — ja seda mitte ainult liidu liikmete huvides, vaid kirjanduse edasise arengu soodustamise nimel. Kuna autoritasu revideerimise vajaduse küsimus on tõstatatud mitmel pool üheaegselt, võib seda pidada üsna pakiliseks ülesandeks.

Kõik pole päriselt korras ka autorite ja kirjastusasutuste õiguslike vahetõrgete reguleerimisega, mis teeb autorile raskeks — kui mitte võimatuks — kontrollida temale makstava tasu arvestamise korrektsust.

Nähtavasti oleks otstarbekas lisada kehtivasse kirjastuslepingusse punkt, mis kohustaks kirjastajat väljastama autorile igakordse teatise honorari ülekandmise kohta, kus toodaks ära makse alus ja arvestus. Teisiti on autoripoolne kontroll võimalike vigade ja eksituste puhul teostamatu ning see sünnitab tarbetuid konflikte.

Veelgi suuremate raskuste ees seisab autor, kui ta võtab ette kontrollida oma välismaale sõlmitud litsentslepingu väljaandmise tähtaegadest ja tasumääradest kinnipidamist. Enamasti juhtub nii, et pärast lepingule allakirjutamist ei tea autor raamatu saatusest midagi, kuni teda ükskord, tavaliselt aastate pärast, kutsutakse autoriõiguste agentuuri autorieksemplaride järele ja veel tükk aega hiljem talle laekub anonüümne summa, mis ligilähedaseltki ei ühti arvestuslikuga lepingu järgi. Tõsi, tal on endal võimalus vahepeal astuda kirjavahetusse väljaandjaga, et selgitada, miks raamat viibib ja millal ilmub, aga kahjuks pole iga autor mitmel põhjusel selleks hästi võimeline. Teine tee on pöörduda asjakohase avaldusega VAAP-i poole — ja autoritasu küsimustes on see ainus viis töö jäle jõuda, sest siin seisavad autori ja kirjastaja vahel veel kummagi maa autorikaitse organid ning ümberarvestused käivad asjasse pühendamatu lihtsalt üle jõu.

Võib-olla poleks liiast soovida VAAP-i töö täiustamist selliselt, et tema vabariiklikus osakonnas peetaks oma tööpiirkonna kõigi jooksvate litsentslepingute registrit — nende arv pole kindlasti nii hirmus suur — ning avaldusi ootamata jälgitaks tähtaegadest kinnipidamist ja muude kohustuste täitmist. Oma esindajate võrgu kaudu välismaal on agentuuril hõlbust liigse bürokraatiaga kirjastajatelt aru pärida. Vahendustasu võtab agentuur ju autorihonorarilt niikuinii.

Poliitilises ettekandes 27. kongressile on öeldud:

«Meie loomingulistel liitudel on rikkalikud traditsioonid, suur on nende osa kunsti ja kogu ühiskonna elus. Kuid ka siin on vajalikud muudatused. Nende töö peamist tulemust ei mõodeta resolutsioonide ja istungitega, vaid andekate, algupäraste, ühiskonnale vajalike raamatute, filmide, lavastuste, kunsti- ja muusikateostega, mis suudavad rikastada rahva vaimset elu.»

Kirjanike Liit ei ole kunagi püüdnud suurendada istungite ja resolutsioonide hulka. Praegu oma tööperioodi lõpetav juhatus on näinud oma peamist ülesannet loometöök võimalikult soodsa atmosfääri tagamises — niipalju, kui see on meist olenenud. Sel eesmärgil oleme korraldanud ühiseid arutlusi ja kohtumisi nii ajakirjanduse esindajate kui kirjastustöötajatega, kahtlemata tuleb seda praktikat jätkata. Kirjastamise seis huvitab meid kõiki eluliselt, sellest oleneb kõige otsesemalt kirjanduse arengu pidevus. Aruandeperioodile langeb ka algupärane uudiskirjanduse ilmumise jaoks must aasta 1984. Tõsi, kirjastus «Eesti Raamat» on pärast seda teinud küllalt palju korvamaks puudujääki, aga andku kirjastajad sellegipoolest meile andeks nüüdsest pealetükkikum tähelepanu kirjastamise olukorra vastu — me ei tahaks enam kuidagi riskeerida lahja aasta kordumise võimalusega. Peale üldiste küsimuste on meile korduvalt tööd ja tegemist andnud ka mitmete üksikautorite mured ning vaidlused väljaandjatega.

Möödunud aastate jooksul on jätkunud eesti nüüdiskirjanduse piisavalt menukas levik üle keelepiiride, veel ei ole huvi meie vastu mõõnand. Selle protsessi õhutamiseks oleme koos NSVL Kirjanike Liidu juhatuse eesti kirjanduse nõukoguga korraldanud loomingulisi arutelusid ja kohtumisi Moskvas ning koos Kirjastuskomiteega eesti kirjanduse vahendajate seminar Tallinnas. Lakkamatult oleme pidanud kontakti kesk-kirjastustega. Alates 1982. aastast on saagenud ja hakanud võtma traditsiooni kuju vastastikused kontaktid Soome kirjandusliku avalikkusega, selles osas on meil kujunenud Nõukogude Liidu ja Soome kultuuriühete raames hea koostöö Soome Kirjanike Liiduga ja ühinguga «Soome — NSV Liit».

Normaalse tööatmosfääri tagamine kirjanikele ei ole mõeldav ilma puhtpraktiliste ja majanduslike küsimuste lahendamiseta. Kirjastamisolude normaliseerimiseks ja autoritasu tõstmiseks astunud sammudest oli juba juttu. Selle kõrval oleme püüdnud hankida liidu liikmetele ka

sõiduvõimalusi. Ministrite Nõukogu poolt meile eraldatud summad loomingu- ja kirjanduslike komanderingute tarvis Nõukogude Liidu piires on märgatavalt avardanud meie kirjanike liikumisgeograafiat. Välissõitude võimalusi oleme visalt taotlenud kõiki olemasolevaid kanaleid kasutades, kõige viimasel ajal võime siingi täheldada tendentsi avardumisele. Kuid nimelt selles osas tuleb uuel juhatusel jätkata jõupingutusi, teha on veel väga palju.

Nähtavasti on aeg tõstatada uuesti ka loomingu stimuleerimise seaduse vahendi rakendamise küsimus, nagu on kirjanduslikud stipendiumid. Need annaksid autoreile võimaluse kestvamaks süvenemiseks iseäranis töömahukamate ainealade ja algmaterjalide puhul. Võimalik, et vahendeid selleks tarbeks võiks saada näiteks romaani- ja novellivõistluste arvel, mis meie piiratud kirjanduslikus keskkonnas oma küllalt sagedase kordumise juures on suutelised andma peamiselt kergekaalulisemaid tulemusi ja vähe uusi nimesid. Materiaalne tagatis elu- ja ainetundmise süvendamiseks võiks ennast toestanud autorite puhul anda vahest tõhusamat saaki.

Juba mitmendat aastat üritame Kirjandusfondi rahadega Tallinnas alustada elumaja ehitamist kirjanikele. Sellel teel oleme kohanud loendamatuid tõkkeid ja tagasilööke, alles viimastel nädalatel oleme arvukate läbirääkimiste ja visade pealekäimiste hinnaga jõudnud niikaugele, et näib muutuvat reaalseks maja projekteerimine eeloleval aastal, et järgmisel alustada Kadriorus ehitamist. Seegi suur ettevõtmine annab uuele juhatusel eelseisval perioodil tublisti tööd. Jääb üle loota, et siiani ehitamist takistanud ametkondlikud vastuväited kui vana mõtlemisviisi viljad edaspidi enam ei kordu.

Pärast kestvaid ettevalmistusi õnnestus meil mullu kevadel tööle rakendada kirjanike klubi kohviku «Pegasus» baasil. Esialgu on see küll kujunenud peamiselt kirjanduslähedase publiku kogunemiskohaks, aga mõned kordaläinud öhtud kinnitavad lootust, et meil ajapikku õnnestub leida vorme ja viise, mis suudaksid klubi töösse kaasa tõmmata rohkem kirjanikkegi.

Ning lõpuks mõningaist muudatustest Kirjanike Liidu aparaadi töös. Juba pikemat aega oli meil põhjust nuriseda mitmete tegematajätmistega ja korratuste üle oma majas — mõned jäljed ilmutavad ennast tänaseni. Alates 1984. aastast võtsime käsile korra loomise. Välja on vahetatud Kirjandusfondi vabariikliku osakonna direktor. Rahandusministeeriumi revisjoniaktis esiletoodud tõsiste puuduste ja lohakilejätmistega eest tuli meil töölt vallandada Kirjanike Liidu senine raamatupidaja, kes vabastati töölt ka Kirjandusfondist usalduse kaotamise tõttu. Eriti halvaks osutus olukord aga Kirjanduse Propaganda Büros, kus revisjon avastas suure puudujäägi, mille olid kuritegeliku lohakusega põhjendanud büroo tolaegne direktor koos raamatupidajaga. Puudujääk on süüdlaste poolt kaetud, direktor ametist vabastatud ning viidud samas büros teisele tööle, mis ei ole seotud materiaalse vastutusega. Laiendasime büroo koosseisu ja kinnitasime ametisse uue direktori, kellelt nõuame majandustegevuse ranget kontrollimist. Et Kirjanduse Propaganda Büroo töötab Kirjanike Liidu juures, siis ei saa märkimata jätta olulist moraalset kahju, mida liit kandis eespool kirjeldatud intsidendi läbi. See viitab vajadusele teostada edaspidi tõhusamat juhatusepoolset kontrolli kõigi organisatsiooniliste lülide tegevuse üle.

Antud seoses veel pisut büroo tööst üldse. Kirjanduse Propaganda Büroo on käesolevaks ajaks kujunenud omamoodi kontsertasutuseks, kes ekspluateerib põhiliselt Kirjanike Liidu ruume, aga kelle etendused ja programmid on olulises osas ainult üsna kaudselt või tinglikult seotud kirjanduse propageerimisega, vahel üksnes sedavõrd, kui võrd iga muusika- või lavateksti on võimalik liigitada kirjanduse alla kuuluvaks. Siinkohal kipuvad liidu ja büroo huvid lahknema. Kahjuks on büroo ammulubatud põhimäärus üleliiduliselt seni välja töötamata, seega ka büroo tegelikud ülesanded täpsemalt määratlemata. Me ei ole arvanud vajalikuks viia liidus sisse ruumide kasutamise ranget korda ja järelevalvet, ent paljude kõrvaliste isikute alatine viibimine meie ametiruumides teeb selle vältimatuks, seda enam, et järelevalve puudu-

mise tõttu on liit pidanud juba kandma ka materiaalseid kahju. See küsimusteriing vajab kiiret ja põhimõtetist lahendamist uue juhatuses poolt.

Ja veel üks tähelepanek liidu tööst viimastel aastatel. Ilmselt me satustime eelmisel kongressil kergelt eufooriasse oma võõrandamatute demokraatlike õiguste rakendamisesest ja lisasime juhatuses nimekirja nimesid üle mõistliku mõõdu. Ülearu suur juhatus meie väikese liidu eesotsas on osutunud kohmakaks ja väheefektiivseks. Meid on siiski ühtekokku nii vähe, et meil ei saagi tekkida mingeid hämaraid võimukoridore, kus keegi isikliku maitse ja sümpaatia järgi kirjanduspoliitikat kujundaks — otse vastupidi, kõik on avalikult näha. Seepärast on vaevalt põhjendatud püüd esindada liidu juhatuses võrdsel määral eranditult kõiki komisjone, žanre, sõpruskondi ja maitse-suundi, et kindlustada vastastikust kontrolli ja tasakaalu. Igatahes oleks liidu eduka töö huvides valida uus juhatus märksa tihedam, seega mobiilsem.

Kirjanike Liit on kogunenud oma järjekordsele kongressile jälle kord arvuliselt suuremas koosseisus kui kunagi varem. Kasv pole olnud pelgalt kvantitatiivne. Mahukamaks, avaramaks ja mitmekülgsemaks on muutunud meie kirjandus ja kirjanduselu, nimelt see ongi kõige olulisem. On aeg jälle kord oma aktivad üle vaadata, et seda kindlamini edasi liikuda, sest kirjandus ei talu seisakuid nagu elugi. Muudatused sotsiaalses õhustikus, mida on toonud viimane aasta, lubavad eeldada lähitulevikus soodsamaid arengutingimusi kirjandusele. Nüüd oleneb kõik sellest, kuidas neid õnnestub tagada ning ära kasutada. Nähtavasti pole selle juures sugugi tähtsusetu kirjanike endi ühiskondlik aktiivsus ja erksus, mille äratamiseks ja toetamiseks Kirjanike Liit peab andma parima. Loovaid jõude on meie kirjanduses praegu rikkalikult, me võime saavutada enam.

Ja kui me täna ka räägime murest kirjandusliku järelkasvu pärast, siis tähistab see hoolt homse eest, sugugi mitte seda, et meie kirjanduse tänane päev oleks kidur. Kirjanike organisatsiooni kasv on loomulik ja tervitatav nähe, ent mitte eesmärk omaette, otsustav on loodava kvaliteet, sest sellele toetub rahvuskultuur. Seda silmas pidades tahaksingi lõpetada Jaak Jõerüüdi sõnadega käesoleva aasta esimesest «Loomingust»:

«Määrav pole see, kas saadakse hingekirja kaks või seitse uut inimest, tähtis on, mida teevad kõik need, kes juba hingekirjas on, ja eriti see, mida teevad need mõnikümmend, kes moodustavad meie kirjanduse praeguse hetke kõige elujõulisema tuumiku.»

Küllap oleks raske veel lühemalt ja selgemalt formuleerida peamist ülesannet kongressil valitava uue juhatuses jaoks. Kui tahame tagada meie kirjanduse peatumatut arengut, peame suutma vahet teha tähtsaimate ja vähemoluliste vahel oma ülesannete lõputus kirjus reas, leidma eksimatult selle kõige olulisema lüli, millest kinni haarata. Selleks meile kõigile teravat silma, selget pead ja head pealehakkamist!

Pärt Lias

PROOSA 1981—1985: INIMESEKONTSEPTSIOON

Viivi Luige «Seitsmes rahukevad» mõjus avastusena kui väga aus ja sõnatundlik raamat. Sellel romaanil on sügavusmõõde. See on lugu lapsepõlvest, mis viib tulevikku, kust teda omakorda on nähtud kui minevikku. Lennart Meri on öelnud: inimene ongi ajalugu. Luige tüdruk näeb oma lapsepõlve kaudu aega, nagu ta oli ja nagu ta paistab praegu. Romaan ongi inimese aja lugu — «tulevik eest- ja tagantvaates», nagu ütleb Joel Sang, «ühe põlvkonna kredo ja testament, avar ja terav nägemus ajast ja inimestest» (Lmg. 1985, nr. 7, lk. 986).

Ene Mihkelsoni «Matsi põhi», «Kuju keset väljakut» ja «Korter» on ajastunägemused sügavalt isikliku, kaua sisimas kantu ja siit väljapääsu otsiva kaudu. Mihkelson vaatab aega seestpoolt, läbi inimese nagu Viivi Luik. Kuid Luik võtab inimhinge, et heita valgusvihk ühele ajale ja puhuda pasunat teises. Mihkelsonil seevastu on ajastu inimhinge sades-tunu, siin peidus oleva peegel. Luige romaan kulmineerub seitsmendal rahukevadel. Mihkelsoni teos kusagilt siit alles algab. Luik jätab minevikuga hüvasti, Mihkelson käib sealt vastust otsimas. Luige tüdruk on alles kellekski saamas. Mihkelsoni inimest on aeg kõvasti küpsetanud — ta juurtega maast lahti rebinud ja linnakorterisse ümber istutanud. Aeg on midagi võtnud ja aeg on midagi asemele andnud. Aeg võttis tüdrukult ema ära ja aeg andis talle koolihariduse. Tõepoolest, aeg on inimese teiseks teinud. Ja aeg teeb inimhinge sades-tunu nähtavaks.

Jaak Jõerüüdi romaani «Raisakullid» pealkiri kutsub küsima: kes need on? Ega ometi ametnik Max Savi, kirjandusteadlane Paul Annist ja pensionipõlves Joosep-Otto Silm, kellest on juttu? Aga ei, kõik kolm on korralikud inimesed ega tungi raisakulli kombel kellegi kalale. Juhtumisi puutuvad nad kokku, kuid mitte selleks, et üksteist rünnata. Jah, Paul Annist saab kannatada — Max Savi jätab ta korteritaotluse rahuldamata. Aga ta teeb seda eeskirjadest lähtudes, mitte omakasu huvides.

Kus need raisakullid siis on? Äkki on pealkiri pandud niisama? Kuid ärgem kiirustagem järeldusega. Jõerüüt on öelnud: inimesed peidavad endas suuri saladusi. Jõerüüt vaatab inimhinge, aga teistmoodi kui Luik või Mihkelson. Kui Viivi Luige tüdruku pilku segab must täpp taevaalotusel ja Ene Mihkelson vajab aja peeglit, siis Jaak Jõerüüt peab arvet, kes on inimene enda meelest ja mis üldisem tähendus sellel on. Meile kõigile ja iseäranis sotsiaalsele õiglusele, millest nii palju räägitakse. Raisakullid on inimhinge saladused, mis selgitavad, kes on kes — suhetes võimu ja vaimuga, elu ja eeskirjadega. Kuis muidu terendub Joosep-Otto Silm vaat et sealtpoolestki, Paul Annistil jätkub hingejõudu keldrikorteris ja katusekambris edasi unistada ja töötada, edumeest Max Savi aga kimbutab hirmutunne!

Mihkel Muti «Hiired tuules» käsitleb «kunsti tegemise kuninglikku teed» nagu Mati Undi «Via regia». Kuid erinevalt Undist rakendab Mutt irooniat. Romaanis on kaks lahknevat kunstimõistmist. Uht esindab Victor Kakk, teist — Kalle Jermakoff. Victor Kaku ebajumal on vaimsus. Ehk täpsemini: kunst sünnib kultuurist, kultuur — vaimusest. Kalle Jermakoffile on kunsti toitepinnaseks loominguline põlemine. Victor Kaku meelest on Kalle Jermakoffi katse hakata ise teatrit tegema juba ette määratud läbi kakkuma. Victori viib hämingusse Kalle tähelend, mis, tõsi küll, on lühiajaline. Kalle fiaskos arvab Victor Kakk leidvat kinnituse oma vaimuse-teooriale. Iroonia on eitus jaatuse kaudu. Romaan jaatab Victor Kaku teooriat, kui laseb Jermakoffil lõpetada krahhiga. Kuid ikkagi on Kalle Jermakoff sooritanud eneseteostuskatse, see õonestab Victori võitu.

«Keerukuju» kui perekonna purunemise lugu irooniat ei sisalda. Lugu ise on banaalne, kuid romaan reedab autori taktitunnet ja vaoshoitust. Mihkel Muti ei armasta kirjanduslikke stampe. Ta ei tee Erlendist vaimuhiiglast, et õigustada teda lugeja silmis. Muti seab meid fakti ette: töö ja perekond ei sobi kokku. Mis valus tõde!

Mihkel Tiksi «Korvpalliromaan» on minategelase Kalev Ruusi kujunemise ning «Kalevi» korvpallimeeskonna allakäigu lugu ühtaegu. Kui küsiksime: mis on elu mõte, siis võib Tiksi teosest leida sellele üllilitsa vastuse — tegevus, mis kujundab tõekspidamised, ning tõekspidamised, mis väärtustavad tegevuse. Romaanis tõuseb keskkseks kahe eluhoiaku duell: ühel

pool Kalev Ruus, kelle meelest «Kalevi» sisepinged saavadki meeskonnale saatuslikuks, teisel pool Kalevi antipood Relli, tippsportlane «Kalevi» hiielgeagadest.

«Korvpalliromaanis», kus elu sisuks on ju mäng, ei lähe kõik kaugeltki mängult: mäng nõuab siin enese proovilepanekut ja eneseületamistki. Kaugel filigraanses väljapeetuses, mõjub «Korvpalliromaan» kui ehe kunstiteos, millel on lai ja sügav sotsiaalne tagapõhi: lugeja näeb selgesti, kuis raugeb «Kalevi» elujõud.

Jaak Jõerüüdi, Viivi Luige, Ene Mihkelsoni, Mihkel Muti ja Mihkel Tiksi romaanid kuuluvad nüüdisproosa värskemasse kihistusse. Need on väga elulised, sotsiaalselt kaalukad ja õnnestunud kunstilised avastused.

Seitsmekümnendail aastail taaselustunud ajalooline proosa avardas oluliselt ajaloo- ja kultuuriteadvust kui selle üks vahetumaid kujundajaid, mida ei suuda asendada ka kõige parem ja kõige targem ajaloouurimus. Kümnendi algupoole ilmunud ajaloolised teosed vormivad ajalooteadvust oma kunsti jõuga ning tahkudest, mida meie varasem ajalooline proosa ei tundnud või millele oligi oodata täiendust. Kui kunstiks saanud ajalugu on ajalooline nüüdisproosa unikaalne.

Jaan Krossi on nimetatud Maarjamaa kroonikuks. Tõepoolest, Kross on maa ja rahva minevikku suure andumusega kunstiks vorminud. Ta alustas ajas kaugemalt ja on tulnud ikka lähemale. Ta on ajalooteadvusse toonud mitmete maade valitsejaid ja võimumehi, kes siinmaal oma tahtmist on teinud; ta on meile nende võimu tõelist palet näidanud. Kuid see pole peamine ega isegi ainulaadne. Seda on ju meie ajalooline proosa ka enne Krossi teinud ning küllap teeb tulevikuski.

Ainulaadne on Krossi ajaloolises proosas eesti päritolu ajalooliste isikute ja mineviku kultuuritegelaste eneseteostus — nende püüdlused, kahtlused või eksimusedki. Ainulaadne on Jaan Krossi marginaalne inimene, marginaalsus kui probleem, mida taas varasemaga võrreldes on vaadatud uutest tahkudest ja millele on leitud uued kunstilised lahendused.

«Rakvere romaanis» on marginaalne inimene tagaplaanil. Keskne on siin linna enda marginaalne seisund — küsimus, kas õnnestub rehabiliteerida linna õigused või jääb alluda mõisaproua, maa emanda võimuhullusele. Rakvere draamat sisendusjõuliselt käsitledes tõstatab Kross küsimuse: kas on võimalik marginaalsest seisundist välja pääseda? Linna puhul on juba niisugune pürgimine väga sümboolne. Kuhu jõuab aga marginaalne inimene?

Kross on korduvalt juurelnud selle üle, kes on marginaalne inimene. Romaaniga «Professor Martensi ärasõit» jõuab ta järeldusele, et teatavates sarnastes olukordades on eri aegade marginaalne inimene üks sama. Miks muidu tunneb professor Martens end identsena oma kauge nimekaimuga, kes nagu temagi tõusis alt üles, et voorida mõõda kuninga- ja keisrikodasid, teha suurt diplomaatiat ja kõrget poliitikat ning mitte pälvida täit tunnustust. Ei ajaloo ega oma rahva silmis.

Lennart Meri on käinud muinasaja rekonstrueerimise teed. Ka Meri on kasutanud ürikuid nagu Kross. Kui aga Kross on ajaloo- ja kultuuriteadvuse arhivaar, siis Meri on arheoloog. Kross selekteerib, Meri rekonstrueerib. Kross tuleb ajas kaugemalt lähemale, Meri on läinud üha kaugemale, lausa ajaloo hämarusse. «Hõbevalgele» järgnenud «Hõbevalgem» kui selle ellugu on suurejooneline muinasaja rekonstruktsioon, mis, kui öelda kirjaniku enda sõnadega, täidab «inimese ja kultuuri taastootmise ülesannet» ja niiviisi on ühtlasi vastus küsimusele: «kust ma tulen, kuhu lähen» (Lmg. 1981, nr. 5, lk. 734). Muidugi ei ole Lennart Mere rekonstrueeritud muinasaeg ajaloouurimus sõna tavatähenduses, vaid kultuurifenomen — säravalt kirjutatud hiigelessee, mis kujundab ajalooteadvust kunstisõna jõul. Selles seisneb Lennart Mere kui kirjaniku missioonitunne — vastutus maa ja rahva ees.

Herman Sergio «Näkimadalaid» analüüsinud Olev Jõgi nendib, et «oleme eesti, sealhulgas Reigi rootslastest teadnud ütlemata vähe. Nad on peaaegu unustatud. See on peamine põhjus, miks Sergio romaan mõjub avastusena» (KK 1985, nr. 3, lk. 138). Sergio romaan äratab ajaloohuvi vähetuntud ainevallaga. Niisugusena on tal tunnetusväärus, mis võimendab kunstilist kõlapinda. Sergio romaan pole ajaloouurimus, küll aga täidab ajalooteadvuse üht tühja lõiku, valgustab üht selle valget laiku. Uus on see, et Sergio romaan jutustab nendest, kellega on jagatud sama saatust, kuid kes siitmaalt on ammu läinud.

Eesti ajalooline nüüdisromaan ilmutab huvi mitte ainult teiste rahvaste, vaid ka ajalooareaalis kaugete kultuuride ja tsivilisatsioonide vastu. Kaua söandas ja suutis seda vaid Karl Ristikivi. Läinud kümnendil avaldas Arvo Valton romaani mongolite riigi kujunemisest, Leo Metsar aga Julianus Taganejast, millele nüüd «Päeviku» näol lisandus töötatud järg. Ajal, mil õhenevad vaheseinad rahvaste vahel, on taoline kultuurihuvi väga vajalik.

Ajaloohuvi ei piirdu kauge minevikuga. Ka lähemalt on leitud käsitlemisväärseid valgeid laike. Vladimir Beekmani «Koridor» näiteks kujutab baltisakslaste lahkumist 1939. aastal ja sellega kaasnenud inimlikku kurbloolust. Ainuüksi selle romaani ajalooline tagapõhi on juba kindlustanud talle laialdase sotsiaalse kõlapinna ja väljumise eesti keelepiiridest.

Ajaloohuvi tõhustajana tuleb nimetada Valmar Adamsi romaani «Esta astub ellu», mis seni ositi on ilmunud «Loomingus». Aeg, mida teoses on kujutatud, tuleb lugeja ette kirjaniku sulest, kes on kujutatud aja elav tunnistaja. Sümpaatne on Aadu Hindi dokumentaalse koega «Oma saar», «Tuulise ranna» üks võimalikke loominguloolisi järellainetusi.

Ajalooline proosa kui üks nooremaid, alles läinud kümnendil taaselustunud kihistisi nüüdisproosas, kujundas märgatavalt ajaloo- ja kultuuriteadvust. Rääkimata vaieldamatutest kunstilistest õnnestumistest, on ajalooline proosa kirjanike missioonitunde avaldumisvorm. Siin avaldub eriti selgesti ja jõuliselt kirjaniku vastustus maa ja rahva ees.

Ajaloolise proosa lätted on seitsmekümnendais. Hilisemalt kandub pilk tahes-tahtmata varasemale. Lahus vaadata oleks vägivaldne. Hilisem pole varasema taustata käsitatav. Nõnda pole see üksnes ajaloolise proosaga, mis nüüdisproosa üldpildis moodustab kompaktsed terviku.

Kaheksakümnendate aastate algupoole väga mitmekülgse proosapildi kujundasid põhisosas väljakujunenud isikupäraga autorite teosed. See on küpse proosa aeg. Tunnuslik on siin teoste loomulik, endastmõistetav kandumine kirjaniku loomingu(loos) taustale.

Seitsmekümnendail ei olnud taust veel nii oluline, ehk ta küll oli olemas ja märgatav nagu kirjanuduse arengu igal perioodil. Seitsmekümnendad olid proosa küpsemise aeg. Uus ja vana kontrasteerusid mitmekülgses proosapildis veel selgesti. Taaselustus ajalooline proosa, tugevnes dokumentaalsus kontrastina murrangulistele kuuekümnendatele. Kuid aja jooksul teravad piirjooned hakkasid kaduma, sest proosas tegi ilma kirjaniku isikupära. Kümnendivahetusel kontrasteerusid enam mitte uus ja vana, vaid hea ja halb — olmekirjanudusele ja triviaalkirjanudusele vastandus kunstiliselt õnnestunud proosa. Räägiti menukirjanudusest. Paralleele tõmmati eliidi- ja massikirjanudusega. Kuid need vastandamised ei ole üldkehtivad. Ka heal teosel on enamasti lugejamenü. Menü pole ilmtingimata halva sünonüüm. Kaheksakümnendate algupoolest alates hakkab teose eripära üha selgemini välja paistma loomingu tagapõhjal. Väga iseloomulik on see kuuekümnendate aastate proosadebüütantidele.

Aimée Beekmani loomingu tunnuslik probleemikeskne elukujutus sisaldab kaks rõõpnevat, polaarset, teravalt kontrasteeruvat alget: maal ja mudel, kirjeldus ja refleksioon, elupilt ja grotesk. Vastavalt dominandile polariseeruvad Beekmani romaanid kontrastiprintsiibil. Kahesuguse kujutusviisi on põhjustanud aine, mis kord on kogemuslik, kord kujutluslik. Kord nägemus, kord mõttekujutus.

Aimée Beekmani köidab inimene seostes sotsiaal- ja globaalprobleemidega, millel võivad olla saatuslikud tagajärjed. Beekman lööb häirekella inimese ja inimkonna pärast. «Vabajooks» ja «Loobumisvõimalus» on nüüdisaja mõtestused seestpoolt, inimese kaudu. Tsivilisatsioonil vabajooks ja elust loobumise võimalus on üldistusjõulised võrdkujud kahest hoiatusromaanist. Et hoiatada, kasutab Beekman kas sotsiaalset ulmet (nagu on seda «Vabajooks») või sotsiaalset olmet (nagu on seda «Loobumisvõimalus»). Tsivilisatsiooni vabajooksu mudel on selvevangla, mille asukad on neid varitsenud ohtude kaasosalised ja ohvrid üht-aegu. Loobumisvõimalus ja valikuvõimalus kui vastandvariandid liituvad, et panna kahtluse alla üldinimlike väärtuste aegumuse apoloogia.

Teet Kallase «Janu» on samuti hoiatusromaan — keskkonna mudel, mis valgustab elu pahupoolt: alkoholism, suhtlemisvaegus, üksindus. Kallas otsib nähtuste juuri inimese ja keskkonna suhetest nagu Aimée Beekman. Kuid Kallas ei vaja selvevanglat, talle piisab paneelmajast. Ja õlletarast. Beekman mudeldab, Kallas kutub. Käivitunud o m a mudeli märkamatu müstifikatsiooniga — Allan Riiütli abil —, muudab Kallas inimkäitumise sisimas varjatuks ja mitmetähenduslikuks. Janu on mitmekihiline võrdkuju. Alkoholismi probleemiga ennetas autor koguni avalikku arvamust. «Janus» aga heliseb-kõliseb ka inimlik unistus pooleks nukra naeratusega, mis keelab teost võtmast teesromaanina, nagu lugesid mõõda mõned arvustajad.

Mari Saadi «Õun valguses ja varjus» teeb inimese probleemist olemise võrdkuju. Saat kujutab inimest olemise vastuoludes, et tabada elu valguse- ja varjuküljed. Saat ei hoiata nagu Beekman ja Kallas. Saat väärtustab. Elu ja inimest. Saat teeb seda väga loomulikult, vähimagi tundepaisutuseta ja sõnatundlikult. Siin ehitab Jaan Lõmm kivlinna, millele kord jääb jalgu ta enda kodu. Tõepoolest, Saat n ä e b tänast päeva selle vastuoludes. Aga ka inimest. Ja tööd. Kogu elu, mis on nagu õun valguses ja varjus. Ehitaja elukutse on inimväärsmaid. Ehitajana on Jaan Lõmm nagu õun valguses. Aga ka varjus. Tohtu marmorpalee, millel õiget mõtetki pole, kerkib, ent Jaan Lõmmu elu katkeb. Jaan Lõmmule ei saanud osaks Arvo Valtoni Pärteli Loomise Iga.

Rein Saluri on probleemse inimese juurest, kellega ta varem rinnutsi oli, pöördunud inimese probleemi poole. Kui veel «Lõimetishoole» on tulvil sisepeingeid, siis «Kala metsas» laseb neil juba laheneda. Isa ja poja linnasõit ja sekeldused kaela langenud majalogu pärast, mis kivilinnale jalgu jäänud, on tulvil karnevalimeeleolu. Karnevali naer on ambivalentne naer. Siin on see omal kohal. Kui suure klassiku sõnade järgi inimkond jätab naerdes

hüvasti oma minevikuga, siis Saluri inimene vajab eilsest homsesse vaadates, keset kogu seda tänast mustlaspillerkaari, just ambivalentset naeru.

«Puusõda» on sotsiaalselt aktuaalne filosoofiline lühiromaan. Saluri uurib siin inimese agressivsuse, tema varjatud sõjakuse avaldumisvormi nagu vandiraiumine või abielusõda. Saluri täidab oma kirjanikukutsumust väga sõnatundlikult. Saluri kirjutab elust ja inimesest, kuid nõnda, et «isik, kes kirjeldatud sündmuse on läbi teinud, tunneb küll ära iseenda ja meeoleolu, kahtleb aga konkreetse situatsiooni tõepärasuses» (SV 14. I 1983). See on suur kunst.

Arvo Valtonile on olemise küsimus alati keskne olnud. Kunagi käidi tema juurest eksistentiaalsel- ja absurdikuulutamist otsimas, kuid võta näpust! Valton ei ole elu mõttetuse apologet ega sugereeri seda lugejale. Võtkem Valtoni filosoofiliste lühiromaanide pealkirjad: «Õndsusesse kulgev päev», «Kannatuste aastamiljon» ja «Üleminekutund». «Loomise iga», «Viissada minutit igaviku algusest» ja «Igavesti kestev hetk». Nad kõik on inimese hetke üldistusjõulised võrdkujud. Valtoni üksildased ajas me oleme kõik oma maise matka lõpul, bioloogilise eksistentsi lõppfaasis. Kuid just selle faasi jätab Valton nimme kaugplaani. Ma ei tea ühtki Valtoni teost, kus inimest hirmutatakse surmaga. Isegi kujutletud on surma harva. Valtoni inimene on surelik ja surematu ühtaegu. Valton ei mõõda siinpoolest sealpoolestusega. Ta väärtustab inimelu — tööd ja unistusi. Romaanis «Arvid Silbereri maailma-reis» ka armastust. Siin vaatab Valton elu päris klassikalises biograafilises kronotoobis. Algul nooruki varjatud unistused külastada linnu. Siis suhted soovide objektiga — rännakud koos Ilmaga. Ükskõiksust on leida küpsemas eas, kui tegevus on aktuaalne. Lõpus paiknev meenutus annab kirkastumisvõimaluse.

Valtoni loomingusse on tulnud ilmutuslik müüt. See ei baseeru üksnes argireaalsusel. Valton on ammutanud vaimsust hüperboreilisest mütoloogiast. Seda tõendab «Põhjaneela paine».

Enn Vetemaa «Eesti näkiliste välimääraja» on pseudohumanitaaria travestia; «Ah soo . . .», «Või nii!!!» — satiir niigi pilgatud kultuuritöötajate aadressil, kuigi tuleb mõõnda, et Enn Vetemaa, kes ju ka ise on teeneline kultuuritöötaja, neid armastab. Nõnda leidub meil nüüd eneseiroonia kõrval ka pisut enesepiitsutamist, mis, kui Idamaade kombeid arvestada, ei tarvitse paha olla. Vetemaa kolm lühiromaan on head. «Mõbiuse leht» on ka hea raamat, ainult et Mees, kes nimeta jääb, meenutab veidi «Munade» Jaani — nii et nime pole nagu vajagi. Jaan uues olukorras. Kuid öeldakse: *repetitio est mater studiorum* ning raamat sisaldab lisaks palju uut ja huvitavat.

Kui Vetemaa jutustab kultuuritöötajaist, siis Toomas Vint kujutab romaanis «Suur isane kala akvaariumis» kunstnike elu. Raamat sisaldab palju mõtlemapanevat. Teos on huvitav, kuigi Vint novellistina on veelgi huvitavam.

Mats Traadi «Karukell, kurvameelsuse rohi» on polüfooniline romaan, mis kujutab inimest ajas ja olemist aegade seostes. Kesksed on Traadil igipõlised eluväärtused, mida ta mõtestab nüüdisaja maaelu kontekstis. Ajalooline Akke-liin ja liivlaste lugu vaatleb võimu ja vaimu suhteid. Traadi inimeses on sisemist sirgust, ka siis, kui ta peab olema kaheli nagu Akke. Romaan «Üksi rändan», Kalju Soa lugu, on tõsine sissevaade sõjajärgsesse aega, mis mõjub sisendusjõuliselt, vaatamata kärbetele, millest autor on rääkinud (SV 18. IV 1986).

Paul Kuusberg vaatleb inimest aegade seostes jutustuses «Kes ta oli?». See on väga otsekohene teos murranguaja inimese saatusest. Kuusberg on kompromissitu nagu ikka.

Jüri Tuuliku Leu kuulub samuti sõjapõlvkonda nagu Kuusbergi Mihkel Rüüt. Kuusbergi Mihkli probleem on, «kas mõistab järeltulev sugu, uus, kauge seltsimees», kui kasutada poeedi sõnu. Jüri Tuuliku Leu seevastu on, mida just sellelt soolt järele pärida. Leu on inimkujuna leid, mida kohtab kord kümne aasta jooksul.

Kas mõistab järeltulev sugu, millest räägivad ja millest vaikivad Mati Undi hääled? Jäägu vastus kallite generatsioonide teada. Jaan Undusk kartis, et ei mõista (Lmg. 1985, nr. 1, lk. 125—128). Ei tea. Undi teksti stiil lubaks vist väita vastupidist. Undi inimene räägib, nagu ta ei mõtle. Räägib kui tüüp, kui tänapäeva stereotüüp, kui meie kõik, kellesse meist on kogunenud kurdistavat müra. Undi inimene vaikib, nagu ta mõtleb: fraaside, sõnade kaupa, aga ka hääletult, sisimas. Vaino Vahingu puhul on Kalle Kurg seda nimetanud psühhograafiaks (Lmg. 1981, nr. 5, lk. 706). Võib-olla on mu tõlgendus vildakas? Võib-olla. Kuid inimese uurijana on Unt küll tabanud tehnikaajastu mõttelaadile eriomast. Unt peaks ühe niisuguse romaani tegema.

Uno Laht elab peost suhu ja Mati Unt leidis, et Lahe barokk, iseäranis «Bordelli likvideerimine», on suurejooneline (Lmg. 1982, nr. 9, lk. 1285—1286). Laht vist teeb proosat sahtlisse. Muidu oleks ju sulg roostes. Aga Lahe proosalood, mis ju küll harva ilmuvad, reedavad, et sulg ei ole roostes. Loodetavasti on Lahel peatselt jälle üht-teist peost suhu vaja, ja siis, kui kirjastajatega kaubale saab, ta rõõmustab ka lugejat.

Heino Kiik kirjutas enese «Tondiõmajaga» suureks, kuigi teose ilmumisega oli kiginat

ja käginat. Sama on lugu Jommiga, kes on väga aktuaalne tegelane, eriti praegu, kui kõik-sugu sahkerdajaid sarjatakse. Kirjastuse poolt reklaamitud romaanist «Mind armastab jaa-panlanna» pole kuulda kippu ega kõppu. «Elupadrik» on siiski juba ilmunud.

Kiik kirjutab tänapäeva maaelust. Ka Maasik kirjutab. Maasiku Koorukeste-lood on pälvitud üldist tunnustust. Maaelust kirjutavad Vello Lattik, Raimo Männis, Veera Saar, Luise Vaher ja mõni teinegi.

Paar sõna teostest, mis pole eriti sügavad, kuid millel on lugejamenü. Lattiku «Mihkli-päeval mihklikuul» menupuuduse pärast ei tohiks küll kurta. Lattik on väga otsekohene ja käsitleb kõlbelisi küsimusi. Minu arvates on ta selle hõbekuuliga oma loo lõpu ära rikkunud. Lattik usaldab ka liiga palju oma tegelast. Kujud on õõnsavõitu, elunägemine aga ehtne. Õeldu kehtib ka Lehtmetsa puhul. Pärnis nõus ei saa olla Mati Undiga, kes nägi minategelases autorikuju sutenõõri (Lmg. 1982, nr. 7, lk. 996—998). Korrupsiooni on Lehtmets siiski tabanud ja miks peaks see häirima ajakirjanikke? Kas peab Lehtmets Michel Butor' juurde õppima minema? Maasiku puhul on öeldud, et tema õppivat Faulknerilt. Mari Saat olevat Kawabatat lugenud. Seda ei tule küll kuidagi häbeneda, sest *ex nihilo nihil fit*.

Kaugver ja Liives on küpsed kirjanikud ja kirjutavad omas laadis. Nende teoseid vajab ajaviidet otsiv lugeja väga ja oleks küll kurjast kirjanikke sellepärast kadestada. Kaugveri «Vana meest» on palju kiidetud, kuid ka «Disko», «Meie pole süüdi» ning «Pariisi lõbusate naiste» elupilt pakub mõndagi. Aga ta ei ole sügav. Ja vist ei peagi olema. Kaugveril ja Liivesel on lugu, aga teist plaani neil pole. Liivese «Retro» mõjus tõepoolest selle üle-kordamisena, mida varem juba oli öeldud. See-eest «Vastuarmastust» on päris mõnus lugeda. Siin on väga hea kompositsioon, otsekui Liivese näidendeil.

Egon Ranneti «Kivide ja leiva» II osa ilmus ja «lai» lugeja neelab teda ning ootab järke. Arvustajad pole seni oma sõna sekka öelnud. Siiski, Teet Kallas juba leidis: raamat on üksainus suur sotsiaalne vale (SV 18. IV 1986). Raamatust võib kujuneda seriaal, nagu meil seni pole olnud. Tunnustusväärne on Vaike Ranneti sõakus viia Egon Ranneti kavatsus lõpuni.

Sõjast ilmus viisaastaku jooksul vähem teoseid kui varem. Ants Saare «Selgus saabus enne südaööd» seab eesmärgiks panna lugeja järele mõtlema inimkonna vastu toimepandud kuritegude üle. Kulminatsiooniks on surmamõistetute mahalaskmine. Mõrva ettevalmistamine lubab Saarel kujutada nii roimareid kui ka nende ohvreid, et lugeja hakkaks mõistma, miks saadeti korda niisuguseid koletuid asju. Saare romaan on meil ainulaadne ja tal on tähtis tunnetuslik ja kasvatuslik väärtus.

Kalju Saaber on sõjavangi ja talunaise armastust kujutanud romaanis «Puulane ja Tohtlane». Saaber kirjutab sõjaaja ja ühtaegu oma põlvkonna lapsepõlve saagat, nagu osutab raamatu alapealkiri. Ajaldasa on «Puulane ja Tohtlane» «Härgamisi» eellugu.

Andres Vanapa «Taevatalu», milles kujutatakse elu okupatsiooniaegses vanglas, on õigupoolest juba novellivalda kiskuv töö. Vanapa elukujutus on veenev.

Villem Grossi «Ülekoormatud paadis», Ustav Mikelsaare «Tundeküsimus», Aili Paju «Merkuuri tütar» ja Rein Põdra «Hilised astrid» on igaüks isemoodi raamat, aga sedaviisi sümpaatsed, et tahaks neid lihtsalt koos nimetada, kuigi neil midagi ühist ei ole. Mikelsaare ja Paju teosed kujutavad teadlaste elu. Paju on iseäranis täpselt tabanud teaduses korrupsiooni hoovad ja ei saa nõustuda Henn-Kaarel Hellatiga, et see kompromiteerib Tartu ülikooli (Lmg. 1984, nr. 3, lk. 394).

Romaanivõistlusest olen kirjutanud mulluse «Keele ja Kirjanduse» oktoobrinumbris ega hakka sellest nähtusest siin rääkima.

On ilmunud üht-teist registreerimisväärset. Peeter Urmilt «Päike tules», Eiv Eloonilt ulmeromaan «Kaksikspiraal»; Priit Aimplalt ja Toomas Kallilt — satiiri- ja huumorikogud. Registreerida on veel mõndagi.

Juhan Habicht, Krista Kajar, Hille Karm, Ülo Mattheus, Toomas Raudam, Astrid Reinla ja Kalle Suuroja avaldasid oma esimese proosaraamatu, Ann Mustalt tuli juba teine raamat. Reinla veidrustab üksindust päris leidlikult. Habichti iga lugu on ise nägu, Suuroja kõik lood on üht nägu ja mõlemad on huvitavad autorid. Toivo Tasa ütles: Musta «Vastu valgust» meenutab V. Woolfi «Tuletorni juurde», kuid Mustal puudub tuletorn. Tõepoolest! Ülo Mattheus kui poeetilise proosa viljeleja on meil sama ainulaadne nagu Nikolai Baturin oma keeleloomega.

Lühidalt lühiproosast. Novelle ja novellikogusid avaldasid Hallas, Hint, Jõerüüt, Kallas, Kaugver, Kross, Krusten, Kruus, Kruusvall, Kuusberg, Laht, Mattheus, Must, Mut, Peegel, Pervik, Promet, Põldmäe, Saat, Schmuul, Undusk, Unt, Vahing, Valton, Vint ja mitmed teised. Nimetasin vaid neid, kelle lühiproosat olen jälginud ja kes on meelde jäänud.

Jõerüüdi «Meeste tantsud», Kallase «Arvi kamin», Krossi «Ülesõidukohad», Kruusvalli «Katkendeid elust» ja Vindi «Tantsud Mozarti saatel» on minu arvates viie aasta parimad novellikogud, kuigi üks ajafilter näita paremini, nagu ütles Olaf Utt. Häid novelle on paljud

kirjutanud. Õigupoolest võiks ka lühiproosast teha omaette ettekande. Võib-olla tulevikus kaaluda kaht proosaülevaadet? Romaanist eraldi ja novellist eraldi.

Kaheksakümnendate algupoole novell on romaaniga võrdvärgine. Lühiproosa ei ärata küll niipalju tähelepanu kui kuuekümnendate keskel, on aga isegi mõneti küpsem. Ju siis ka aja-kestvam. Siin on Jõeriüdi «Meeste tantsud» olemise hetkedest, Kallase «Veel midagi augustiorkaanist» kui minu põlvkonna kreedo ja «Koera suremine» kui meie novelli viimase kümne aasta tippe. Siin on Kuusbergi «Habemik», «Ema» ja «Tagasitulek», Kaalu ja Peegli palad, «Elsa Hermann» ja «Udumäe kuningas» kui Saadi sügavaimad elunägemused. Siin on Muti novellid, Undi, Vahingu ja Valtoni meistritööd, Unduski lootustandvad lühipalad. Tõepoolest, lähemalt iseloomustada tähendaks uut ülevaadet ja tuleks otsast alata.

Sõnake vaid Kruusvallist, tema elu- ja inimesenägemisest. Kruusvalli laastud, lühipalad ja novellid on lapidaarsed ja viimistletud. Väga väikeses kunstilises ruumis on Kruusvall saavutanud sõna sundimatuse. Ta proosa jõud on loomulikkuses; siit on kõik, mis kunstlik, välja tõrjutud. Need on fragmendid elust ja inimestest, mis esimesel pilgul võivad tunduda koguni juhuslikena. Kuid lugedes võib veenduda: iga pala on ainulaadne ja üldistav. Kruusvalli tiivustab eetiline maksimalism — inimhinge lõhenematus otsing. Kruusvall sisendab lugejasse endaksjäämise jõudu.

Oleksin silmakirjalik, kui iseloomustaksin publitsistikat sõnaga hea või keskmine. Minul puudub sellest kirevast valdkonnast ülevaade. Ja ega see väga ei kurvastagi. Jah, on olemas Ülo Tuuliku «Kõrge taevas», mis on meistritöö. On olemas Lehte Hainsalu publitsistika. On olemas Ine Viidingu sotsiaalselt teravad, tänapäeva pärast südant valutavad lood. Piisab sellestki, et tunnistada meie publitsistika elujõudu.

*

Väga palju võiks kõnelda proosa spetsiifikast, näiteks žanriprobleemidest. Ja arengutendentsidest, kui kasutada kirjandusteaduse kantseleikeelt. Kuid me ei tulnud siia selleks, et registreerida kõikvõimalikke edasi- või tagasimineku. Et lihtsalt juttu ajada. Me oleme siia tulnud, et mõelda, kuidas olla, mida teha, et elada ja luua. Oma rahvale. Meie ajale. Tulevikule. Luua nõnda, et tulevik tuleks. Et sõda ei tuleks. Et inimsus võidaks. Et poleks sotsiaalset valet. Et oleks sotsiaalne õiglus. Ma arvan — need on meie mured.

Kaheksakümnendate algupoole proosa on neid muresid puudutanud. Tema kaudu saab vaadata elu ja inimest. Kes soovib tervikkäsitlust, võib lugeda Kalle Kure väga tihedat ja üldistusjõulist ülevaadet, mis tehtud viis aastat tagasi. Selles on palju ettenägilikkust. Pilt väljastpoolt on ka praegu umbes sama. Asjatundlikud on aastaülevaated Rein Veidemanni, Ene Mihkelsoni, Henn-Kaarel Hellati ja Olev Remsu sulest. Võiks öeldut korrata, üht-teist lisada. Siia see ei sobi. Pilt seestpoolt täiendab pilti väljastpoolt.

Oli küpse proosa aeg. Niisugust proosat ei tee arengusuunad. Ta lihtsalt on. Nagu on ikka olnud hea kirjandus. Nagu Tšehhov. Nagu Faulkner. Nagu Tuglas.

Mulle meeldib kirjandust lugeda. Ei meeldi kedagi suunata, käskida ja kamandada. Kirjanduses saab olla, mitte hiilata. Ma arvan — niisugune on kriitika kohus meie päevil.

On olemas üks vana käibefraas: kirjanik on inimhingede insener. Viie aasta proosas pole ühtki inimhingede inseneri. Proosa on võtnud uurida elu ja inimest. Seoses ajaga. Seoses ajalooga. Seoses tänapäevaga. Seoses ajakestvaga. Seoses inimväärsuga. Seoses sotsiaalse õiglusega. Seoses südametunnistusega. Seoses mälu — inimese, ühiskonna, inimkonna mälu. Seoses tulevikuga, mille ees me kõik kanname vastutust. Et inimene saaks kõigest jagu, tuleb hästi tunda inimhinge.

Maksim Gorki on öelnud: kirjanik on inimhinge uurija. Kaheksakümnendate aastate algupoole proosakirjandus oli inimhinge uurija.

Andres Langemets

KAHEKSANDA KÜMNENDI ESIMESE POOLE EESTI LUULEST

1

Juba pikka aega oleme suutnud elus hoida meie kirjanduse jaoks nii vajalikku ja mahusobilikku tava — kirjanduse aastaülevaateid. Nende ülevaadete kaupa on analüüsitud iga-aastast kirjandusloomust žanride lõikes ja käsitletud isegi värsket loomingut üldistavalt ja selekteerivalt. Seepärast on loomulik ja paratamatugi, kui kõik ülevaate tegijad on pidanud tarvilikuks mainida, et ulatuslikumate järelduste ja üldistuste tegemiseks on materjal olnud liiga napp ja ajadistants väike. Võiks arvata, et viie aasta tagant tehtavil kongressiülevaateil on lihtsam kirjandusprotsessi modelleerida, tehtut kokku võtta ja perspektiive selgitada. Aga võta näpust! Lugenud üle nelja viimase kongressi žanriettekanded, pidin ikkagi nentima, et needki ülevaated on olnud väga ettevaatlikud nii järeldustes kui oletustes. Ei ole ka viis aastat kuigi pikk aeg, ent neli korda viis aastat on ikkagi juba ajajärk. Kogu meie nüüdisluule paremik on selle ajajärgu vili, ja kui ka see aeg ise enese eest rääkida ei suuda, ehk iseloomustab luule siis aega?

Niisiis, enne kui käsitleda lähemalt meie tänase päeva, s. t. viimaste aastate luulet, tahaks käsitleja toetuda mingitele üldisematele luulelooliste ja ühiskondlikele iseloomustustele. Kust seesuguseid võtta? Ajakirjas «Keel ja Kirjandus» vältas 1981. a. septembrist 1984. a. veebruarini mõttevahetus luule üle. Ajakiri «Looming» on avaldanud aastaülevaateid ja väikese mõttevahetuse luuledebütide kohta, üht-teist üldistavat on olnud leida ka «Sirbist ja Vasarast». Seda kõike pole vähe, on isegi tunduvalt rohkem, kui mu eelkäijail on varem kasutada olnud. Ent kõigis neiski kirjutistes ja arvustustes käsitletakse umbmäärasemalt just neid viimaseid aastaid, mis meid praegu huvitavad.

Asi pole parem ühiskondliku mõtte seisukohalt. Äsja lõppenud partei kongressil öeldi palju kriitilisi sõnu viimase kümne-viieteistkümne aasta majandus- ja sotsiaalse elu kohta, ent me alles ootame ühiskonnateadlaste põhjalikke ja kaineid selgitusi, et mis siis neil paarikümnel aastal tegelikult toimus kas või Eesti NSV majandus- ja kultuurielus. Ning üleüldse, missugune oli sel ajajärgul majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste protsesside vahekord? Mil määral nende aastate ühiskondlik mõte mõjutas kultuurisündmusi, kuidas vead majanduse juhtimises mõjusid kultuuri juhtimisele ja kuidas kõik kokku kujundas vastava ühiskondliku mõtlemise tüübi? Need ei ole skolastilised, kiuslikud ja tarbetud küsimused, sest just vastustest neile küsimustele selgub või saab selguda õiglane hinnang möödunud aastate kunstnähtustele, aga ka prognoos edasiseks, sest tänast ja homset kunsti peavad looma need anded ja isiksused, kelle sotsiaalne ja kunstimõte kujunes välja ikka kõnealuse kritiseeritava ajajärgu tegelikkuse ja võimaluste raames. Need noored luuledebütandid, keda viimastel aastatel on tulnud nii rohkesti, on ju kõik kogu teadliku elu elanud nimelt sellise ühiskondliku mõtlemise keskel, mis tänast päeva enam ei rahulda. Noorema luule vahekord eluga, selle sotsiaalne kaal ja asend ühiskonnas ei ole niisamuti midagi stohhastilist ja skolastilist, vaid igati ümbritsevast ühiskondlikust tegelikkusest determineeritud.

Ettertuttavalt ütleksin nii, et tänane luule on olnud tundlikum ja tabavam üldisemate ajastu ja ühiskonna probleemide väljendamisel kui vahetu ümbruse ja konkreetse sotsiaalse päevapoliitika kajastamisel. See viimane on jäänud enamasti olustikuproosa valdkonnaks, mis ongi loomulik. Ent niisama loomulik ei ole see, kui mitmed eriti tundliku sotsiaalse närviga luuletajad on vahepealseil aastail loobunud teravast ühiskondlikust sekkumisest, tõmbunud endasse mitte ilmingimata isikliku väsimise ja vananemise tõttu, vaid just püsivama eetilise aluse ja vaimse ideaali otsinguil. Iga materialist, iga ühiskondlikult mõtlev inimene püüab kõiki siinmainitud nähtusi seostada ja on ootuspärane, kui ta järeldab, et neil majandusliku tagasilanguse aastatel lõtvus ka ühiskondlik, eriti aga ühiskonnakriitiline mõte ning et see on jätnud jälje kunstielu. Kogu see aeg on kõiksugu kõnetoolidest kõlanud retoorilisi üleskutsesid sotsiaalsusele ja elulähedusele, neid on olnud nõudmiste ja soovitude vormis, kuid nad on osutunud jõuetuks tegelikkuse enese jõulisuse ees. Kunst aga allub rohkem tegelikkuse kui üleskutsete mõjule — see ongi ta jõud, see ongi ta tähtsus.

ANDRES LANGEMETS

Tänases eesti luules torkab ennekõike silma võrdlemisi ainulaadne üksmeel eri põlvkondadest ja erinevate kunstiaotlustega autorite vahel. Lahkarvamusi on ette tulnud kriitikute hulgas, ent luuletajate leeris pole rühmitumisi või muid rivaalitsemissi peaaegu märgata. Kõik vajavad küll endiselt armastust, nagu paarkümmend aastat tagasigi, ent see tänane armastus ei ole lillelaste *make love, not war*, vaid arukas, kaine, kohati vaata et möödunud armastus, arm *post factum*. Noorusliku, siira ja vahenditu maailmataju asemel väärtustatakse elutarka, küpsset ja püsivat. Nähtavasti sellest ka üksmeel põlvkondade vahel, püüd üleüldisusele, mõistmisele, igavikulisele ja selgusele.

Luule on sõna ja kujundliku mõtlemise kunst ennekõike. Ta on seda rohkem ja ürgsemalt kui mis tahes teine kunstiliik. On küllalt rahvuskultuure, kus eepika- või dramaatikažanrid kas välja arenemata või puuduvad hoopis, kus ei viljelda paljusid tänapäeval levinud kunstiliikegi, ent pole rahvuskultuuri, kus puuduks luule, hea luule, adekvaatne luule, oma luule. See tõsiasi kinnitab, et luulet ennast saab käsitada metafoorina, rahvusliku geeniuse kujundina. See, millest luuletatakse, ja see, kuidas seda tehakse, on niisamuti kujund. Ning seda kujundit tuleb selgitada nii konkreetse aja ja konkreetse ümbruse kui ka kirjandusloolise traditsiooni põhjal.

Tänase luule paremik kõneleb küpsusest, püsivusest, püüdleb eelkõige kõlbeline kindla-meelsuse poole. On kõneldud ülespoole suunatud pilgust, tunnetesulgusest, maailma tunnetamisest tema osade kaudu, pause, vaikusehetkede teadlikust kultiveerimisest. Kuuekümnendate aastate esteetilised otsingud, nagu vastavad otsingud ikka, ei toetunud nii väga kindlale kõlbelsele hoiakule, pigem vastupidi, kunstiliste eesmärkide nimel võeti kasutusele mõndagi kõlbeliselt šokeerivat. Poolnaljatamisi võiks praegu öelda, et mitmed tänased luuletajad on šokeerinud esteetikagurmaane omakorda ülikõlbla moraaliluulega. Paarkümmend aastat tagasi poleks vist keegi asjatundja sõandanud oletada, et luule jõuab niisuguse kombeka hoiakuni lausa iseseisvalt ja vabatahtlikult, mälestus eelmise ajastu didaktilisest luulest oli alles sedavõrd pärssiv.

Eetilise ellusuhtumise taastähtsustamine on globaalne nähtus ja sellest on viimastel aegadel palju kirjutatud ja kõneldud. Kõik see on seostatav keskkonna- ja globaalprobleemidega, sõja ja rahu alternatiiviga, massikultuuri ja rahvuskultuuride kokkupõrkega, humanismi ja humanitaarse kultuuri seisukorra üldse tänases maailmas. Ent meie ajas ja meie ühiskonnas, mis aga ei tähenda, et ainult meie ajas ja meie ühiskonnas, on sellel luule sisulise suundumise kujundil üsna selge ühiskonnakriitiline tähendus. Meie proosast ei leia hea tahtmisegagi analoogi jõulisele vene külaproosale, küll võib selle analoogi leida eesti luulest. Nii või teisiti, eetika esiletõus iseloomustab praegu kõigi Nõukogude rahvaste kirjanduste paremikki. Arvan, et see nähtus pole juhuslik, tühine ega tagasikiskuv, vaid ühiskonna majandusliku ja sotsiaalse muutumise teatavas seisus paratamatu, põhjendatud ja tervendav.

Nõudlus kõlbelise eluhoiaku järele selgitab nähtavasti sedagi, miks noorel luulel on praegu vähe šansse silmatorkavalt läbi lüüa. Kuidas suudaks üks verinoor luuletaja võistelda eetilises näiteks Betti Alveri või Hando Runneliga? Kust võtaks ta selle isiklikus kogemuses selginenud mõruvõitu, ent siiski helge elutarkuse? Ta võib selle üksnes teadmiseks ja matkimiseks võtta ning jääb tahes-tahtmata alla. Saab küll vastu väita, et on ju Doris Kareva ja Mari Vallisoo veel noored, aga kas ei alustanud Karevagi mõnevõrra teises tonaalsuses ja kas ta mitte liiga kiiresti toonikast ei loobunud, midagi jäi seal nagu väga järsku pooleli, midagi noort ja põlvkondlikku, midagi väga tuttavalt tänast. Kui mitte tema, siis ükskord peab keegi ikkagi selle helistiku jälle üles võtma. Enne see muidugi ei juhtu, kui mõnele noorele mässavale hingele liigtõsine kõlbelisus ja elutarkus hakkavad närvidele käima. Olen peaaegu kindel, et kunstilooline loogika sunnib praegu veel nähtamatut noort põlvkonda võtma ette uuendusi esteetilises plaanis ja ühtlasi natuke šokeerima seltskonna kõlbelist meelt. Nii need kaalud käivad.

Möödunud viie aasta luulest ülevaate saamiseks tuleb nimetada ka mõningaid arve. Need toetuvad abivalmi Indrek Tardi andmetele. Loodetavasti tutvustab autor ise oma arvutusi detailsemalt, mina piirdun siin üksnes mõne olulisemaga. 1976. a. kongressil tuli Jaan Krossil anda ülevaade 67-st esmatrükis ilmunud luulekogust, viis aastat tagasi kõneles Paul-Eerik Rummo umbes kaheksakümnest raamatust, 1981. a. algusest tänase kongressi avapäevani loetlesin kokku 84 esmatrükki, sealhulgas 21 debüüti. Neile saab lisada veel 18 valikkogu, mõned tõlkekogumikud, paar faksiimileväljaannet, mõne publikatsiooni luuleklassika val-

last. Niisiis võib öelda, et mahuliselt on luule editsioon vaadeldaval ajavahemikul üsna stabiilne olnud. Kongressist kongressi on aga kasvanud valikkogude ja debüütide hulk. Peaaegu kõik need luuleraamatud on ilmunud «Eesti Raamatu» kirjastamisel, «Loomingu» Raamatukogu», mis kunagistel aegadel mängis olulist rolli ka eesti luule esmapublikatsioonide avaldamisel (P.-E. Rummo, E. Vetemaa, H. Runneli, J. Kaplinski luuleraamatuist «Närvi-trükini» ja veidi ka edasi), võib-olla et isegi luulekliima kujundamisel, on nüüdseks kaotanud eesti luule vastu huvi. Endiselt tähtis avaldamiskoht on muidugi «Looming», noorte värsses ilmub «Nooruses», «Edasis», «Noorte Hääles» ja almanahhis «Sõna». Enam-vähem regulaarselt on luulele ruumi leidnud ka «Kodumaa» ja «Nõukogude Naine», rajoonilehtede luulelombusest puudub mul endal ülevaade, aga teadajate isikute andmeil on mõned neist ikka aeg-ajalt ka luuletusi ära trükinud.

Arvustatud on luulet üsna jõudsasti, eriti käib see üksikute silmapaistvamate luuleraamatute kohta, aga hoolika tähelepanu vääriliseks on peetud ka debüüte. Nende kahe grupi vahele jääb rühm autoreid, kelle raamatutele kriitika on visa reageerima, kui üldse reageeribki. Arvustamata jäävad peaaegu järjekindlalt ka valikkogud, seda nii väljaannete mahu napuse kui ka heade luulekriitikute ülekoormatuse ja vähesuse tõttu.

Ning selle inventariseeriva vahepala lõpetuseks kurb tõdemus, et taas on olnud kaotusi ka luuletajate hulgas: meiega ei ole enam Kersti Merilaasi, Uku Masingut, Erni Krustenit, Paul Haavaoksa, Manivald Kesamaad ja Ormi Arpi.

4

Kavandasin varakult, et esimene luuleraamat, mida ses ülevaates mainin, saab olla ainult Kersti Merilaasi «Antud ja võetud». Nüüd aga, mil äsja oleme lausunud lahkumissõnu luuletajale endale ja libistanud pilgu üle kogu ta loomingu ja elu — nüüd tunnen end selle raamatu ees kidakeelseks jäävat. Mida suudab üks kongressiülevaate lõigukene lisada neile täiuslikult selgetele ja säravatele luuleridadele? Kas väga hea luule üleüldse vajabki ülevaatekriitikat ja selgitamist? See viimane kahtlus kummitab mind juba mõnda aega, ent ikka teen südame kõvaks, ja kui süvenenud analüüsiks pole võimalust ega jõudu, siis leian lahenduse nii, et pöoran oma pealiskaudseks kippuva pilgu tekstidelt enestelt kõrvale ja kõnelen millestki muust, kas või kõigest, mis luulet ümbritseb.

Luuletajapõlv, kuhu kuulub Kersti Merilaas, on meid üllatanud ja rõõmustanud nn. hilisküpsusega, kõrge loomevõime ja silmatorkavate kunstiteostega otse elutee viimasel lõigul. Siia kuuluvad kindlasti veel Betti Alver ja Valmar Adams, ka mitmed neist, kellele surm jõudis kandadele hoopis varem, liiga palju varem. Selle põlvkonna hilisloomingu jõulisuses pole aga müstilist saladust: kõigi nende loomeloost leiame sunnitud eemaletõmbumise perioodi, siis suursuguse taastuleku aja ning lõpuks uue ja küpse enesekindluse aastad. Loomeenergia, mil polnud võimalust rakendada luuletajate keskeas, on vallandunud üsnagi kõrges vanuses. Meie luuleloole on see ju enneolematu kogemus: on üks põlvkond luuletajaid, kelle tähtsamad teosed on kas debüütraamatud või päris viimased luulekogud. Nii kummalisel kombel läheb sild noorusvärskusest vanadustarkusemi, et vahepealset väsimist pole saanudki tekkida. Seda on tänasel lugejal muidugi rõõm öelda, ent kas suudame alati meele pidada, mis hinda niisuguse silla rajamine on luuletajailt nõudnud?

Üllatusin, kui ei leidnud vaadeldavast ajavahemikust Betti Alveri luuleraamatut. Ju piisab tundeks, et ta on oma värssidega meie hulgas, nende publitseerimisest «Loominguski», ja kohe-kohe on ilmumas ka «Korallid Emajões». Pealegi vaatan siin läbi sõrmede asjaolule, kas sel või teisel luuletajal ikka on neil aastail raamat ilmunud või mitte. Ei saa nimetamata jätta näiteks Aleksander Suumanit, kelle ajakirjanduses ilmunud luuletused kõnelevad taasleititud stiilist ja selginenud hingehoiakust: uuesti ja uudsel tasemel on Suuman naasnud selle minimalistliku laadi juurde, mida ta kasutas juba debüütkogus.

Tõeline hilisküpsuse mees viljakuse mõttes on Valmar Adams. Muus asjas tuleb teda aga Alveri ja Merilaasi põlvkonnast lahus käsitleda. «Õhtuse valguse» mahukas luuleosas pole Adams läinud merilaasilikku sõnasäästlikkuse ja range valiku teed. Siin on silmapaistvaid luuletusi kõrvu värsiridades mõtte- või luuleloodetega, eskiise, deklaratsioonide, aforismide, vaimukusi, edevusi jne. Kes oskaks eritleda kirjaniku isikupära, kui kirjanik ainult isikupärast koosnebki? Valmar Adams on unikaalne kirjandusisiksus, kelle looming mis tahes žanris — ja neid valdab ta mitmeid — teenib ikka üht ja sama ülesannet: moodustada ja hoida koos seda põnevat Galaktikat, mille Päikeseks on autor ise. Sel minakesksusel puuduks ehk veetlus, kui oleks tegu mõne rumalavõitu poeedikesega, ent Adams on erudiit, õpetlane, õpetaja — tema mina sisaldab tohutu hulga euroopalikku humanitaarkultuuri koos asjaomase mahasalgamatu eneseimetlusega.

Lehitsen edasigi luulekogusid oletatavate ja tinglike kirjanduspõlvkondade kaupa. Nii

jõuan Debora Vaarandini, kelle luulet leiame ta teostekogu teisest raamatust (esimene ilmus varem). Vaarandist on kirjutatud palju ja hästi, tänavu kirjutatakse veelgi. See, vahetult sõjajärgne põlvkond (ka Aira Kaal, Minni Nurme, Harald Suislepp, Manivald Kesamaa — kui nimetada neid, kellel vahepealsetel aastail on ilmunud luulekogu) on võib-olla veelgi keerulisema kujunemisteedega kui eelnev. Need on luuletajad, kes havi käsul ja ka omal soovil on viljelnud kõiki sõjajärgseid poeetikaid ja triviaalsüsteeme, kes kogust kogusse on niiviisi liikunud tõelise ja ehtsa eneseväljenduse poole, millest mõni teistsuguse käekäiguga põlvkond on võinud alustada. Küpsus, milleni see põlv on näiteks Debora Vaarandi luules jõudnud, pole tulnud kergelt ega kaugeltki kõigile. Järelehüüdes Kesamaale kõneles sellest ausalt ja südamilikult Harald Suislepp.

Lihtsaist asjust lihtsas vormis kirjutavad täna Aira Kaal, Muia Veetamm, Minni Nurme. Igaüks küll erineva luuletaja- ja isikliku teega, on neis sedavõrra ühist, et oma noorusaastate värse püütakse mitte meenutada. Asi pole muidugi mitte neis värssides ega toonases luulekäsituses, vaid selles, kas nüüd elukogenuma kirjanikuna klammerduda ainuüksi tänasesse päeva ja igati sümpaatsetesse tundmustesse või püüda luulendada ka omaenese elu ja oma põlvkonna dramaatilist käekäiku. Midagi sellest üritas oma viimastes värssides avada Juhan Smuul, mõndagi on kirjutanud Debora Vaarandi ja Ralf Parve, aga midagi on jäänud siiski ka luulekujuks sündimata. Ma ei räägi sellest mingi erilise pahatahtlikkuse tõttu, vaid selleks, et meelde tuletada: mitte keegi mitte kunagi ei kaota viimase hingetõmbeni käest oma suurt šanssi, selles veenab meid Alveri, Merilaasi ja Vaarandi hiiline kõrgküpsus, nende aus, avameelne, kirglikult tundepuhas ja ellusuunduv luule.

5

Kõige keerulisema nähtuse moodustavad kirjandusloos autorid, kes debüteerivad ükshaaval kirjanduslike tõusulainete vahepeal. Enamasti kuuluvad nad ea poolest kirjanduslikult vanema põlve hulka, ent jäävad lõpuni üksikuks ega identifitseeru tõeliselt ühegi esteetilise kildkonnaga. Niisuguseid üksiklasi tuli luulesse 1950-ndate aastate keskpaigast alates: Paul Haavaoks, Uno Laht, Kalju Kangur, Adolf Rammo, Helvi Jürisson, Milvi Seping, Velly Verev ja mitmed teised. Siinloetletuist on viimastel aastatel viljakamad olnud Kangur kolme, Laht, Haavaoks, Suislepp ja Verev kahe luulekoguga.

Koloriitsem kuju on muidugi Uno Laht oma «Roosa müra» ja «Küüraka kaissukippujaga». Olen Lahte paaril korral arvustanud ega hakka öeldut üle kordama. Laht on muutunud, ent jäänud paljus endiseks satiirikuks, poliitiliseks luuletajaks, kelle taolist teist meil pole ega paista veel tulevatki.

Helvi Jürissoni «Ilmapuu varjus» on luulevalimik, ent sisaldab ka väikese kogumiku jao värsket luulet. Jürissoni luuletee algus oli rabadavõitu ja põhjustas kriitilisi hinnanguid. Ajapikku on aga autorist kujunenud tõsine ja omanäoline luuletaja ning seda dokumenteerib «Ilmapuu varjus» hästi.

Ülejäänud siinmainituist moodustavadki selle ebamäärase grupi, mis kriitikuil üsna sageli kahe silma vahele jääb. Vaevalt aga saab niisugust kaotsilaskmist ainult kriitikapoolseks diskrimineerimiseks pidada, nagu vahel on väidetud. Ju on ikka neis autoreis endis ka midagi ärakaduvat, eemaletõmbuvat. Igaüks teab nimetada mõnd tuttavat, kes metsas marjul käies oskab järjekindlalt kaduma minna. Vahe on vaid selles, et kirjanduse argipäeva tunglevas karmuses ei hakata neid kadunukesi kuigi sageli otsima ega huikama. Kes tahab, et teda leitaks, peab end ka leitavaks tegema. Tahaksin siiski hea sõnaga toetada Kalju Kanguri kolme sonetikogu, nende akadeemiliselt kindlat vormi ja kohatist nauditavalt täpset tundeväljendust. Kindlasti on Kangurit aidanud vormikultuuri mõttes ta viljakas tõlketegevus, on ju vene luuleklassika mõjutanud ka Kanguri sonettide sisu.

Seevastu Harald Suislepp on ikka olnud omanäoline vormiekperimentaator, ta katsetused ulatuvad epigrammist värssdraamani. Selle kõige kõrval on aga mõnevõrra ebamäärasemaks jäänud ta luule liüriline raskuspunkt, see luuletaja põhiline südamik. Ehk on selles ka üks kaotsimineku põhjusi. Algusest peale on omi radu liikunud Adolf Rammo ja Milvi Seping. Pildi keskele trügijad pole nad olnud, keegi kriitikuist pole neid ka sinna tõmmata üritanud. Just seda viimast katsetas Velly Verevi luulega Linnar Priimägi, aga kas tal see üksinda päriselt korda läks? Priimäe katses, mida ta kordas ka Leelo Tungalt arvustades, oli siiski midagi sümpaatset. Ehk ei olegi nii mõttetu üksikuid varjujäänud andeid toetada ja esile tõsta, neid kas või julgustada. Kuid siis peab kriitikul olema ka tuglaslikku järjekindlust ja abivalmidust oma ürituses, ka samasugust mastaapi missioonitunnet.

Otse selle üksiklastest grupi kannul või kõrval tuli kirjandusse hoopis esilekerkivam rühm: Ellen Niit, Jaan Kross ja Ain Kaalep. Neist Jaan Kross pole proosasse siirdumise järel enam luulet avaldanud, kongressidevahelisel perioodil ei ole olnud luulekogu Ellen Niidult. Vilja-

kam on viimastel aastatel olnud seevastu Ain Kaalep. Mitut puhku on ta luuletusi ilmunud «Loomingus», otse kongressi eel tuli välja uus luuleraamat. Siinsed järeldused toetuvad siiski peamiselt muljele, mis jäänud ajakirjanduses publitseeritud. Ja need muljed on olnud üllatuslikud, meeldivad. Kaalep, kes ikka nii hästi on osanud oma loomuosast tundelisust pidurdada ja kainestada kõikvõimalike näitlike vormistuudiumide ja võõritusvõtetega, on korraga hinge ja elamuse poolest nii saadaval, nii avali ja sellest avaliolekust on sündinud hulk sügavaid, meelde jäävaid luuletusi. Oligi ehk aeg pöörata selg nii Brechtile kui Becherile, kes ikka Kaalepit on kummitama kippunud, ja vaadata silmast silma Aphroditele, kes on ju parimaid luuleõpetajaid.

6

Olen jõudnud luulekogude sirvimisega kassetipõlvkonnani. Eemalseisja võiks arvata, et just see põlv luuletajaid on esimene, kelle loometeed pole häirinud sotsiaalsed ja isiklikud kataklüsmid, kes on võinud oma annet arendada ühiskonna toetuse ja mõistva kriitika toel. Paraku pole see päriselt nii. Peaaegu kõigil kassetipõlvkonna luuletajail on tulnud omal nahal kogeda sotsiaalse luule viljelemise kogu ränkust. Just too tänaseks kurikuulus vanamoodi mõtlemine on viinud lahkkelideni lugejaskonna- ja kriitikapoolsete hinnangute ja kultuuri juhtimise ametkondlike järelduste vahel, kusjuures nende lahkkelide selgituskohtadeks on jäänud peamiselt kinnised koosolekud, nõupidamised ja muu seesugune. Mõnelgi juhul on mindud kättemaksuva mahavaikimise teed või tehtud vastutavateks toimetajad, kirjastajad, kirjandusjuhid. Kõigis eluvaldkondades nimetatakse seda juhtimismoodust nüüd üsna ühemõtteliselt kriitika kinnimätsimiseks, tõelise, avameelse, enesekriitilise ühiskondliku mõtlemise tõrjumiseks.

On selge, et kunstniku subjektiivne pilk pole alati suuteline kujutama ühiskondlikke ja ajaloolisi nähtusi teadlasliku objektiivsusega. Aga tõeliseks objektiivsuseks pole alati suuteline isegi teadlane: kritiseerides äsja läbitud ajaloojärku, kritiseerime ühtlasi neid ühiskonnateadlasi, kelle abivalmiduseta polekski saanud tekkida enesega rahulolevat, kriitika-vaba ühiskondliku mõtlemise tüüpi. Kunst oma subjektiivsuses jõudis neil aastail tõele mõnigi kord lähemale ja seal, kus ta sellega hakkama ei saanud, tulnuks talle läheneda lenniliku diferentseerivusega, s. t. avaliku mitmekülgse analüüsi, põhjendatud etteheidete ja põhjendatud tunnustamisega. Just seda ei ole tänaseni tehtud Hando Runneli puhul, poolavalikke kõhklusid on kostnud Jaan Kaplinski, Mats Traadi, Paul-Eerik Rummo, Viivi Luige, Uno Lahe ja mitme teisegi loomingu ümber. Kui tahame, et sünniks uut tüüpi mõtlemine, peame omandama, või tegelikult taastama, nagu tabavalt märkis «Edasis» Jaak Allik, ka sellele mõtlemisele ainuvõimalikud avalikud, kriitilised ja enesekriitilised, objekti diferentseerivalt käsitlevad mõtlemisvormid. Mul on tunne, et niisuguste vormide sünniks löi äsjane partei kongress küll eeldused, kuid et meil Eestis, eriti aga meie kultuurielus ei olda nende vormide vastuvõtuks mitte päriselt valmis. Seda tõestab kas või kirjanike kongressi eelsete mõttevahetuste ja arvamuste loidus ja jõuetus, tõeliselt olulistest sotsiaalsetest ja poliitilistest probleemidest kõrvalehiilimine. Seda tõestab ka see, et ma pole hoopiski kindel, kas mu mõtted siin kõigilt kolleegidelt toetust leiavad, kas neil täna honoraride, puhkekodude, tiitlite, korterite, kriitikaga kemplemise, kirjastajate, trükkalite ja raamatukaubastajate taltsutamise kõrval ongi enam mahti ja tahtmist mõelda üldisematele, kogu meie rahvast puudutavatele asjadele.

Siiski on viimastel aastatel kirjanduse üldistavat, sotsiaalkriitilist, filosoofilist ja kõlbelist toonust aidanud oluliselt tõsta just toosama kuuekümnendate aastate põlvkond ja eeskätt selle põlvkonna luuletajad — Hando Runnel, Jaan Kaplinski, Viivi Luik, Mats Traat ja üle hulga aja taas Paul-Eerik Rummo.

Enne kui mainida luulekogusid, tahaksin veel mõne sõna öelda nimetatud põlvkonna prosaistide kohta. Eeskätt just nemad on toonud eesti proosasse tähelepanndava annuse lüürilisust ja kujundlikkust. Kui Gogol nimetas oma «Surnud hingi» poeemiks, siis poleks ju patt näha poeemilisust ka Viivi Luige «Seitsmendas rahukevades» ja Mats Traadi jutustuses «Puud olid, puud olid helled velled». Aga tugevat lüürilist elementi on ju niisamuti Mati Undil, Arvo Valtonil, Rein Saluril, Vaino Vahingul ja mõnel teiselgi.

Hando Runnelit on kriitikas paaril korral möödaminnes kõrvutatud vene luuletaja Sergei Jesseniniga. Mingi nurga alt, n. ö. külapoeedi valulist ja vastuoluderohket rolli silmas pidades on see ehk õigustatudki, aga ka ainult. Ei ole Runnelis jesseninlikku lapselikkust ja boheemlikku dändilikkust, pigem on ta šukšnilikult raskemeelne, karm ja samas huumorivaldis. Iga Runneli luulekogu ilmumine on olnud (esikkogude järel) vaeva- ja probleemirohke protsess, teisiti polnud see ka «Punaste õhtute purpuriga». Mis võiks olla loomulikku kui see, et luuletaja kõneleb valutava südamega oma kodumaast ja rahvast, tänasest maailmast ja tänasest inimesest, — aga ei, Eestimaal ja Runneli puhul ei peeta seda südamevalu loomu-

likuks, tema luule ümbritsetakse juba mitmendat korda kunstliku vaikusega. Raske isegi uskuda, et võib leiduda niisugust ideoloogilist lühinägelikkust, just nagu suudaks paar olematut retsensiooni ja mõned karistused teha olematuks luule olemasolu.

Ent olgu veel sellega, kuidas on, märksa kurvem on see, et niiviisi taandatakse üks avarapilguline luuletaja mingiks paharetlikuks satiirikuks, n.-ö. valvevaenlaseks. Kas meil on tõesti õigust nii suurt annet sel kombel kohelda? Kas pole selles ja mitmes teiseski asjas tegu just niisuguse «kui-midagi-ei-juhtuks»-sündroomiga, millest nüüd kirjutatakse, provintsliku tõekartusega sel määral, et kirjaniku subjektiivsused ja ideoloogilised vaieldavused ei pälvi isegi mitte kriitikat, objektiivsest analüüsist rääkimata. Uskugem, et uues, tõejulgemas ajas jõuab kriitiline mõte ka «Punaste õhtute purpurini».

Kolm luulekogu on vaadeldaval ajal ilmunud Jaan Kaplinskilt. Kriitika on märganud, et Kaplinski luules on toimunud mingi muutus ja see on esile kutsunud vastakaid arvamusi. Noor Kaplinski võis kirjutada kas või indiaanlastest, seda tajuti ikkagi nii, nagu räägiks ta meist endast. Aga nüüd, kus ta kirjeldab peaaegu dokumentaalse tõepärasusega end ümbritsevat elu, on tajumused hoopiski lahkuminevamad. Mulle igatahes ei tundu Kaplinski tänane luule palderjanimaiguline, näen selles pigem katsed vabaneda teatavast traditsioonilisest luulekeelest ja euroopaliku poeetilise mõtlemise stampidest. Mitte rahulikums, vaid ärevaks teeb filosoofiline tõdemus tõeluse saavutamatuses, inimtunnetuse saatuslikust piiratuses. Luulekeele mõttes on Kaplinskile kõige vastandlikum poeet ta enda põlvkonnakaaslane Arvi Siig, mees, kelle utsitamisest on kriitika algusest peale eriti agar olnud. Arvi Siia auks peab ütleva, et ta pole oma isikupärasust minetanud ja et tal seda ka märkimisväärselt on. Ta kasutab jõulist, enharmonilist, rohkete, tahtlikult nurgeliste metafooridega poliitilise luule keelt, mida võib kohata tänapäeva vene luules, eeskätt Jevtušenkol, aga ka meie Uno Lahel. Ent Arvi Siig on kärelda alguse järel osutunud hoopiski lüürilisemaks, pehmemeelsemaks luuletajaks, kui seesugune poeetika eeldaks. Siit ka vastuolu, mida kriitika on märganud. Ehk sõandab ta edaspidi jevtušenkolikku poliitilisust endas mitte alla suruda, vaid tagant õhutada?

«Seitsmenda rahukevade» tuuled on täna just nagu kõrvale tõrjunud Viivi Luige luulekogu «Rängast rõõmust» elamustaju. Küllap see on aja optiline pete, sest Viivi Luige värskemaa luule täpsus ja jõulisus pole iseenesest midagi minetanud. Kui kuuekümnendate aastate luuletajad on oma eeskujude hulgas ise nimetanud arbujaid, siis Viivi Luige varasemas luules on märgata neist ehk ainult Masingu luule mõju. Arbujalikkusele Merilaasi ja Alveri luule mõttes on aga Luik lähenenud just oma viimaste aastate luules.

Paul-Eerik Rummo tagasitulekust eesti luulesse olen äsja lähemalt kirjutanud. See sündmus rõõmustab meid kõiki iseenesestki, ent kõige rõõmu taga ei saa märkamata jääda, milline ajalooline õppetund on etendunud otse meie silme all. Taas sündis tõsine sotsiaalne luulesõna liiga vara, taas avaldatakse teda liiga hilja. Kui palju ka ei kirjutaks meie kunstiteoreetikud, et tõeline kunst sammub ajast ees, et kunstiteos on tervik jne. — see kõik ei loe nende «kunstiteaduse spetsialistide» ees, kes otsustavad teose reaalse terviklikkuse üle ja kes oma ametirahu nimel oskavad kärpida nii Puškinit kui Shakespeare'i. Ma ei usu, et meile, kes me kõik oleme nõukogude koolides ja ülikoolides õppinud põhjalikult marksismi ja marksistlikku kunstikäsitust, on üleüldse seesugust Paul-Eerik Rummo või ka näiteks Sukšini tüüpi valusat ajaloolist kogemust tarvis. Miks on nüüd vaja nii entusiastlikult kritiseerida neid äsjaseid aastaid, mis on ju suur osa meiegi elust? Ehk on tulnud aeg märgata sotsiaalseid probleeme vähemalt järgmisel aastal, kui neid märkab kunstniku silm? Või ülejärmisel? Igal juhul mitte seitseteist aastat hiljem.

Eeskätt proosakirjanikuks on muutunud Mats Traat. Aga ta pole selle kõrval loobunud luuletamisestki, just neil päevil ilmunud luulekogus «Sügislootus» on mõndagi, mis täiendab selle hea ja omapärase luuletaja loomingu paremikki. Mul on tänaseni kahju, et luulest tõmbus päriselt eemale Enn Vetemaa ja et Ly Seppel pole pärast oma silmatorkavalt head teist luulekogu juba üle kümnekonna aasta luuleraamatut avaldanud. Sedapuhku ei ole nimetada Nikolai Baturinit, Rudolf Rimmelit, Linda Ruudi ja Andres Ehinit. Aleksander Suumani perioodikas ilmunud luuletustest oli juba juttu. Küll on kaks raamatut ilmunud Leelo Tunglalt, kes vahepeal siirdus üsna edukalt lastekirjandusse. Täiskasvanutele kirjutatud värssides on tal olnud tasemelisi kõikumisi, aga see ei peaks segama tunnustamast seda, mis ikkagi on õnnestunud.

Kui juba põlvkondadest jutt, peaks otsustama, kas kuuekümnendate põlvkonna piir panna otse 1971. aastal ilmunud «Närvitrüki» ette või hoopiski selle järele. Kaldun just viimase arvamuse poole, sest minu meelest tuleb «Närvitrüki» järel hoopis sügavam murrang, kui oli kassetide ja «Närvitrüki» vahel. «Närvitrükk» koos mitme sellele järgnenud hilisdebüüdiga kuuluvad vaimult ja vormilt kuuekümnendate aastate luule järelväkke, selle viimsete mohikaanlaste hulka. Seega lõpetaksin selle põlvkonna niisuguste nimedega nagu Juhan Viiding, Johnny B. Isotamm, Joel Sang, Toomas Liiv, Eha Lättemäe, Ene Mihkelson, Ave Alavainu, Rein Sander, Peep Ilmet, Aivo Lõhmus, Vesipapp ja ehk veelgi mõni.

Neilt kõigilt on peale Isotamme vahepeal ka luulekogu ilmunud. Juhan Viidingu, Toomas Liivi ja Joel Sanga luulekogu kohta olen niisamuti oma arvamuse juba varem välja öelnud, aga igaks juhuks nimetan siingi nende kolme raamatu, vastavalt pealkirjadega «Täna ja palun», «Fragment» ja «Abisõnad», poeetilis-otsingulist rolli. Kõik nad on nende luuletajate loomingus uudsed ja uudsed on nad ka meie luulemõtte seisukohalt. Viidingu ja Liivi raamatud põhjustasid ka eri arvamusi, kuid eks see ole niisugusel puhul loomulik. Autorid on kõik teadlikud, kogenud sõna ja mõttega mehed, vaevalt nad midagi niisugust ette võtavad, mille vajalikkuses veendunud pole.

Viljaka, iseseisvalt omapärase luulekaare sooritas vahepeal Ene Mihkelson. Nagu Eha Lättemäelgi, pole ta luule hõlpsate spekulatsioonidega avatav, nii et ma ei taipa, miks ta värsse on tahtnud intellektuaalseiks klassifitseerida. Päriselt intellektuaalset luulet, mõtlemise loogikast, üldistuste korrektsusest ja järjekindlusest elamust leidvat ja mõtlemise sügavuse kogemust vahendavat luulet on meil haruharva lugeda. Mõnikord võib seda leida ka Ene Mihkelsonil, domineerivam on aga vaba arendusega emotsionaalsete piltide luule, midagi seesugust, mida maalikunstis on hakatud nimetama abstraktseks ekspresionismiks.

Rein Sander, Peep Ilmet ja Aivo Lõhmus on poetika mõttes liikunud tuttavamail radadel, tähelepanuväärne on nende meeste tõsidus kõiges, millest nad räägivad. Võib-olla ühe põlvkonna viimsed mohikaanlased just niisugused ongi, pealtpoolt väga tõsimeelsed ja kindlad, seestpoolt hoopis rabadamad ja isegi pidetumad, sest tunnevad end üksi jäänuina keset uue lõimega aega ja inimesi ega suuda sellest tundest iialgi vabaneda.

7

Niisiis, uus sugupõlv on meie luules ikkagi olemas. See kerkis esile kunagise «Noorte kirjan-dussünnimusega» ja avas ka uue luuledebüütide sarja, mis on jätkunud tänaseni. Selekt-sioon ei ole aga selle põlvkonna hulgas lõppenud esikraamatute tasandil, nagu see oli varem, vaid jätkub edasi. Kes neist meie luulet rikastama jääb, ei ole peale paari nime veel sugugi selge. Neid paari nime, Doris Karevat ja Mari Vallisood, on kriitikas ka korduvalt esile tõstetud, kummaltki on kahe kongressi vahel ilmunud kaks luulekogu. Pole kahtlust, et need raamatud kuuluvad selle kümnendi luule paremiku hulka, ning see on suur saavutus.

Paari raamatu avaldamiseni on sellest põlvkonnast jõudnud Rein Raud, Katrin Väli ja Mario Kivistik, ent ära mainiksin kõik debütandid: Lembit Kurvits, Julius Ürt, Aime Han-sen, Sulev Kübarsepp, Madli Morell, Eeva Park, Viire Villandi, Märt Luige, Ilmar Trull, Annes Ihoma, Aado Lintrop, Merike Oim ja Tõnu Önnepalu. Kriitika on neist kõigist tähele-paneliku pilguga üle käinud, esile on tõstetud Rein Rauda, Sulev Kübarseppa, Madli Morelli, Eeva Parki, Märt Luiget, Ilmar Trulli ja Aado Lintropi. On tulnud ette ka lahkavamusi ja isegi üsna eitavaid hinnanguid. Kriitilisemad on oldud selle põlvkonna suhtes tervikuna. Debüüte on aga sel kümnendil tulnud ka väljastpoolt noorte sarja: Peep Ilmet, Helgi Kauber, Ingel Tael, Jüri Talvet, Ott Arder, Krista Kajar, Vaike Pilvistu, Astrid Reinla, Maie Rimmel ja Agu Sisask. Neist on heatahtlikumat vastuvõttu leidnud Ilmet, Talvet, Arder ja Rimmel.

Mis siis ikkagi paneb väitma, et Eesti Luulelas valitseb ülev igavus, kui tsiteerida Joel Sanga? Miks pole ikkagi elulist põnevust? Vastus sellele küsimusele on seotud hinnanguga noorte luulele, sest nagu «Keele ja Kirjanduse» mõttevahetuseski välja öeldi, on uuendus-likkuse ja elulisuse eest hoolt kandnud pigem küpsem kui noorem luuletajapõlv. Mul on tunne, et need noored on kuidagi liiga varatargad, juba ette teadlikud, et sotsiaalne või esteetiline idealism võib lõppeda krahhiga, võib osutada kahe teraga mõõgaks, liiga riskant-seks, et seda enese peal proovida. Vihjetega kuuekümnendate aastate põlvkonnale on seda väljagi öeldud. Teatakse, et pole võimalust olla puškinid, püütakse saada vähemalt lermontovideks. Enamasti ei olda aga isegi mitte seda, sest Lermontovile polnud dekabristlik idealism võõras, vaid puhkevas nooruses valuliselt üle elatud. Idealismita on raske, kui mitte võima-tugi teha kunsti, moodustada omanäolist põlvkonda. Idealismita, usuta inimesesse ja tule-vikku, usuta oma rahvasse ja ka iseendasse ei sünni tõelist luulet. Suurte luuletajate isiklik pessimism ja kibestumus on ikka osutunud laiemas kontekstis eriti kirklikuks veendumu-seks, eriti kõrgete ja kompromissitute sihtide väljendusvormiks. Juhan Liivi meeletehni valulisest luulest, millest viimati joobuti kuuekümnendail aastail, on meie rahvas ja luule ikka ammutanud elujõudu, mitte vastupidi.

Tahaksingi lõpetada just niisama järsult ja prognoosideta, tahaksin lõpetada ettepane-kuga: andkem üle hulga aja taas välja täiskogu Juhan Liivi luulet, aga ka Jaan Oksa, Henrik Visnapuud, Heiti Talvikut, Uku Masingut, miks mitte jälle ka Lermontovi, Goethet, Byronit, Éluard'i, Prévert'i, Lorcat ning paljusid-paljusid teisi. Telligem noortelt luuletajatelt endilt luuletõlkeid, pangem nad rahvaste luules ringi vaatama, nägema, kogema, ennekõike aga huvituma, nagu huvitusid varasemad põlvkonnad. Kas saab siis kunstiks vajalik idealism päris sündimata jääda? Kui mitte neis, siis kas või hoopis uute ja tundmatute autorite hinges.

ANDRES LANGEMETS

Jüri Talvet

KIRJANIKU PORTREE TEMA SÜNNIPÄEVAKS EHK AIN KAALEPI LUULE JA TARKUS

*«Povera e nuda vai Filosofia,»
dice la turba al vil guadagno intesa.*

*Pochi compagni avrai per l'altra via:
tanto ti prego più, gentile spirito,
non lassar la magnanima tua impresa.*

Petrarca, Canzoniere, VII

Kunagi küsis minult keegi keda siinilmas enam ei ple, kas ehk mina olin too suurte heledate silmadega noormees, kes «Järvemaastike» «De arte poetica» 11. palas loeb oma õpetajale Ain Kaalepile värsse, paremaid kui õpetaja enda omad, ja kes seejärel õpetaja kujutluses muutub omakorda õpetajaks, kellele aastaid hiljem loeb värsse ette üks teine, võib-olla niisamasuguste heledate silmadega noormees. Ei, mina see ei olnud. Mina nägin esimest korda Ain Kaalepit Elvas, kui «Järvemaastikud» olid juba kirjutatud ja ilmunud. Ent kui hästi mõelda, võisin ma see siiski olla, nii nagu võis too teine või kolmas või neljas noormees — siis küll juba pruunide silmadega — olla taas Ain Kaalep ise, kellel oli vahest midagi öelda oma õpetajale või ka oma õpetaja õpetajale, kas või Petrarcale endale. Sest nii nagu ühes oma kaunimas luuletuses ütleb inglise romantik William Wordsworth, «laps on mehe isa», ja nii nagu ta sellesama luuletuse lõpetab sooviga, et «talle antud aastaid seoks igavesti ühte loomulik hardus», on kogu luule oma sügavuses tundlikke ja lahkeid vaime lakkamatult äratav, ühendav vool. Petrarca kõneleb oma kirjades Vergiliusega, Ciceroga. Nood kuulevad teda, nii nagu kuuleme meie neid või nagu meie aja suurimaid luuletajaid kuuldakse küllap sadadegi aastate pärast.

See otsekusi kolmainusliku osaduse läbi edasi kanduv vool ei toida muidugi mitte ainult luulet, vaid igasugust vaimsust. Luulesse tulvab ta ehk kõige külluslikumalt, täielikumalt, nõnda, et luule ka ise võib teisi vaimusfääre mõjutada ja elustada. Vahest mitte sel määral, nagu kunagi igatses Novalis — et poeesia innustaks kogu inimtegevust, olgu majandust, kaubandust, poliitikaelu jm. —, kuid vähemalt seletab ta paljude vaimuinimeste, sealhulgas poetide mitmekülgust. Mida suuremad nad olid, seda suuremas avatuses nähtusid nende huvid. Millele end ka ei pühendatud, igal juhul kandis seda igatsus jõuda imelise alguse juurde. Niisiis küsimusele, mis oli varem, kas oma looming või tõlkelooming, vastab Ain Kaalep endastmõistetavusega, et mõlema algus ja tõuge oli üks: «soov lähemalt tundma õppida seda salapäraselt inimvaimu funktsiooni, mida eesti keeles nimetatakse luuleks» (SV 5. IX 1982). Ma ei kahtle, et seesama sisemine tung virgutab samuti Ain Kaalepi esseistikat, mis seni kokku võetuna raamatus «Maavallast ja maailmakirjandusest» (1984, J. Smuuli nimeline aastapreemia) ei kaalu meie kultuuripanoraamis oluliselt vähem kui eelnev isiklik luule («Aomaastikud», 1962, «Samarkandi vihik», 1962, «Järvemaastikud», 1968, «Klaasmaastikud», 1971, «Paani surm ja teisi luuletusi», 1976) ning tõlkelooming, mis oma hämmastavas haardes ja rohkuses siinse sissejuhatuse parenteesi täisloeteluna kuidagiviisi ära ei mahuks. Nimetan vaid, et need on peamiselt luuletõlked (Sophokles, Euripides, Aristophanes, Horatius, Ovidius, Martialis, Plautus, keskaja trubaduudid ja satiirikud, Camões, Lope de Vega, Sevtsenko, García Lorca, Vallejo, Pessoa, Prévert, Aleixandre, Espriu, Paz), aga ka proosa-tõlkeid (Frisch, Brecht, Nossack, H. Mann, Doderer, Jahnn, Gütersloh, Horváth, Hofmannsthal) ja et peale selle on Ain Kaalep tõlkinud veel väga viljakalt muudki, mis koondub luulena kahte «Peegelmaastikku» (1976 ja 1980).

Luule heidab oma õllistavat varju niisiis teistelegi vaimsetele tegevustele. Ka elule endale heidab ta helgeid tagasipeegeldusi. Ain Kaalep elab avarate akendega majas. Sisse astunult lahkutakse sealt rõõmsaina, uue valguse kandamiga, sest valgus ei kogune sinna ainult nendest akendest, mille raamid on puust, vaid kusagilt veel. Kõik see on meeles. Kuid luule asub siiski kõigepealt luules, ja kui soovida vaadelda, kuidas seda algusest peale endale ja endas on avastanud Ain Kaalep, pole õigupoolest teist teed, kui minna ajas veerandsada aastat tagasi, kahe väikese raamatu juurde. Ja kujutleda.

Ain Kaalep lõpetab soome-ugri filoloogia erialal Tartu ülikooli 30-aastasena (1956). Ta ilmub kirjanikuna avalikkuse ette suhteliselt hilja. Kirjaniku poisiiga tabas sõda rängalt ja valusalt, nagu meenutatakse «Järvemaastike» brechtlikus luuletuses «Julgusevõistlus» («Kurbuse ja kokkumise lõppes meie poisipõlv / aastal 1943 / ja me poisinulikad, mõni natuke mehegi nägu, / hüppasime — kes ellu, kes surma.»). Areng on aeglasem, aga nähtavasti tänu sellele sügavam. Juba varases esseistikas — 1960-ndate alguses — märkame suurt lugemust, julgeid kultuurilisi kompeid Eestist väljapoole, ja mis kõige tähtsam, ajaloo taju. See ei tule niisama lihtsalt koos pelga mõistuse harimisega; selleks on vaja oma ajaga vastu võtta ja (läbi) elada suurt aega; on vaja, nagu sõnasõnalises tõlkes ütleb üks Hispaania vana-sõna, anda ajale aega.

Essees «Kajastusi kadunud kultuuridest» (Lmg. 1960, 11) kirjutab 34-aastane Ain Kaalep XIX sajandi USA kirjandusest, Longfellow' eeposest «Haiavata» ja maailma luule eepilisest panoraamist nii koduse kindlusega, nagu eesti kirjandusest ei kirjutaks mõni eakamgi eesti filoloog. Kirjutab nii hästi, et 25 aastat hiljem tema nimekas põlvkonnakaaslane Jaan Kross «Maavallast ja maailmakirjandusest»-raamatut üle lugedes ei saa teisiti kui tunnistada: «Aga püstitades oma vaatlusesemeile nappe, üliselgeid ja kõikehõlmavaid taustu, on Kaalep ainulaadne. Tema formulatsioonid on seal sageli nii mahukad ja lüümed, et tunduvad kuuluvat parimasse, mis maailmas sellelaadset öeldud» (KK 1985, 2). Ning Jaan Kross otsib üles ühe säravama lause sellestasamast «Haiavata»-esseest.

Ain Kaalep kaitseb «metsakultuure» ja mõistab hukka kultuurilist šovinismi, tema süm-paatiad kuuluvad rohkem eristavale «üksikule» kui lamestavale «üldisele», ta näitab roman-tismi teeneid kordumatu «üksiku», väike- ja loodusrahvaste kultuuride avastamises «tsivi-liseeritud» maailmale. Ta ei poolda sellestasamast «üldisest» normeeritud kriteeriumide ülekandmist kultuurivahetusse, vaid (essees «Üldisi mõtteavaldusi illustreerijast ja tõlki-jast», SV 3. VII 1960) mõõnab avaramat põhimõtet, soosib tõlkeprintsipiide mitmuslikkust, tõlgenduste individuaalsusi. 1962. aastaks omandab ta meie kultuurielus juba sellise asendi, et võib mõnes oma kirjutises paista lausa elupõlise mentorina (essees «Desdemona majast ja Villu keldrist» ütleb ta end usutlevat üht 30-aastast noormeest), kui me ei teaks, et ta ise on siis vaevalt ületanud 35 aasta piiri, ea, mis Dantele ei olnud muu kui vaid rännu lähtekoht. Tarkust on juba nii palju, et see hakkab tasapisi igatsema suuremat iseseisvust, nõuab endale ikka rohkem iseette tähelepanu teel, mis on arusaadavalt ja endistviisi üks — luule otsing. Kuigi tema luule ei ilmu avalikkuse ette oluliselt varem kui 1960-ndate noortel geeniuistel Jaan Kaplinski ja Paul-Eerik Rummol, on ta endastmõistetavalt nende õpetaja. Essees «Uusi tõlkeid Molière'i loomingust» (KK 1962, 6) soovib Ain Kaalep tõsiteaduslikku tööd, mis paneks jalad alla meie tõlkekritikale. August Sanga Molière'i-tõlkeid küll kõrgelt hinnates leiab ta neis üksikuid riime ja rütme, mis tema arvates võinuksid olla täpsemad.

Raamatukaante vahele jõuavad esmalt tõlked: ülikooli lõpuaastal 1956 Heine luuletusi, 1959 Schilleri luulet; ühiselt Aleksander Kurtnaga vahendab ta 1959 Słowackit ning koos Harald Rajametsaga ja Juri Sumakoviga 1961 Sevtšenkot. Tõeline saavutus sõjajärgse eesti kirjanduse avangardis on aga aasta 1962. Lisaks Johannes Becheri tõlgetele ning tõsistele töödele «Keskaja ja vararenessansi antoloogias» (katkendid anglosaksi eeposest «Beowulf» ja hispaania eeposest «Laul minu Cidist», trubaduuride luule, fablood ja farsid) ilmub Ain Kaalepi esimene täiesti jagamatu suurtõlge: Lope de Vegale omistatav hispaania värss-draama «Sevilla täht». See on siiani jäänud ainsa eestikeelse tõlkena esindama suurt hispaania klassikalist draamat.

1962 avaldab Ain Kaalep 2 originaal-luulekogu ning samal aastal võetakse ta ENSV Kir-janike Liidu liikmeks. Võib-olla oleksid «Aomaastikud» võinud soodsamas olukorras ilmuda juba tunduvalt varem, dateerub ju põhijagu selles sisalduvaid luuletusi 1950-ndate aasta-tega, varaseim luuletus, «Viimne riba hinge kistud rinnast...», aga aastaga 1949. Igal juhul on see noor Ain Kaalep. Vabavärsilises avalaulus ütleb ta küll, et ei soovi olla prohvet, kuid laul ise on prohvetlik. Nagu noor Hölderlin ligi 200 aastat varem oma Tübingeni hüm-nides, igatseb noor Kaalep jäägitult teenida armastuse, ilu, headuse, sõpruse ja inimlikkuse altarit; tahab olla üks rahvaga ning, nii nagu seda ihaldas Petrarca oma esikpoeemis «Afri-ca», olla ka tuntud ja kuulus oma maal. Ta haridus on soomeugrilik, ta tunneb hästi keelt ja selle murdeid, oma rahva luulet (vt. «Sellised laulud») ja ajalugu, kuid teab niisama hästi, et ühegi rahva poeetiline areng ei ole toitunud ainult oma mullast. Ta hakkab meie luulesse raashaaval kandma suure maailma helisid ja mõtteid. Hispaaniaaliku romansi rütme ja asso-nantse järgivas luuletuses «Sõber, kui ehitad maja» soovib luuletaja meile (ja endale) ava-raid, valgusküllaseid aknaid. (Hiljem köidab akna-motiiv teda taas, kui ta «Klaasmaastike» sonettide ühele osale laenab moto Jorge Guillénilt: «Olen nagu mu aken»). Võib-olla kannab see luuletus meie poeesiasse lisaks meloodiale veel ka midagi vaimu-hispaaniaaliku: kas

ainult «hinge»/«keha» dualismi või ka «hinge» primaadi «keha» ees — nagu näib osutavat luuletuse eelviimane stroof. Hinge pool samastub kaheldamatult valgusega, vaimu tarkusega, ja ka siin leidub väike äratus Hispaaniast, kui luuletaja «Templi trellide peal lugeda» deviiiks valib renessansiaegse humanisti, Erasmuse sõbra ja kaasmõtletaja Juan Luis Vivese sõnad: «Nad astugu oma koolidesse kui templitesse.» Mõnikord on aga kohalik nii kohalik (Vapramäe) ja kauge nii kauge (Hiina), et nende seos, nagu luuletuses «Vapramäe motiiv», võib kohalikku elusse ja ajaloosse vähepehendumisega minna kaduma.

Sõda ja sellele järgnenud aastad on alles värske minevik. Nad peegelduvad õige mitme «Aomaastike» luuletuse võitlevas humanismis ja sellega kõige paremini sobivas avatud-ekspressionistlikus vabavärsis. See luule võib taoti olla proosakõneline (tsükkel «Sõjamaastikud»); sedamoodi olid kirjutanud Brecht ja Becher. «Lõikuskuu sonaadis» lisanduvad ekspressionismile aga alliksaarelikud sõnamängud, alliteratsioonid ja assonantsid, suurem artistlikkus ja ühtlasi vaimuterav huumor või kerge (enese)iroonia, kontseptism, mida — teistes vormides — võib märgata juba varasemateski luuletustes. Tähtis on üllatada, olla epigrammiliselt vaimukas, ja see läheb hästi korda («Õine vahetus»; siis too poleemikat tekitanud lühipala «Tea: kui sind armastamast lakkan . . . », mille parima analüüsi annab autor ise essees «Maitse eetikast», KK 1973, 6, jm.). Vaim ei lase tõelusel end nii lihtsasti kaasa haarata, vaid üritab üha endasse tõmbuda, et tõelust elutargalt, põgusa vahemaa tagant jälgida. Seetõttu jäävad edaspidi harvemaks uljatoonilised, iga hinna eest optimistlikud ja rahvalikkusele pretendeerivad luuletused (kuigi mõni neist tõepoolest väga populaarseks ja koguni lauldavaks saab, näit. «Ristsed» Valter Ojakäärü viisi ja kadunud Artur Rinne hääle kaudu).

Lüürilis-intiimses valdkonnas tähendab vaimsuse süvenemine kujundliku süsteemi laiendamist. Tudengiaastailt pärinev tsükkel «Väikesed eeleegiad», kus väljendub usk armastusse ja kevadesse, on vahest «Aomaastike» mõjuvaim osa. Selleks ajaks on noor luuletaja tutvust teinud antiikse poeesiaga, ja nii kirjutab ta «Väikesed eeleegiad» eeleegilises distihhonis, saavutades vanu meistreid järgides silmapaistvaid tulemusi. Nagu Vergiliuse ja Ovidiuse luules, on siingi peegeldus konkreetne, esemeline ja maine («Selge ja kuum oli päev. Eks laudast vankrile rammu / tõstnud me kaks, särk märg . . . »), kuid veetleva loomulikkusega, nagu taas Vergiliusel või Horatiusel, siginevad sinnasamasse maisust laiendavad ja põlistavad metafoorid («Tantsinud küll juba, tuisk, sinu varbad on hangede turjal . . . »), mis on ehtsalt poeetilised, ka siis, kui nad mõnes värsis kübeke maneerlikult kõlavad (« . . . varavalgega tormame välja / voodist nii nagu kaks kitse, kel kannul on kütt.»).

Saksa ja vene romantilise luule pärandina tunduvad tsükkel «Neli legendi» ja «Jeanne d'Arce portree». Nende pajatav laad jätkub Ain Kaalepil ka hiljem, kuni «Paani surma» värsnovellini «Neegritar sigaretiga»: eksootiline teema, sealhulgas süvenev orientaalne huvi, naljatlevad puändid, humoristlikkus, kas jambilised paarisriimid, trohheilised nelikud või katsetused idamaiste monoriimidega.

«Aomaastikud» sulguvad ekspressionistliku pühendusluuletusega «Leninist», kus lükatke tagasi kinnistõed, kõik see, mis sotsialismis näeb üksnes olemisvormi vormi enda pärast ega mõista, et sotsialism on sotsialism üksnes sel juhul, kui ta sisuks on humaansus. Küllap on see parim, mis eesti keeles Leninist on kirjutatud.

Samal 1962. aastal ilmunud «Samarkandi vihik» hõlmab «Aomaastikest» tublisti värskeimat materjali, on paari erandiga kirjutatud 1961. aasta sügise 2-kuulise Usbeki-reisi jooksul. Peaaasjalikult siiski euroopalikes vormides poeetilisse reisipäevikusse põimib autor tõlkegaseele ja -rubaiisid Ida klassikutele (Omar Chajjam, Alisher Navoi jt.) ning uuema aja usbeki poetidelt (Mirtemir, Zulfija jt.). Ida ja Lõuna kütkestavad põhjamaist luuletajat, ta ihaldab kustutada piire enese ja lummava «võõra» tõeluse vahelt, sulaneda elurütmi, kus «kõik juhuslik, kõik juhuslik / hoopis peab ununema», kuid samas püsib vist ka tõetera Hando Runneli väites, et võõrsil viibides ei saa tõeline poet siiski kirjutada millestki muust kui iseendast, kelle ta uudsesse ümbrusse nii või teisiti ühes on võtnud. Byroni ja Heine reisidest sündinud luuleteosed on suured sel määral, kui nad «võõrast» tõelust seovad iseendaga ja oma aja inimese eksistentsiga. Nii ei ole «Samarkandi vihiku» parimad saavutused minu meelest need, mis lihtsalt jäädvustavad Usbekimaad ja selle inimesi, vaid hoopis paar luuletust, milles uudne impulss äratab luuletajas mingi väga intiimse, oma aja piiridega valulikult seotud helluse. Sellised on vabavärsilised «Nõelatelijate põiktänavas» ja «Teemaja». Need on kaunid luuletused.

*

Mis radu liigub Ain Kaalep «Järvemaastike» luule poole? Ta hindab filosoofilist kirjandust, mis sügavalt oskaks vaadata tulevikku, toetab julgeid fantaasiaid ja on omalt poolt kindel, et inimene, toeks armastus ja tarkus, suudab vältida oma hukku, luua endale humaanse, senisest täiuslikuma maailma («Kolme tulevikufantaasiat üle lugedes», KK 1964, 11). Ta

jätkab igasuguse rahvastevahelise solidaarsuse, sealhulgas nende luulelise üksühemõistmise otsingut, ristib Sevtšenko García Lorca vennaks («Väike õppetund suure kobsaari juures», KK 1964, 3). Ta ei väsi noortele jagamast kirjanduse algteadmisi ja teeb seda ikka arukalt ja tasakaalukalt, vaadeldes iga nähtust selle individuaalses kontekstis ja funktsioonis («Kirjavahemärkideta luulest», SV 17. V 1963). Aastaid enne seda, kui noorem põlvkond Valmar Adamsi «Sinu sekundeid» lugedes avastab essee võlu ja veetluse, rõhutab Kaalep essee kui belletristliku žanri viljelemise tähtsust iga rahva vaimukultuuris, nii mõtte kui väljenduse arendamise seisukohalt («Esseest», «Noorus» 1966, 7). Ta imetleb sealjuures prantsuse mõtlejat, uusaegse esseekunsti isa Michel de Montaigne'i, kuid omistab ratsionalismi-vastased vaated mõtlejale, kelle filosoofia oli vaevalt midagi muud kui mõistusliku tasakaalu ja harmoonia otsing kesk inimloomuse kõikuvusi. Seda, mis Montaigne'is aga ehk tõesti oli dogmaatilisest ratsionalismist kõrvalekalduvat, kinnitab Ain Kaalep ise essees «Hamletist Eestis», näidates kirjanduse suurimate kujundite tõlgenduste jätkuvat relatiivsust ajas, seega siis inimhõimuse enda suutlikkuse suhtelisust, «totaalse interpretatsiooni» õnneliku lõppematust («Noorus», 1966, 9). García Lorcat tõlkides elab ta nii sügavalt sisse hispaania poeedi sõnamaagiasse ja nähtavasti ka neisse telluurse ja ratsionaalse (tsiviliseeritud) koodi traagilistesse ürgkonfliktidesse, mis sürrealistliku ja andaluusialiku (alghispaaniaaliku) väljenduse ühismailt vallanduvad, et kirjutab ühe oma tollase meisterlikuma saate-esse. Ta avaldab kahtlust kultuuri tsentraliseerimise vajalikkuses ja kaitseb, nii nagu kunagi Herder, veendunult iga rahva «algkeelt», luulet — mida alg(eli)sem see, seda ehtsam —, tsivilisatsiooni tasandavate protsesside, poliitilis-šovinistliku konjunktuurismi ähvarduste eest. Maa ilma rikkus on iga tema rahva — mis tahes väikesegi rahva — kultuuri vabas ja täieõiguslikus arengus, erinevuste suures sümbioosis. Seda alustõde mitte mõista on ainus tõeline provintsialism («Taaskohtumine Alphonse Daudet'ga ehk Provintsialismist sõna tõeses mõttes», «Edasi» 2. X 1966).

Rööbiti esseistikaga jätkub 1960. aastail viljakas tõlketöö. 1964. ja 1966. aastal on Ain Kaalepil osa kolmes, 1965. aastal koguni viies ilmunud tõlketoeses. Ta innustab sagedaseks ühistööks teisi ja soostub koostööga meelsasti, kui tõuge tuleb teistelt. Sel ajal koostööd teevad ta vahendussuhtes Jaan Kaplinskiga, Paul-Eerik Rummoga, Andres Ehiniga, Ly Seppeliga ja veel paljudega, eriti tihe koostöö kujuneb antiikkeelte spetsialisti Ülo Torpatsiga, tulemuseks hinnalised tõlked «Kreeka kirjanduse antoloogias», aastaid hiljem «Rooma kirjanduse antoloogias». 1965 tutvustab ta Eestis valikkoguga prantsuse hilisavangardismi silmapaistvamat esindajat Jacques Prévert'i ja 1966, nähtavasti veelgi märgatavamalt siinset luuleuuenemist mõjutades, Federico García Lorcat. Ta on esimesi, kes toob Eestisse sõnumeid sotsialismi teele asunud Kuuba kirjandusest ja praeguseks juba vägagi nimeka šveitslase Max Frischi proosakunstist. Ta tõlgib nii Läänt kui ka Ida, ta tõlgib Eestisse maailma.

«Järvemaastike» luuleosad saavad oma motod Rimbaud'lt, Hendrik Adamsonilt, Goethelt. Rimbaud' «On katedraal, mis vajub, ja järv, mis tõuseb» peaks osutama elujõudude peatamatuks, kui tahes hea ja armsa vana korra asendumisele uuega ning muutuse kohal hõljumale nostalgiale. Sedasama tunnet, ikka uue poole hoides, kannab Ain Kaalepi vabavärsiline «Kevad varemeis». «Õhtus Pindarosega» püüab ta sürrealistliku tsitaadipõimingu toel sobitada ajatut tasandit kokku ajalise ja elavaga, näidates vana eedasielamist uutes vormides. Talvele vastu minnes varub ta suve «rohelist, laulvaid plokke» oma südamesse. Ta on inimliku armastuse poolt ja võõrandavate normide vastu («Inimesed»). Tema «Ars poetica» 14 pala kulgevad maa ja rahva läheduses, unisoonis pigem Shelley, Hugo ja teiste romantikutega kui Horatiuse või Boileau'ga. Ta räägib tardumuse vastu ja homse poolt, ta räägib alliksaareliku märglevuse ja prohvetlikkusega («Lummavate lippude lehvides läheb luule / tuleviku tänavale: / need on olemas, neis elatakse.»). Ta kardab, et sõnad võiksid muutuda tühjadeks, hüljates kõik selle, mis on meis püha (kodu, armastuse, rahu); ta toob luule pühaduse maa peale ja paneb maa selle üle kohut mõistma. Ta kirjutab «Ars poetica» rohkem vabavärsis kui riimides.

Nagu tollases esseistikas, toetab Ain Kaalep ka luules kirglikult «metsakultuure», loodus- ja väikerahvaid nende ebavõrdses võitluses tsiviliseeritud suurjõudude omakaspüüdva strateegiaga («Kuid tuhat hopi-indiaanlast on mõneti väärt / rohkemgi kui kõik anglo-ameeriklased kokku»), solidariseerudes Jaan Kaplinskiga, kes on looduse ja loodusrahvaste järjekindlaim kaitsja meie luules. Ta kahetseb, et mitte kõikjal ei kõnelda suurimaist südamevaludest siiralt («Südamevalud»).

Kuid iseäranis luulekogu tagumise poolde sigineb üha rohkem mõtteid ja motiive tasakaalust. Siia juhib kaude juba Hendrik Adamsoni moto «Kaits piigelt vastakutsi: / taivas — järv». Siia osutab kogu algusest luuletus «Geeniused», kus vaimugeenius (Goethe) tõuseb luuletaja hinnangus kindlalt kõrgemale elugeeniusest (Napoleonist). Sama motiiv kordub lõpupoolses pöördumuslikus luuletuses «Kaks portreed». Nii avardub kujund, kuni võime oletada luuletaja dialoogi «kurja» ja «hea» vaimuga (välisamat muidugi teisi tõlgendusi),

aimata nii siin kui ka «Geeniustes» tunnetuslikku lähedust Shelley'le, kes, vallatuna küll «pimedus-Jumala» kukutamise ideest, valis täiesti teadlikult ühe oma suurima teose kangelasaks mitte Saatana, vaid Prometheuse. Meeleline ja ihulisi tundeid sisaldav «Korübandi laul» teeb finaali eel päris ootamatu pöörde, kui «ihu» kõrvale ilmub «mõte», «ihule» jumaliku sära andes ja Naise otsinguil ekslemisi lõpetades. Oige kaugele jääb siit «Aomaastike» optimistlik-humoristliku «Viimse jumalanna» ironia kõikvõiva mõistuse — «hea direktori» — alandlikust paindumisest armujumalanna Aphrodite jalge ette. Ikka võimukamalt puhuvad luuletaja tuppa Atika tuuled, tuues kaasa ihaluse korra ja tasakaalu, kestvuse ja püsivuse järele. Varase luule ekspressionism, mis tardunud maailma vastu saatis oma prohvetlike lausete tule ja naeru, taltub ja taandub, kuni nüüd juba küpsesse ikka jõudnud luuletaja «Järvemaastike» lõpupalas kutsub ebasümmeetriat ülistavat noort maailmaparandajat Paul-Eerik Rummot jumalate templisse Panteoni, et seal koos veenduda nii ebasümmeetria kui ka sümmeetria vajalikkuses.

*

1960-ndate lõpuks saavutab Ain Kaalepi esseekunst ilmsesti kõrgtaseme. Areneb eelkõige väljenduslik tihedus ja peenus, küündides meie kirjanduses — kui vahest Jaan Kross välja arvata — ainulaadse elegantsini. Selles esseistikas pole faktide, tsitaatide või võõraste arvamuste külge klammerdumist, liigühekülgset oma arvamuste pealesurumist või ka liigtagasihoidlikku refereerimist. Erakordselt sujuvad on üleminekud konkreetset abstraktsele, maailmakirjandusest eesti kirjandusse ja vastupidi (vt. näiteks eessõna Brechti kolmele draamale, pealkirjaga «Bertolt Brechtist ja bukolobitsipitaaliast», 1970). Taoti läheneb väljendus oma viimistletuses kvaliteedile, mida Novalis võis Goethe puhul pretsoosuseks tituleerida. Ain Kaalep austab sügavalt Goethet ning tõlgib tollal ridamisi muide just saksa ja austria proosakirjanikke — Nossack, Jahnn, Doderer, H. Mann, Gütersloh, Horváth, Hoffmannsthal —, autorid, kes tema endagi proosastiili võisid mõjutada. Ta teeb tavaliselt mitmes suunas mõõndusi, tasandab lihtsustavad teravused, astub dialoogi võimalike vastumõtletajatega ega jäta üritamata ka hinnangulist sünteesi, omaenda ideaalide ja seisukoha esiletoomist — kui teema selleks mõistagi sobiva koha või juhuse jätab. Tema saate-esseede sõnakunst saab 1970. aastail innustavaks eeskujuks noorematele literaatidele, kes sel ajal tõlketeostele oma esimesi ees- ja järeisõnu kirjutavad.

Rohkem kui saatesõnades — need on ennekõike valgustavad, harivad — laseb Ain Kaalep oma poleemilist vaimu, isiklikke arvamusi, mõnikord ka vaidluslusti paista ajalehe- ja ajakirjaesseedes. Kirjutises «Kas velmatud Elektra?» («Edasi» 9. VI 1968) polemiseerib ta Jaan Kaplinskiga draama klassifitseerimise asjus ja arutab, miks mitmestki meie tragöödiamaigulisest näidendist (Ranneti, Rannamaa teosed) tõelisi tragöödiad siiski ei saanud. Siin manifesteerib Ain Kaalep juba ärasegamatult klassikalist kunstikäsitust, kui ta Horatiuse nõuandele «Koomikat anda ei saa ses värsis, mis traagikat õhkub» lisab oma: «Ja näidend ebaõnnestub paratamatult, kui pühadesse asjadesse kaasa tõmmatakse «koomos» või argistesse asjadesse «kogodus».» Romantilist kontrasti- ja groteskidraamat kaldub ta pidama kirjandusloo väikeseks kapiisiks, mis tragöödiat ja komöödiat, kaht suurt põhivoolu ja immanentset tervikut nende jätkuvuses meie päevini kuidagimoodi pole suutnud väärata. Ta ei hakka seletama lähemalt, mis on tragikomöödia ja kas see ikka algas omaette suurema nähtusena alles romantismis. Ta ei aruta ka, kuidas Cervantes «Don Quijotes», mis ju kõiki nii väga löbustab ja naerma paneb, ainuüksi paari rea ja episoodiga muudab naeru äkki millekski, mis nii väga sarnaneb tragöödia põhitingimusega — pühadusega, nagu seda tabavalt nimetab Ain Kaalep ise. Aga keegi ei saa arutada kõike.

Teine Ain Kaalepi tollane järeldus, mis kutsub vastu vaidlema (ja 14 aastat hiljem Jaan Kross oma «Maavallast ja maailmakirjandusest»-retsensioonis ka vaidleb), leidub essees «Meie kirjanduse «maailmastandardist»» («Edasi» 31. I 1971). See on põline probleem rahvuse «suurusest» ja «väiksusest» ja väikerahva kaalust suurte rahvaste seas. Ain Kaalep püüab meid küll igati üle aidata sellest alaväärsustundest, mis aeg-ajalt ilmutab ennast teadetes «Tallinn on Euroopa vanimaid linnu», «eestlased on kõige lugejam rahvas», «eesti keel olevat ühel keelevõistlusel maailmas peaaegu esimese koha saanud» jms. Ta kinnitab nimelt, et kõik kirjanduskultuurid, kui nad on kord tekkinud, on oma tasemelt võrdsed ja et Tammsaare ja Tuuglase maailmaline silmapaistmatus pole sugugi meie süü, vaid tuleneb pigem kirjandusvälistest asjaoludest (hiljem on umbes samamoodi «Sirbis ja Vasaras» arutlenud Arvo Valton).

Küllap jääb tõde, nagu tihti, kusagile kahe vahele: me ei ole liiga suured ega liiga väikesed. Muret teeb rohkem eneserahulolu sooviv vaim, mis taolistes avaldustes — kuidas nad ka polnud mõeldud — ilmneb: kuna tase on meil käes ja alus pandud, siis oleks nagu kõik järgnevi tingimata tasemel, ilma et muretsemiseks mingit põhjust jääks.

Romantiline kontseptsioon (kuna inimestel on hing, siis on nad võrdsed; kuna rahvaluule on ürgkeel, siis rikka rahvaluulega väikerahvad pole halvemad suurimatest ja tsiviliseeritumatestki) näib siin kuidagi liiga järsult ühinevat klassitsistlikuga (see, mis on läbi aegade püsinud ja vana, on tingimata suur, ning suure saavutamiseks piisab vana elustamisest või matkimisest). Romantikute töö teine pool (kirjandus olgu vitaalne ja peegeldagu kaasaja vaimu, muutuvusi, dramatismi ja pingeid — et olla kunagise ürgkeele tasemel) paistab siit kuidagi liiga valutult kõrvale jäävat.

Mõtlemata paneb mind natuke ka termini «ratsionalism» kasutus Ain Kaalepi esseedes. Kirjutises «Müüdist» («Noorus» 1969, 3) räägib ta «ratsionalist Tuglasest», ja hiljem on Tuglase puhul samasugust määratlust — kas Ain Kaalepist inspireerituna või spontaansest kokkujuhtumusest, pole tähtis — kasutanud Jaan Kross. Antinoomia ratsionalism (hea)/irrationalism (halb) näib mulle 1950. aastate skematiseeriva sotsiologismi veidi kahtlusväärse pärandina. Võib-olla saab seda kasutada filosoofias maailmatunnetuslikus tähenduses. Kuid Tuglas polnud ju filosoof, vaid kirjanik. Võib-olla saab seda kasutada äriarjades «hakkaja», «osava»/«saamatu», «ebapraktilise» vastena. Kuid Tuglas polnud ju kaupmees. Kogu kirjanduse ja kunsti sügavam mõte ja esimene tunnus peaks olema see, et — erinevalt filosoofiast, teadusest, majandusest jm. — ta pole suunatud mitte ainult meie mõistusele, vaid meie teadvusele, meie vaimule selle terviklikkuses. Lihtsustav ja nõrk on kirjandus ja kunst, mis peegeldab ainult maailma mõistuslikku osa, jättes kõrvale eluterviku need piirkonnad, mis pelgale mõistusele — kas esialgu või ka jäädavalt — pole kättesaadavad. Väheütlev on kirjandus, mis loob end paljaste ideede või skeemidena (selle eest hoiatas juba Hegel, kelle ideaarium ometi oli kind nii täiuslik). Tuglas niimoodi ei kirjutanud, seetõttu pole ta nõrk ega keskpärane kirjanik ega ole ka ratsionalist või irratsionalist.

Tegelikult ma ei usugi, et Ain Kaalep ise nii väga ratsionalist oleks või kirjanduses ainuüksi ratsionalismi-vaimu hindaks. Pigem on need teatud äärmusse kalduvad ideed sündinud soovist pareerida teisi äärmusi, võidelda igasuguste pimedusvormide vastu, millest ühegi maa vaimuareenil kunagi puudust ei tule. Näiteks katse vastu tõlgendada müüte eranditult millegi müstilise ja üleloomuliku lätteina; soovi vastu kirjandust hinnata eranditult lääne-euroopalikest (või mis veel halvem, ainuüksi inglise-prantsuse-saksa triadi) kriteeriumidest lähtuvalt (vt. «Europotsentristmist», «Noorus» 1969, 11 — essee, mille probleemid on üha kirjandusmaailmas aktuaalsed); lõpuks püüest aruka tasakaalu poole, mille idee ta ise kõige kujukamalt võtab kokku esseedes «Järeletegemine meeleldi lubatud» (Lmg. 1971, 12): «Teinekord on vägagi vaja tagasi tõrjuda jõude, kes tikuvad «elule» vastandama «literaarsust», «kultuuritsemist» ja mine tea mis «intellektuaalsust» veel — peaaegu niisamasuguse loomuliku tõsidusega nagu omal ajal «Blut und Boden» apoloogeidid.»

Uus luulekogu «Klaasmaastikud» näitab üsna selgelt intellektualiseerumise tendentsi, vaimse tasandi kasvavat tõusu loodusliku (loomuliku) kohale. Võtme annab raamatu pealkirigi, sest «klaas», mis moel ta ka lüümust (Ain Kaalepi kasutatud J. Aaviku sõna «läbi-paistvuse», «transparentuse» vastena) ja peegelduste rõhmsat mängu ei sümboliseeriks, ei ole siiski enam puhas loodus, «agu» ega «järv», vaid tehistooded. Ta küll puhastab, piiritleb ja raamistab maastikke, aga silmale lüügenduvatena kaotavad need midagi oma vahetusest, intensiivsusest, võib-olla mitte niivõrd värve (need võivad koguni muutuda kirkamateks, kui nad looduses on, sõltuvalt klaasi kvaliteedist), kuivõrd lõhnu, helisid, puutetajumusi. Varasema ekspressionistliku uljameelsuse asendab «Klaasmaastikes» valdavalt meditatiivsus. Kaob lai kaasajateema, selle asemele tulevad püsivamad ja jäädavamad tõesed. Meditatiivse tasandi kõrval laieneb mängulik element, kooskõlas ühega raamatu motodest, mis on el-Mušar Ilaihi'lt ja algab nii: «Tunne rõõmu õilsatest mängudest, oh surelik, ja uuri nende reegleid.» Ekspressionism vajaks jumalusi, mille nimel teisi jumalusi kukutada; ta on üle kõige nooruse mäss ja trots. Luuletuses «Tuuker» pihib poeet aga, et jumal, lunastus ja pärispatt hakkavad temast kaugenema, ning kujutledes end surma läbi elukõiksusesse sulanevat ja niiviisi, lõppedes, taas millegi alguseks saavat, kahtleb, kas kunagi üldse on olnud noorust ja algust. Jäävad järele mõtisklus ja mäng.

Niisiis Ain Kaalep mõtiskleb, lihvib, raamistab, mängib. Taotleb vähem luua uut, tegeleb rohkem olnuga, sellest nii endale kui teistele püsivat välja noppides ja selgitades. Siin vaatab ta rohkem minevikku kui tulevikku. «Klaasmaastikud» kirjutab ta silmatorkavalt klassikalistes ja traditsioonilistes vormides. Tsükklis «Viis oodi» proovib ta läbi rea antiikseid meetrumeid (Asklepiadese ja Alkaiose stroof, väike ja suur Sappho stroof), katsetab siis orientaalset homoriime (elegantsed «Gaseel roosidest» ja «Kalender»), hispaania romansi assonantse ja polürütmiaid («Romansid Don Quijotest») ning suleb kogu 27 sonetiga, neis mitmesuguseid vormivariatsioone kombineerides. Kogus on nii ohtrasti traditsioonilisi (keskaja/romantismi/ärkamisaja) nelikuid, et mõnel puhul tekib mõte, kas mõnes teises, vähem ümardatud vormis seesama sisu (mis iseendast on tihti sügav, nagu luuletuses «Trinitas») meid rohkem ei erutaks.

Maastikud ilmuvad läbi klaasi, mis võib olla niihästi ajalugu kui ka vaim. Igal juhul jääb poeedi ja maastike vahele kolmas tasand, sageli on selleks kirjandus ja kunst. Juba vaimuks ehk ajalooks saanud loodus, peegeldus, millest poeet omakorda loob peegelduse eneses (need-samad «Romansid Don Quijotest», terve sonettide esimene tsükkel, inspireerijaiks Gilgamaši-epos, Homeros, Brant, Shakespeare, Schiller, Sevtsenko, Baudelaire, Ibsen, Apollinaire, Hašek, Brecht, Chaplin). Nad kõik peavad olema talle milleski lähedased, et peegeldus üldse tekiks, kuid oma arvukuses ei luba nad just hõlpsasti määrata peegelduse peakvaliteeti. Vaimsus kindlasti, vaimsus üle muu, ja selle juurde käiv artistlikkus, huumor, mängulikkus, mis nii truult saadavad «Klaasmaastikes» Ain Kaalepi endagi värssse. Kuid jah, kas siiski ainult vaimsus, üksnes intellekt ja mõistus, kuigi eelnev arengujoon selle poole näis viitavat? Ei usu. Mingi takistus on poeedis selle täieliku omaksvõtu ees. Kord ihkab ta viskuda ürglooduse (= armastuse) rüppe, vabaneda mõistuse painetest («Käsk»), kord ilmub (klaasmaastikulises ümbruses segadustki tekitades) ootamatu õrnus («Õhtune», «Haige laps») ja nukker teadmine üksiolekust («Head teed»). Onneks ei tea poeet veel kõike. Ta jääb avatuks.

*

«Paani surm ja teisi luuletusi» ei ole eriti ühtlane kogu. Varasemaid raamatuid järgides püüab poeet avaluuletusega anda mingi üldtonaalsuse (Paani surm võiks siin ehk vihjata ürglooduse või sugujõu taandumisele; samas jätab Kristuse kujund luuletuse lõpus talle ka analoogilise ülestõusmise võimaluse). Ometi jääb üldmulje selline, et üks pool kogust kuulub varasemasse loomingsusse, erinedes sellest üsna vähe; teine, uuem pool aga alles hakkab terviklikumalt kuju võtma, seega kuuludes pigem poeedi tulevasse loomingsusse.

Mõned aastad varem kaitseb Ain Kaalep oma essees «Kahte moodi tõsidusest meie kirjanduskultuuris» (SV 31. III 1972) nalja, paroodiat ja huumorit «sõjaka mõistmatuse» ja «loomaliku tõsiduse» eest, sel moel Mihhail Bahtini Rabelais'-teooriaga täielikku üksmeelde asudes: naer ei saa kunagi liiga teha ühelegi tõelisele, inimlikule pühadusele; küll aga võib ta edukalt rebida kätte võltspühaduselt — ja eks naeru sellepärast kardetaksegi. Paremini kui ükski muu vahend saab naer kanda kujundi kunsti «kõrgetest sfääridest» laiade hulkade, ühiskonna kui terviku teadvusse. Ain Kaalep osutab, et antiiksele tragöödiale järgneb saatüridraama — seega ei kaota «Kalevipoeg» Enn Vetemaa naerutava romaani tõttu midagi, pigem lisandub talle seni puudunud tähendusvõimalusi.

See kõik on õige, kuid naligi ei tohi jääda paigale ega ennast liigselt korrata, kui ta tahab kultuuriprotsessis täieõiguslikuna kaasa toimida. Ain Kaalepi enda andmeid värssnovelli «Neegritar sigaretiga» kirjutamisaja — 1956 — kohta teadmatagi me ei kahtle, et see teos kuulub pigem «Aomaastike» uljas-optimistlike värsshumeskide ajastusse, kui on jätkuks «Järvemaastike» ja «Klaasmaastike» peenenenud, mängulikumaale huumorile.

Enam kui 10-aastane distants lahutab «Paani surma» ilmumisaastat «Kaht indiaani metamorfoosi», mis Ovidiuse «Metamorfooside» eeskujul heksameetrites värsistavad muistseid müüte. Ürglooduses pettumust väljendades sobivad nad, nii nagu «Neegritar sigaretiga», muidugi perfektselt avaluuletuse toonidega, kuid taas paneb mõtlema vorm. See näib liiga vana, et vanale teemale (loodus — kultuur) süvendusi lisada. Liiga romantiliselt avatud tundub see laad, taas sobib ta rohkem oma aega, «Aomaastike» värsslegendide jätkuks kui sellesse kogusse, mille parimad luuletused on hoopis peenetundelisemad (ja targemad). Nõndasamuti võte ise, vanu legende ja lugusid värssidesse panna — mida nii väga armastasid romantikud — mõjub pisut antikvaarsena.

«Seitse madrigali piltide juurde», «Seitse karakterpala motiividel» ning Armeenia-ainelised «Noorem Mher» ja draamafragment «Moosese mägi» laiendavad juba «Klaasmaastikes» alustatud «peegelduste peegelduste» sarja; nende motiivid ja tõuked lähtuvad vaimuelust, kirjandusest ja kunstist. Siin on katse küll «teise» maailma jõuda, kuid see «teine» pole tegelikult kunagi «võõras», vaid koondub «oma», s.o. juba kogetud tõdemuste ja töökspidamiste piiridesse, neid oluliselt avardamata. Nauditav on väljenduse elegants, riimide leidlikkus ja vaimukus. Ja pühendussonetis August Annistile, «Homerost lugedes», küünib Ain Kaalepi kujund otse kannule ühele teisele, samuti Homerossele ja tema tõlkijale pühendatud luuletusele — Joh Keatsi kuulsale sonetile «Chapmani Homerosse esimese lugemise puhul».

«Paani surma» rikkaimad ja oma tähenduses tulevikku osutavad luuletused on siiski vaid tsükklis «Nycheumata» (kreeka keeles: öised valgused). Siin asub luuletaja väga lähedal sakraalsuse, pühaduse vaimule, mida ta ise tragöödia põhitingimuseks nimetab essees «Tragöödia vaimust» (Lmg. 1974, 10) ja millele kui kõigi aegade suurt luulet siduvalle ühistundele vihjas ka käesoleva portreevisandi «prooimion». Rohkem kui mujal lubab poeet neis luuletustes aega enese sisse, ei hakka ilmtingimata eraldama ja välja tõrjuma seda, mis talle võib-olla hinges poleks lähedane; mis talle ei meeldiks. Ta võib küll «Keila elegia» elegeilises distihhonis samuti nagu «Paani surma» avaluuletustes viidata elukõiksuse ja inimtõeluse

kattumatusele, kuid see pole enam nende järsk eraldamine, ühe poole eemaletõukamine või koguni pilkamine, vaid pigem vastuolu, kattumatuse kui traagika (ja sellega koos käiva pühaduse tunde) omaksvõtt.

«Keila elegia» on pikem luuletus, kus poeedile jääb aega oma vahetut tunnet mõtetesse raamistada. «Tuglase surm» ja «Prooimion» sellist aega ei jäta: mõte ilmub siin tunde (teadvuse terviku) seest kujundites ja on seega veel poeetilisem, veel sügavam. «Tuglase surma» elegilise distihhoni kaks viimast värssi kujutavad endast vapustavalt jõulist üleminekut luuletuse alguse kõiksusetundest, kus kohalik, mööduv (Pühajärv) ja legendiline, ajatu (Avernus) üheks saavad, teise, traagilise korvamatuse inimlikku maailma. Seda et «Tuglase surma» ja «Keila elegia» lüüriline puhtus ei ole juhuslik tundepuhang, vaid luuletaja natuuri ühe olemusliku (kahjuks seni küll pigem latentse) joone ilmum, näitab paar aastat varasem, trohheilises tetrameetris «Prooimion». Milleks õieti selline pealkiri, «eellugu», «sissejuhatus», võiks mõni küsida. Kas siis «Aomaastikes» ja «Järvemaastikes» polnud küllalt ruumi kõikvõimalikke prooimione, proeeme või prelüüde ilmutada? Me oleme ootajad, nagu kirjutab Ain Kaalep oma «Prooimionis», päris lõpuni. Sellist eellugu ei saanud ta kirjutada varem, sest toonasel ootusel ei olnud veel veenvamat eksistentsiaalset katet, see oli rohkem kusagilt võetud, laenatud, rohkem «võõras» kui «oma». Nüüdne ootus ilmub läbi varjamatu hirmu, ängistuse. (Toonane tõrjunuks need paari enesekindla (õpitud) värssi ja tarkusega korrapealt tagasi.) Nüüdne on eellugu uuele, sügavamale valgusele ja luulele. Ain Kaalep (võib-olla küll loomupärasest vastumeelsusest oma sisemisi tundeid avaldada) kirjutab «Prooimioni» tema-vormis, 3. isikus. Niiviisi neutraliseerub «mina», tunne laieneb sujuvalt isiklikust üldiseks, tekib intiimne side luuletaja ja meie vahel. Ükskõik kuidas «omaaegselt Treffneri koolist kaasasaadud antiigi-ihalus» temas kummitama ei jääks; missugused ka poleks tema teened antiigi toomisel meieni — «Prooimionis» ja «Tuglase surmas» saavutab luuletaja sõltumatuse oma kultuurilistest iidolitest ja kirjutab, pilk o m a olemise piiridel, nii suurt luulet, nagu antiigiski kirjutati harva.

*

Mida teeb Ain Kaalep kümme vahepealset aastat, «Paani surmast» «Kuldse Aphroditeni»? Ta tõlgib edasi, laseb end nüüd juba oma õpilastel tiivustada kord Itta (Zulfija), kord Läände (Aleixandre, Espriu) või üheaegselt Itta ja Läände (Paz) pöörduma, kuid see on ka aeg oma tõlkevaramut kaaluda — nii sünnivad «Peegelmaastike» senised kaks raamatut, neist esimesele antakse 1977 J. Smuuli nimeline aastapreemia. Ta kirjutab endise innuga artikleid ja esseid, millest «Maavallast ja maailmakirjandusest»-raamat koondab tegelikult vaid väikese killu. Ta on üks väheseid meie kirjanikke, kes peaaegu kogu oma aktiivse loometee ei püüagi «leivaraha» teenida mõne muu ametiga peale loomingu. Ta mitte ainult ei kirjuta, vaid veel rohkem kõneleb, ütlemata ära kellelegi, kes teda ka vestlema ei paluks (tal on kõige kohta midagi põnevat varuks). Kui ta rääkima hakkab, sünnib üks mõte teisest ja need kannab kuulajateni takistusega tema sõbralik hää ja sarm. Tema juurde tullakse tarka hinnangut saama. Ta teeb ära hulganisti hädavajalikke töid: toimetab, retsenseerib eesti luulet ja luule tõlkeid, juhendab ja arvustab üliõpilaste diplomitöid (nii eesti kui muu maailma kirjanduse vallas), toimetab Jaak Põldmäe kapitaalset «Eesti värsiõpetuse» ja annab sellele oma luulega laitmatut näidismaterjali. Klassikalist maitset austades võib ta vahel olla oma hinnanguis range, kuid kunagi pole ta väiklane. 15 aastat järjest loeb ta ülikooli noorte töid tõlkevõistluse žüriis, aitab neid hinnata, on žürii auväärseim (kuigi oma arvamustes sageli kirglikuimgi) liige. Ta jagab teadmisi maailmakirjandusest kõige erisugusemale publikule ja samal ajal toetab asendamatuna vastavat tööd ülikoolis; juhatab mitu aastat ülikooli tõlkekabinetti. Ta reisib veel kord Samarkandi ja teeb oma esimesed välisreisid Saksa DV-sse ja Tšehhimaale ning Jugoslaaviasse. Pealkirjaga «Maised maastikud» ilmub 1976 Moskvas tema luule venekeelne valikkogu, tõlkijaks Svetlan Semenenko. Ta ruttab kaitsma noori andeid (nagu hiljuti Jaan Unduskit), kui nende avaldumist korrapealt ja kohe ei mõisteta. Ta teenib «Maavallast ja maailmakirjandusest»-raamatu eest Jaan Krossilt aunime *Praeceptor Estoniae* ning kui Euroopa teadustemplite põlised tavad meil jõus püüksid, oleks Ain Kaalep juba ammugi Tartu ülikooli ja kes teab veel mitme nõukogude ülikooli doktor *honoris causa*. Ta valgustab, harib, tiivustab. Mõnikord ka torkab ja ärritab, aga teda armastatakse ikka.

«Kuldsest Aphroditest» tuleks õigupoolest kirjutada meridionaalselt leebes lüümuses: kõiki liine pidi (ladina- ja kreekaakeelsed pealkirjad, Vahemere-äärne müüdistik, heksameetrid, elegilised distihhoniid, gaseellid, rubaiid, sakinamee ja muhhabas) tungleb see raamat lõuna poole. Tartumaa mehest Ain Kaalepist saab siin korraks koguni araablane Ain al-Kalb (Qalb) (= südame silm), kes «Sermo Vilmensises» pelga juhuse läbi hüperboreaalseisse regioonidesse satub ja siia oma soo ja laulugi jätab.

Luuletaja hülgab nüüd lõplikult kunagise ekspressionismi ja hootise sürrealismi, nii nagu ka humorismi, ükskõik siis, kas varasemas, avatumas, või hilisemas, lihvitumas vormis. Alal hoiab ta teravmeelsuse, kuid seegi ilmub tsüklis «Epigrammita» rohkem montaigne'iliku mõrkjas-kibeda muigena kui rabelais'liku vaheda naerulaginana. Maha jääb värssides jutuvestmine. Kui üksikuis palades (nagu «Ühe päeva üksilduse» oktaavides) eepilist arendust ka kohtame, pole see enam kindlasti ükskõik mis lugu, vaid tingimata poeedi enda lugu. Laiem kaasajatasand, mille järkjärgulist taandumist täheldasime varasemaski, esineb siin üksnes «Samarkandi vihiku» töö- ja tulevikuelaani õrna reministsentsina «Carmina sorana» 7. laulus («Oh raudne-kuldne sajand!») ja sellesama tsükli põgusates looduspiltides. Kõik keskendub «Kuldse Aphrodites» poeedi oma elule ja selle paigutamisele suurde aega. Meditatiivne laad hõivab siin terve raamatu.

«Kuldne Aphrodite» on Ain Kaalepi kõige filosoofilisem kogu. Siin ei piisa luuletuseks juhuslikust vaimukusest või mõttesähhvatuses, vaid visalt ja kindla otsustavusega püüab luuletaja läheneda püsivale, lõplikule tõeale, jätta kõrvale ebaoluline («võõras», «õpitu») ja lähtuda vaid sellest tõeluse alast, mis on läbi elatud sügavamini muust. Mõnel hetkel, nagu luuletuses «Kõnelus Catullusega», «õpitu» esialgu veel segab ja ta laseb end petta ekslikust illusioonist, nagu piisaks luuleks «värsside tegemisest»; ja mõnel teisel puhul (taas rohkem kellegi teise kui iseenda motiividel) kaldub selgust valgusega lihtsustavalt samastama. Aga neile hetkededele (mis ilmselt taas on tärpanud soovist trotsida mõnd vastandliialdust, luulekäsitluse ületundmustamist vms.) räägib selgesti vastu «Kuldse Aphrodite» luuletuste põhiosa. Nendes teab luuletaja, et tõde avaneb ikka kusagil valguse ja hämaruse piiril, poolvalguses. Seal sünnib ka pühaduse tunne, sünnib luule.

Igasuguse filosoofilise luule oht peitub selles, et tarkus end tõelusele (ja luulele) liiga võimukalt peale sunnib, ei läbe ilmuda tõeluse (ja luule) seest, vaid tahab neid kogu aeg suunata ja juhtida. Donne'i ja Blake'i hilistes värssides, Unamuno poeetilises pärandis voolab tarkus lausa üle, kuid luule jääb üha kasinamaks. Nii ka «Asmata»-tsükkel kipub Ain Kaalepil kuhtuma, sest areneb liiga sirges joones ühelainsal abstraktsel tasandil. Näiteks 5. laulu enam-vähem 20 nimisõnast on neli viiendikku kas vahetult abstraktsed (argisuutmise, piirjoon, õnn, tõde, julmus, headus, ilu, mõistmine jm.) või vaevata abstraktseiks ülekantavad (tee, haav, jäljed jne.). Ka liiga rõhutatud dialektilisus (nagu luuletuses «Talvisel kalmistul»: alguses üksindus on, finaalis seda ei ole) võib vähendada luule mõjujõudu, sakraalsuse tunnet (lõpuks saab sakraalsus olla siiski vaid absoluut, ja sellisena on ta vähealluv mõistuse mändudele).

Nüüd aga «Kuldse Aphrodite» pärisosa. Heksameetrilises avalaulus (mille tiitel langeb kokku raamatu pealkirjaga) nähtub puhtuse soov, igatsus ilu ja armastuse järele, mis ei ilmuks pagevate peegeldustena, vaid püsiva kuldse kiirgusena elukõiksuse inimlikust alg-sümbolist. See on Naine, ühtaegu neitsi, ema ja jumalanna, Goethe Fausti ülendav, igavesti enda juurde (üles) kutsuv *Ewig-Weibliche*. (Meeurutagem: niisamuti oli see kutsunud Dantet ja Petrarcat.) «Carmina sine titulo» esimesed palad on luuletaja enda andmetel kirjutatud koguni 1947 ja 1948 — niisiis veel üks tõend, et sakraalsuse vaim Ain Kaalepis pole seletatav pelgalt küpse ea saabumisega, vaid on (ootuses) olemas olnud algusest peale. Pühaliku alglooduse puhtust õhkub luuletus «Metsvint»: looduse tarkus on suurem meie tarkusest. Sinna-samasse lähedusse tooksin meelsasti ühe väikese proosapoemi väljastpoolt «Kuldse Aphrodite» kaasi — algusosa esseest «Avatusest» (Lmg. 1977, 4), kus valitseb samasugune tunne: lapsea õrnus, avatus, alateadvuslik kodu ja armastuse otsing ja (veelgi sügavamalt alateadvuslik) mõelduvuse valu. «Prometheuse viimane kõne inimestele» jätkab «Prooimioni» teemat: hirm kui armastuse inimlik kaaskehastus; veel miski, millela ei saa olla pühadust. Elukõiksus omandab seevastu mõnevõrra maisemaid toone «Kuldse Aphrodite» orientaaelses tsüklis. Siin on ta rohkem lihtsalt loodusega antud, inimlik üleminekuhetk ei peegeldu nii vahetult ja ka pühadus viivuks taandub. Võib-olla sedasama adub luuletaja ise, kui ta «Sakinamee» teises osas teeb põgusa viite kõiksuse võimalikule pimedusele («Kes sureb headuses, kes õeluses, / ühtmoodi silmad kinni tõeluses»).

Kogu kulmineerub lõpptsüklis «Õnne piir», mis ühineb «Keila eleeegiaga» igavesti korduva kõiksuse teemas, kuid sõõbivamalt kostab inimliku kaduvuse hääl. Siin on hetki, kus Ain Kaalep usub nagu Novalis korraaks viimsesse avanemisse surma läbi («Torn»); kus ta aga samas lõpliku kindluse tagasi tõmbab («Õulaul»: «Jumal teab, mis on või oli. / Jumal teab, mis näitab kell»), jäädes nukralt vaatlema üle meie peade lendavat, taevastesse kaduvat linnuparve («Kurvad linnud»). Õnne piir ise — selle pealkirjaga luuletuses — avaneb aga üksnes kõnes kalmistul kadunud emaga. Neis lihtsais värssides pole õieti metafoore ega võrdlusi, küll aga äratavad nad kõige puhtamale tundmusele. Siin, kahekõnes emaga, teispoolsusega (mis on «võõras», aga ometi ka meie «oma»), asub luule lõpp ja algus; elu, surma ja õnne piir. Siin pole enam vaja mõelda, kas olemine või olematus, kas suremine või surematus. Siin on see teada ammugi.

Mati Unt

VETEMAA JA NAISED

SISSEJUHATUSEKS

Vetemaa esimese suurema juubeli puhul tekkis mõte üles astuda esimese ettevalmistava katsega uurida üht kitsamat teemat tema loomingus. Rõhutame, et tegemist on «esimese ettevalmistava katsega», sest meie autor asub alles oma loomingu poolel teel ja arvatavasti lisandub lähematel aastakümnetel veel hulgaliselt täiendavat materjali. Ometi ei välista kasutatagi olev materjal mõningaid esialgseid kokkuvõtteid. Ma ei julge oletada, et need esialgsed tulemused ilmutaksid midagi, mis oleks iseloomulik ainult Vetemaale. Küllap sarnanevad meeskirjanikud paljuski omavahel, kuid kahtlemata on nüansse, mis iseloomustavad nimelt antud kirjanikku.

Püüame sellist lähenemist ka veidi lähemalt põhjendada.

Aga kõigepealt — miks just «Vetemaa ja naised»?

Miks Vetemaa, see on selge, sest temal on juubel, kuid oma huvi naiste vastu on ta ise silmatorkavalt üles näidanud «Eesti näkiliste välimäärajaga» (1983). Ehkki ta oma raamatus rõhutab, et tuleb hoiduda antropomorfistlikust lähenemisest näkkidele, tuleb seda väidet siiski pidada suitsukatteks. Arvan, et näkkide all võib (muidugi peale näkkide!) mõista ka n a i s i. Sellist lähenemist soosivad samuti Heinz Valgu illustatsioonid, mis meenutavad silmatorkavalt naisi. Nii et me oleme mu arust päris vähe vulgaarsed, kui läheneme «Eesti näkiliste välimäärajale» kui omamoodi naiste tüpoloogiale. On iseasi, kui ammendav ta on. Somaatiliste tunnuste puudulikkusele on osutanud juba Erast Parmasto (SV 15. V 1981). Tüpoloogia ebatäiuslikkusele on mitmete näidete varal viidanud ka Joel Sang (KK 1983, nr. 8). Just Sang tõestabki, et Vetemaa pole tahtnud luua mingit uut imaginaarset mütoloogiat, vaid kaunis läbipaistvalt naisi silmas pidanud.

Niisiis: Vetemaa kui naiste klassifitseerija.

On loomulik, et nii populaarse teema puhul on eelkäijaid, ja koguni väga suurejoonelisi. Näiteks «Kāmasūtra», kus 3 naise- ja 3 mehetüüpi annavad välja 9 võimalikku kombinatsiooni, lisaks 10 armastuse astet ja 9 hetääritüüpi. India draamateoorias mimesega «Sāhityadarpana» (1384) esitatakse mitmesuguste tunnuste järgi grupeerides 384 kangelanatüüpi! Hilisematest sanskriti tekstidest teame näiteks nelja naisetüüpi: *padmini* (lootos), *citrinī* (pilt), *śāṅkhinī* (teokarp) ja *hastinī* (emaelevant). (Vrd. A. Sõrkini artiklit raamatus «Trudõ po znakovõm sistemam» III. Tartu, 1967.) Teame euroopa kultuuristki naiste kirjeldusi ja klassifikatsioone. Näiteks Firenzuola «Vestlused naiste ilust» (1540), Brantõme'i «Galantsete daamide elu» (1665) jt. Sporaadilisi, isetegvuslikke katseid tüpoloogiaks kohtame nii paljude kirjanike juures, et neid ei viitsiks üles otsidagi. Tuleb ju tuttav ette, kui mõni meestegelane mõnes teoses alustab: «Mehed, ma ütlen, et naisi on kolme sorti...» või «Pea meeles, poiss, et naised jagunevad neljaks...»

Kõik see on ju väga loogiline. Klassifitseerimine on maailma tunnetamise instrument. Kogemused kipuvad ise rühmituma. Ja teisalt pole mingi saladus, et analüüs, aga ka kogu teadus on võim. Analüüs on ühtlasi omandamine, allaheitmine. Naiste tüpoloogiaga saab mees kinnitust oma alatasa hajuma kippuvale üleolekutundele. Teisalt pole ehk põhjust siin muutuda täiesti tõsiseks ja hakata pidama naiste klassifitseerimist meesšovinismi ilminguks. Sest naised võivad täiesti vabalt ka mehi klassifitseerida, et mäng oleks *fifty-fifty*. Just nimelt mäng, sest mängu tasemel pole niisugustes tüpoloogiates ilmselt veel midagi eriti ohtlikku.

Klassifitseerimine üldse kipub ennast kompromiteerima. Jagamine ja lahterdamine pole juba hulk aastaid enam nii populaarsed kui uue sünteesi, terviku tunnetuse otsingud. Kardan, et satuksin metsa, kui konstrueeriksin Barthesi eeskujul «ühiku», millega jagada «naisi kui keelt». Näiteks «femeem»? Kuid tunne ütleb, et see termin peaks juba olema leiutatud. Kui mitte seal, siis mujal. Aga kui kaugele me nii edasi pääseksime? Naine (*pro* inimene) tundub olevat siiski küllalt keeruline nähtus. Tunnuseid ja jaotusaluseid on liiga palju, vähemalt diletandist analüüsija jaoks. Kuid mitte ainult minu

jaoks. Kierkegaard: «Naine olla on midagi nii kummalist, nii segast, nii kokkuliidetut, et seda ükski omadussõna ei suuda väljendada, ja kõik tarvitavad omadussõnad räägivad üksteisele nii vastu, et seda vaid naine välja kanda saab.» Selge see, et nii tundub, kui naist ei vaadelda mitte olendina *an sich*, vaid nii, kuidas ta meestele paistab.

Hea küll, aga inimest ju klassifitseeritakse. On olemas hulk tüpoloogiad, alates vanimatest (koleerik, sangviinik, melanhoolik, flegmaatik) kuni uuemateni: Kretschmer (asteenikud, atletikud, püknikud), Lazurski (teoreetikud-praktikud), Sheldon (vistserotoonikud, somatotoonikud, tserebrotoonikud), Jung (ekstraverdid ja introverdid koos oma allastmetega) jne. jne. (Vt. ka «Psühholoogia individualnõhh razlitsii. Tekstõ. Moskva, 1982, ja A. Pjatigorski ning B. Uspenski personoloogia-alast artiklit raamatus «Trudõ po znakovõm sistemam» III. Tartu, 1967.) Niisuguste sooväliste klassifikatsioonide puhul on raske rääkida seksuaalsest rassismist (muidugi ei saa mainimata jätta, et üks uurija püüab ehk siingi alateadlikult saavutada mingit üleolekut oma «materjalist», seekord inimkonnast). Teisalt peame aga tunnistama, et niisugused jaotused pole ka eriti huvitavad — välja arvatud muidugi asjatundjate endi jaoks. Mis see meile pakuks, kui jaotaksime Vetemaa naised Sheldoni skaala järgi? Kas oleksime õnnelikumad, kas oleksime nii Vetemaa kui ka kogu maailma naiste tundmises kuigipalju kaugemale jõudnud?

Vaevalt. Kaasaegne personoloogia on kirjandusinimesele siiski veel natuke väheinnustav, kui mitte otse öelda igav. Teisalt aga on Vetemaa enda pakutud näkijaotus liiga metafoorne, liiga belletristlik ja liiga vähe ammendav.

Ja seetõttu tuleb ehk astuda vahepealsele, keskmiselt libedale teele ning mitte hoolida teadusesõprade peavangutustest. Tuleb siiski seekord eelistada Kaalepit Priimäele, intuitsiooni intellektile, ja valida klassifikatsiooni alus teatud abstraktsete konstruktsioonide vallast, mida võiksime nimetada ka arhetüüpide kogumiks. Ma ei pea siin silmas otse Jungi arhetüüpe: on teisigi universaalseid elemente mitmetes kultuuritraditsioonides (mis Jungi arhetüüpe modifitseerivad või täiendavad). Ma usun, et sellised mütolooilised või religioossed põhikujud polegi nii väga abstraktsed — mitmes mõttes on nad õige lähedal meie nn. igapäevasele praktilisele personoloogiale, millega oleme kõik kokku puutunud, kui anname hinnanguid inimestele või püüame neid kirjeldada. Ka meie tarvitame tihti väljendeid «see on üks vana nõid» või «on alles ingel!».

(Märkus: me ei ole piinliku hoolega püüdnud arvesse võtta k ö i k i Vetemaa naistege-lasi. Mõnikord oli tegelane liiga põgusalt antud, mõnikord ei pakkunud ausalt öeldes huvigi. Ja üks mõni jäi kahe silma vahele.)

TÜPOLOOGIA KATSE

M a g n a m a t e r

Emarhetüüp on väga lai. Kõigepealt mahub sinna Emake Maa (*tellus-mater*), mida kujutleme igasugu hiidnaistena, kes kehastavad irratsionaalset kaost ja algolekuid. Tuleb ju kohe meelde ka Tuglase «Maailma lõpus» ning Fellini filmide tegelased (Saragina «Kaheksas ja pooles» ning tubakamüüja «Amarcordis»). Niisuguseid tegelasi kohtame Vetemaal õigegi mitu. Lausa folkloorist on meieni tulnud Kalevipoja ema Linda oma jämedate jalgade ja puusadega. «Hõbedaketrajad» ingerlane Ljuba, hiigelkakk, kes Matit teistest rohkem hoiab. «Munades hiina moodi» liigub tädi Viktoria, haigla surnupesija ja kohakaasluselt kirjutustarvete müüja, kel «päratud koidupunased põsed». Pole ime, et just Viktoria sooritab ühe viimastest riitustest enne naasmist elu ringkäiku, maailma-ookeani. Kui eelnimetatutel on vaid kerge erootiline varjund, siis täiesti avalikult väljendab inimlapse ambivalentset suhtumist ema- ja naisprintsipi «Möbiuse lehe» Pussi-Kristiina. See hiidnaine, kes samuti õõtsutab oma vägevaid rindu ja peksab nohikust meest, avaldab romaani noorele peategelasele suurt mõju, ühelt poolt poisikest ligi tõmmates, teiselt poolt hirmutades (siin väljendub *anima* tume külg, meestele ohtlik seksuaalsus — mitte ilmaasjata ei kohitse Kristiina põrsaid, ei tapa sigu ja angerjaid).

Järgnevad juba argisemat tüüpi emad, kuid osa neistki ilmutab negatiivset aspekti. Kaks ema rõhuvad ja terroriseerivad oma lapsi, hävitavad nende isiksust. Need on Ilmari ema «Õhtusöögist viiele» ja tema vaimuhaigem variant Tõnu ema «Roosiaast». On tähelepanuväärne, et mõlemad destruktiivsed emakujud on loodud järgemisi ja väikese vaheajaga; mõlemal juhul võistlevad naine ja ema mehe hinge pärast ja mõlemal juhul hävitavad nad mehe otseselt või kaudselt.

Nende suurejooneliste ja rõhuvate emade kõrval on mõned tagasihoidlikumad ja soojemad tüübid — Berta («Jälle häda mõistuse pärast») ja tädi Magda («Hõbedaketrajad»), viimane soe nagu «maakividest ahi». Aga neid on vähe.

Artemis

Selle kreeka jumalanna nimi lubavat ka võimalikku tõlget «tapja». Igal juhul mõtleme selle jahijumalanna arhetüübi all seekord kõiki neid omadusi, mida võib-olla ette rutates ja ülekohtuselt mainisime juba ülal Suure Ema puhul — viimane on igas mõttes amoraalne ja teispoole hea ja kurja piiri. Artemis aga oleks meie alajaotuses valmis märkima *anima's* peituvat kogu julmust, mis ei sünni mitte ainult jumalikust ükskõiksusest, vaid mille kohta võib kasutada ka kättemaksu ja viha madalamaid mõisteid.

Juba «Monumendis» esineb «sõjakate väikeste patsidega» meesteühikaja plika, keda Vetemaa muide tituleeribki Dianaks, mis on teatavasti Artemise teine nimi! Samas «Monumendis» tuleb Sven Voorele meelde telklaagri juhataja, kes viib poisi juures läbi halasamatu initsiatsiooni. Tema pehmendatud variant on Sven Voorel olevikus vaadata: endine modell, Saarma naine Eva, ambitsioonikas ja üleolev, kes küll hiljem nutma puhkedes lõhnab «lõppunud heinte järele». Kaunis iseseisvad ja objektiivselt ohtlikud on «Õhtusöögi» Kadri ja «Roosiaia» Kristi. Huvitaval kombel alandavad mõlemad oma meest sarvede tegemisega. On tunda, et neis intelligentsetes naistes pulbitseb midagi ohtlikku ja melanhoolselt kurja. Nad meenutavad halbaennustavalt «Tõe ja õiguse» Karin. Lisame nüüd siis veel ka «Höbedaketraja» Veronika, käsutama harjunud naise, kes magab valvewiseisangus ja kelle kehal soomussammaspool meenutab ussi.

Nimetatud naised on muuseas ka intelligendid, kuid mitte see pole nende puhul määrav, vaid kordame — *anima* tume külg.

Sireen

Ka sireenid (või näkid, kui see Vetemaale rohkem meeldib!) on ohtlikud, kuid siiski lihtsama ehitusega kui eelmine tüüp. Sireen näitab välja, mis ta on. Ta ei varja oma plaani mees võrgutada. Ja mitte ainult võrgutada, vaid ka uputada või hukutada. Vetemaa sireenid on enamasti blondid ja täidlased. Kahel juhul suudab tegelane võrgutamisele vastu seista. Sven Voore loobub õigel ajal blondist naisest restoranis ja Ruuben Illime võidab end tantsides sama blondi naisega, samuti restoranis. Me ei tea, mis oleks võinud juhtuda. Sireen, kes ootab Kalev Pilli õisel tänaval, on siiski maskeerunud — ta näeb välja nagu blond madonna, kuid räägib nagu roppsuu-röökur. Ja tema taga on juba reaalne oht, millest Kalev Pill pääseb vaid miilitsa abiga («Ah soo...»). Brünnett tundub olevat ainult Ramona, alevi abielunaiste hirm (samast romaanist). Hoidku jumal nende eest!

Helena

Trooja Helenat on tihti toodud tingnimetuseks puhtale «naiselikule» emotsionaalsusele, seksuaalsusele. Teeme teatud reservatsiooniga seda meiegi. Erinevalt Sireenist ei ole Helena niivõrd ohtlik, ta ei too endaga müstilist õnnetust, tema eluruum on argisem. Suhe temaga on üldiselt pealiskaudne ja elunautlev. Temas on «paksu ja sooja kiljakat», keda Pillimees paneb tähele kohvikus. Midagi taolist peab silmas Pillimees, kui ta resigneerunult mõtleb Lindale, kes räägib, et «armastab merd». Pooleldi sireen, pooleldi Helena on Kristiine «Väikesest reekviemist» (pangem tähele, blond!) ja on juhus, et tema elu satub sõjapäevile. Meenutame inglise keele õpetajat, kellega «Möbiuse lehe» peategelane kaotas süütuse, kaht liiderlikku (küll tumedaverelist) ja väikest kasvu naist — Piretit ja Kristat vastavalt romaanidest «Ah soo...» ja «Või nii!!!». Reeta «Höbedaketraja» test, Viia «Ah soost...». Huvitavaim neist kaastundlikest ja sõbralikest, kuid mitte eriti ohtlikest naistest on ehk Magda, kes lohutab emigrandi õnge sattunud traagilist Kalev Pilli. Tal on head pleekinudsinised silmad, ta töötab köögitöölisena, hindab Valgre laule ja loomulikult on tal sukas auk. (Detail, mis Vetemaal tihti esineb, nagu ka lontis sukad.) Ilmselt on Magda balti tavapesur. Isesugune lugu on «Munade» Jaanikaga, kes kuulub aga ikkagi siia, vaatamata sellele, et ta põeb vähki ja on viljatu. Parem on neist ikkagi eemale hoida.

Eeva

Me ei tee suurt sammu edasi, vaid õigemini väikese tagasi. Eeva pole niivõrd seksuaalne, kuivõrd instinktiivne. Ta esindab mehe kujutluste naist selle kõige esimesel, bioloogilisel tasemel. Tal pole oma Mina ja ta on hea materjal mehele, kes soovib lasta end imet-

leda. Ta võib olla mehele peegliks, teenijaks, laste emaks. Ta jumaldab meest, Aadamit, umbes nii nagu «Möbiuse lehe» tädi Marta, sentimentaalne ja tõnts. Kalevipoeg näeb Soomes taolisi neisid, ilmselt on sellist tüüpi «Höbedaketrajate» Salme Kartul, osalt ka «Ah soo...» Ilme, kelle mäss pole ju lõppude lõpuks eriti suur ega pompöösne. Riietur Maret (jälle «Höbedaketrajatest») on vaimuhiiglasele Kartulile lausa ideaal: leebe, kohmetu, rumalvagune, kinnine, «sündinud Siberisse pakke saatma», truu ootaja, väike õmblejanna, umbes taoline, kelle juurest Oskar Lautensack lohutust otsib. Isegi ta higil on vanillilõhn. Välimuselt hoopis erinev on «Pillimehe» Maarja. Ta on rohekate silmadega ja punapäine, kuid temas pole küll mingit rohejuus-edvikut nagu näiteks Ramonas. Ka tema on alandlik ja aina ootav — korralik ja lõhnab reseeda järele, silmis kurb kuu- lekus. Ta on alati olemas ja ta ei mõista kunagi kohut. (Midagi temas viitab küll juba meie rea viimase tüübi poole, ja mitte ainult nimi.) Selles abielunaste galeriis jätab kõige mõistlikuma mulje ehk «Munade» Agnes, kellele pole poogitud ühtki pikantsust või perverssust ja kes masohhistliku minategelase kõrval mõjub oma sünnitamisega kaunis normaalselt. Teda Vetemaa ilmselt ei kardata.

S o p h i a

See nimi on ikka sümboliseerinud puhast tarkust ja on veidi vägivaldne, et veame ta siia tähistama naiste rühma, keda võime nimetada ka emantsipeerunud naisteks. Niisiis, Sophialt andestust palunud, märgime üles esimese naisintellektuaali, nimelt «sambalike tõekspidamiste ja jalgadega» kunstiteadlase Anne «Monumendist», kes peab end kunstnikele hernekepiks ja tunneb neist vaimset üleolekut. Pole põhjust kahelda, et autori suhtumine on irooniline ja selleks jääb ta ka teistes teostes. Põhjalikult on välja naerdud «Kalevipoja mälestuste» Saarepiiga. Irooniat pole säästetud «Höbedaketrajate» Kersti puhul, kes on jõukas, ilus, majaomanik, teeb kandidaaditööd, kannab tumesinist ja musta, lisaks mustlaslikke kõrvarõngaid, ütleb «meie, naisfilosoofid...» ja on täiesti frigiidne. Naljakas on ka «Möbiuse lehe» Stella oma rahvuslike kinnisideedega, kuid poole sõnaga lubatakse talle ka «naiselikumaid» voorusi. Stella pole nii järjekindel, ta annab aeg-ajalt mehele alla. Sinisukkadest kõige monumentaalsem on ehk «Või nii!!!» Enel. «Sinisukk» on tema kohta vist palju öeldud, sest Eneli «feminism» on kokukootud ja rumalapoolne. Romaani lõpus selgub, et kuulitõukaja moega, naiste jõulisest pooldava kultuuritöötaja äratamiseks piisab ühest osavast ja akupunktuurseid armunippe valdavast eluvennast. Nii on kirjaniku suhe naisliikumisse jäägitult mürgine. Olgu öeldud, et kaudselt kuuluvad siia ka eespool nimetatud «Õhtusöögi» Kadri ja «Roosiaia» Kristi, kuid haritus on nende puhul vaid üks, mitte kõige olulisem komponent. Segu pulbitsevast alateadvusest ja vaimsetest pretensioonidest ilmestab ka «Nukumängu» Ingat. Need naised on enda arust ohtlikud, kuid ei suuda Vetemaa siiski hirmutada.

B e a t r i c e

Alajaotuse pealkirjaks oleks võinud olla ka «Maria» või lihtsalt «Anima», sest nüüd oleme jõudnud naistüübini, kes mõnede arvates asub kõige kõrgemal, skaala teises otsas, Eeva vastas. See tüüp võiks kehastada transsendentsust, kõrgemat kõlblust, saladust. Tema mõju on positiivne ja selles mõttes on ta ka Artemise ja sireeni vastand. Temast ei teata kunagi palju, aga ta toime, eriti alateadvusele, on väga suur. Muidugi viib temaga kohtumine katsumustele. Jung on öelnud, et kui vana professor põgeneb punapäise kabareetantsijannaga, siis on julmad jumalad mängus. Nii kumab ka Vetemaa *anima*-figuuridest vastu igasugu eelaimusi. Mõned neist naistest esinevad ainult pildil ja jälgivad tegelast üksisilmi: Fragonard'i neiu Sven Vooret ja pornoajakirja neiu Kalev Pilli. Mõni vilksatab tänaval, nagu tehnikumineiu Ruuben Illimele, või pakub talle ettekandjana kohvikus kohvi. Mõned neist on poolemeelsed ja juba seetõttu jäävalt saladuslikud, olgu siis tegemist noore Pillega («Möbiuse leht») või eakamate Melusiine ja Ellaga («Roosiaed»). Mõni on sisemiselt katki, nagu seda märtritel juhtub: ingellik Nelli-Ines («Möbiuse leht») kannatab maksalutikatest tingitud verevaesuse all. Unistust võib kohata isegi kainestusmajas: Kalev Pilli ette ilmub õbluke, kartlike hallide silmadega arst. Läbi mitme näidendi läheb Anne-Mai («Püha Susanna») ekstsentriline ja «mitte siit ilmast» karakter, mis võidab kõik kurjuse ja kavaluse. Omaaegsetele hipi-ideaalidele on lähedane Maria («Jälle häda mõistuse pärast»). Lapseohtu Lea vaatlemine pakub viimast lohutust allakäinud ja väsinud Pillimehele. Ja «Munades» kohtame öde Margitit, kel soojad, pruunid silmad, kes on hea ja mõtlik ja keda kutsutakse alati surijate juurde. Ta

on tuhkblond ja imevaikne, räägib ainult vajalikku. Tal on «pühendatu pilk». Ta on «häääl keldritrepilt», «toetav käsi pimedusest». Autor mõtleb temast nagu õest.

Mõnes mõttes on Margit Vetemaa naiste rea kõige kõrgemal, heledamal astmel. Teises otsas kaob rida all pimedusse ja viimane, kes sealt paistab, on ehk Pussi-Kristiina, kole kui loodus ise.

LÕPETUSEKS

Seekord katsetasime klassifitseerida Vetemaa naisi. Miks niisugune mõte ikkagi võis tekkida? Küllap siiski sellepärast, et klassifitseeritavate nähtuste omadused peavad olema küllalt intensiivsed (selle kohta vt. ka: A. Ujomov: Veštši, svoistva i otnošeniija. Moskva, 1963). Ja Vetemaa naised on järelikult kirjutatud huvitavalt, s.o. intensiivselt. Nende kohta võiks öelda: nad on eredad. Nad võivad ärritada, kuid mööda neist ei pääse.

Ei pääse Vetemaagi. Aga ta püüab säilitada distantsi. Ta jälgib naisi hirmu ja imetlusega.

Kas — nagu meie kõik?

On see esialgne kokkuvõte?

Võib-olla.

Muidugi me teame, et Vetemaa puhul võiks klassifitseerida ka midagi muud. Näiteks karjeriste, ausaid kunstnikke, sotsiaalseid probleeme, rahvusküsimuse variante, lõhnu, värve, koogikarpidega vanamehi, surmasid ja haigusi, mineviku edasielamisi kaasajas. Kuid kõike korruga ei jõua. Kingsepp jäägu oma liistude juurde. Olgu siis seekord piiratud vaid naistega.

Kordan: Vetemaa naistega.

Tiit Kändler

SUURTE MAAILM

Kui öeldakse: kõik on olnud kord lapsed, siis kostab suureks sirgunute suust vastuseks üksmeelne torin — kui kulunud! Aga mis saab siis, kui see ilmselge tõde kulubki ära!

Iga laps teab, et lapseks enam tagasi ei saa. Isegi mitte mõttemaal: meenutades lapsepõlve seiku, seisame nende keskel ikka nii suurena, nagu praegu oleme. Laps olemine pole karistus, mida saab määrata täiskasvanuile.

Vanasti arvati: kui täiskasvanud inimesest, iseäranis noorest naisterahvast öeldakse, et tema on üks lapselik loom, siis tõuseb see inimesele kiituseks ja näitab ilmsüüta olemist. Milline lapsikus — ütleme nüüd. On küll pelk juhus, et lapsus assotsieerub eesti keeles lapsikusega, andes viimasele sõnale nüüd juba mittejuhusliku kõrvalmaigu. Aasta teeb mehe vanaks, kaks lapse kavalaks.

Mida suuremaks kasvab inimene, seda rohkem mahub rahulolematust tema sisse. Naised pole rahul sellega, et nad on naised. Mehed pole rahul sellega, et neil on naised. Mõlemad koos pole rahul lastega. Et just NEMAD peavad lastega õiendama. Oma aega kulutama, oma närve raiskama. Aga lapsed — kas nemad on rahul? Et peavad suurte seas oma aega raiskama? Ja kui nad rahul polegi — kuidas saavad selle avalikuks teha? Nad jonnivad. Neil hakkab valutama kõht. Asjad kaovad ära. Neil on igav. Mis neil ometi puudub?! On neile antud ju kõik, et saada tublideks ja töökateks. Mis võrdub sellega, et kasvada suureks. Nii nagu tegime meie.

Senikaua hoolitsevad suured onud-tädid selle eest, et olla natukenegi rahul, et saada veidikesekski rahu. Nad lähevad ostavad endale pehmed toolid ja diivanid. Kummutid ja kušetid. Lapsed ärgu seal kõõlugu, olgu põrandal. Ja et topelt kindel olla, muretsevad need endale töö juurde ka. Ikka tugitoolid ja diivanid, kummutid ja kušetid. Ah et koolidele ei jätku tavalisi toole ja laudugi? Noh, ju siis pole vaja. Osa õpilasi seisab niikuinii püsti. Osa puudub. Osa on arvel möbleeritud lastetubades.

Kui järjekorra lõppu seisab lapsuke, võite kindel olla, et leidub ikka mõni tädi, kes tast ette trügib. Laps ootab ju järjekorras suureks saamist. Kellegi suure lastesõbra helge idee on nn. lastekohvikud — erilised getod neile, kes hoidku veel alt. Noodki tõstetakse välja kesklinnast. Kesse teine ikka nii inetutes paikades, suurte mürisevate teede ääres puhata tahaks. Pole raske teha Tallinna vanalinn tühjaks mänguasjade poodidest, toppides need kõik ühte hirmuäratava sisemusega laoruumi.

Jah, ei ole raske. Sest puudub ametkondadevaheline barjäär — mida suured nii alt kui ülalt, eest ja tagant oma tööajal muudkui ületavad ja ületavad. Puudub, sest pole laste ametkonda. Pole siis ka raske käsutada algklassi jõnglasi häbis püsti kargama bussistmetelt — olgu neid seal ühe peal kas või kolm. Ja kui kuidagiviisi püsti saadakse, tuigerdavad nad oma ranitsate, paunade, kottide, suuskade ja uiskudega jalus. Buss nendetagi

pungil täis. Vaata kui kukub selline ranits mõnele onklile jala peale — murrab oma tinase raskusega varbad otsast! Kas meie ajal lapsed bussis sõitsid? Ei mäleta küll.

See on ju loomulik, et meie, suured, kirjutame parimale paberile parimate pastakate ja vildikatega. Küll lapsed veel jõuavad — las kribivad seni kõige närusemate sullepeadega. Mis sest, et paber sulge ei kannata.

Laste heaks töötab meil teaduski. Meil on isegi lapsepsühholoogia. See on kogunisti kõrgel tasemel, nii kõrgel, et parem hoida seda lastevanemate eest salajas. Et nad selle innustusel lapsepõlve tagasi ei põgeneks — kuid seekord juba suurtena. Meil on pedagoogika uusimad saavutused — noobid ja arvu asendajad. Diplomi-, kandidaadi- ja doktoritööd. Olge lahke. Õppigu ise või õpetagu oma vanemaid uutmoodi lugema ja arvutama.

Ja üleüldse. Kui võtame sellise teaduse nagu liiklusstatistika, siis selle kohaselt on liiklusõnnetustes kainete seas esikohal lapsed. Näete siis, kui ohtlikud nad on! Ja kangekaelsed — ei võta õppust. Ometi on meil nukunäidendid ja reklaamplakatid. On liiklusnädalad ja tulekahju hoogtöökuud. Isegi televiisorist räägime neile, et ärgu parem auto alla jäägu. Raiskame veel kallist hokiaega.

Aga kas sellele on keegi mõelnud — kas või hoki vaheajal —, kui palju on liiklejate hulgas lapsi? Jalakäijate hulgas? Pooled? Üle poolte? Ja et kui palju on liikluseeskirjades punkte, mis arvestavad lapsi? Kaitsevad neid? Loomad teel. Lapsed tänaval. Ettevaatust, võite auto katki sõita! Liiklus on sisse seatud autopleki huvides. Istmed — autojuhiealiste mugavus. Ja lambid. Letid. Nupud. Trepid. Lastekirjandus on, noh, lastekirjandus. Suurtekirjandus on suur kirjandus. Aga meie suurte suurest ja ilusast kirjandusest on lapsed kusagile põgenenud. Kui mõne pidulaua all veel keegi koogabki, siis kindlapeale pidurdab ta protagonistide sügavamõttelist ridadetagust elu. Tundub, justkui ei mõistaks ükski laps enne suguküpsiks saamist ühtki rindlauset moodustada. Proosaparadiisist välja! Nagu aabitsastki, kust koledad kummikarud ja hullud hundid on lapsed ammu minema ajanud.

Kus sa oled, koolipoiss, ranits seljas, särav hommikunägu peas? Kus sa oled, Väike Illimar? Räägi midagi. Mis keeles sa kõneled? Nüüd uuritakse ju meilgi kõnekeele ja slängide uurimise võimalusi. Igal perel, kellel peenikest peret, on ju oma keel. Aga laps ei jaga seda oma kodu keelt vabatahtsi teistega. Sest laps ei ole altruist iseenesest. Altruismi tuleb lapsele õpetada. Kuis teha seda oma kalli kolihunniku otsast?

Näen kõiki lapsi sirgumas suurteks. Näen suureks sirgunud laste hulgalisi ridu. Näen lapsi suurtena tulvamas sinna, kuhu nad enne ei saanud. Näen neid ära ostmas kõiki patju, sohvasid, telekaid, kuvareid, kõlareid, kasepuid, maalipintsleid, vatmanpabereid, õli-, vesi- ja riidevärve — kõike seda, mida PANK enne nende jaoks EI LASKNUD LÄBI. Näen neid olemas ise PANK, ise kõike enda jaoks läbi laskmas. Näen neid istumas bussides, kõva häälega laulmas trammides, tagumas trumme platsidel, puhumas pasunat akendel. Niisiis, näen maailma, kus on ainult SUURED. Kus oleme siis meie, inimlapsed?

Kunagi öeldi Eestimaal: laud kogub lapsi.

Ja öeldi ka nii: kus lapsi, seal leiba.

KATSE «KORTERISSE» TUNGIDA

Ene Mihkelson: «Korter».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1985. 192. lk.

Esimesel lugemiskatsel («Looming» 1985, nr. 5 ja 6) Ene Mihkelsoni kolmas proosa-teos mulle ei avanenud. Korteriukse tagant kostis segaseks jäävaid jutukatkeid võõrastelt naistelt-meestelt, keda ei suutnud identifitseerida, kõnelemata vihjete mõistmisest või alltekstist arusaamisest. Tekst näis laialivalguva inimsuhete punt-rana, padrikuna, milles eslotsa polnud lootustki orienteeruda. A. Beekmani «Tihnik» tundus «Korteri» kõrval prantsuse pargina.

1986. a. algul ilmus teos raamatuna. Lugesin seda veel mitu korda ning mõistsin: «Loomingus» poolitatuna ilmunud teost ei olnudki võimalik tõrketa vastu võtta, sest teose kõik võtmepeatükid, mis pisutki avavad tähendusseoste ajalist, põhjuslikku tausta, olid ajakirjas jäänud teise ossa. «Korteri» mõistmiseks ei piisa ühest lugemisest. Ei piisa ka ainult «Korteri» lugemisest, sest tegu on nii autobiograafilise, põlvkondliku kui sotsiaalse konteksti suhtes avatud, mitte suletud tekstiga. Lisaks Mihkelsoni enda varasematele teostele, nii proosale kui luulele, pean siinjuures üheks olulisemaks eelteadmiseks ruumipsühholoogiliste uurimuste põhitõdesid.

1

Alates 1960. aastatest nii mujal maailmas kui meil tehtud arvukad ruumi- ja keskkonnapsühholoogilised uurimused (M. Heidmets, J. Valsiner, J. Kruusvall, T. Niit jt.) tõestavad: inimene vajab tundet ning teadmist, et ta kontrollib keskkonda, ruumi ja inimsuhteid, mis teda ümbritsevad. Inimene peab saama identifitseerida end selle territooriumiga, kus ta elab, ta peab saama reguleerida nii visuaalseid, auditivseid kui kehalisi kontakte enda ümber. Tal peab olema võimalus valida inimkontakte. Kui kontaktus ületab teatava piirnormi, siis mõjub see negatiivselt inimese psüühilisele sei-

sundile. Kui situatsioon ei allu inimese kontrollile, siis muutub ta psüühiliselt passiivseks, abituks, tekib nähtus, mille kohta eriteadlased kasutavad terminit *learned helplessness* (õpitud abitus). See on tuvastatud nii loomade kui inimeste juures (M. Seligman, J. S. Watson). Näide äärmuslikust olukorrast, kus inimesel täiesti puudub kontroll objektiivse keskkonna ja inimkontaktide üle, on vangla: seal väheneb tunduvalt inimese võime iseseisvalt tegutseda ja mõelda, lõpuks pole ta suuteline vastu võtma iseseisvaid otsuseid ega üldse avaldama mingit initsiatiivi (R. Sommer).

Ruumipsühholoogilised uurimused ütlevad lausa sentimeetri täpsusega, millist distantsi inimesed eri olukordades üksteise vahel hoiaavad ja vajavad ning milliste psüühiliste konfliktide ja pingeteni võib viia selle distantsi muutmine. Erinevad rahvad säilitavad suhtlemisel erinevaid distantsse. Põhja-Euroopa ja Skandinaavia inimesed vajavad enda ümber suuremat personaalset ruumi kui lõunapoolsed rahvad (E. T. Hall. 1966). Esimesi kultuure nimetatakse mittekontaktseteks, teisi kontaktseteks. Ekstravertsed inimesed valivad kaaslasega suhtlemisel väiksema distantsi kui introvertsed (A. F. Sewell, G. T. Heisler, M. Heidmets). Kui inimese jaoks optimaalsest personaalsest distantsist suhtlemisel kinni ei peeta, muutub ta algul närviliseks, liigutab jalgu, niheleb, vahib kõrvale, hiljem võib muutuda agressiivseks. A. Kinzeli uurimused näitavad, et vägivaldseid tegusid sooritanutel ja psüühiliste häiretega inimestel on tunduvalt suurem personaalse ruumi vajadus (keskmiselt 2,8 m²) kui teistel (keskmiselt 0,65 m²). Naiste ruumivajadus on väiksem kui meestel (J. J. Hartnett, F. Bailey, W. Gibson, M. Leibman). Ruum omakorda võib olla sotsiofugaalne (inimesi lahutav) või sotsiopentaalne (inimesi ühendav).

I. Altman eristab ruumis kolme tsooni: 1) esmane territoorium (individuaalne, puutumatu personaalne ruum, oma nurk, tuba, kabinet); 2) teisene territoorium (kuulub tavaliselt grupele, perekonnale,

ARVUSTUSED

ei allu ainult personaalsele kontrollile); 3) avalik territoorium (kuulub institutsioonile, ei allu personaalsele kontrollile).

Esmase territooriumi puudumine või selle piiride rikkumine, mittetunnistamine teiste grupi liikmete poolt põhjustab agressiooni, tüli, enesesulgumist. Perekonnad võivad olla kas avatud või suletud sõltuvalt sellest, kas ruumijaotus kodus on personaalselt fikseeritud või kasutavad kõik kõiki ruume. Ülerahvastatud korteris rikutakse pidevalt optimaalse kontakti vahemaad. Milleni see viib? Uurijad väidavad: sellistes tingimustes sagenevad psüühilised haigused ja enesetapud, lokkavad kuritegevus, narkomaania jm. sotsiaalse patoloogia nähud (J. T. Laird, R. C. Schmitt, P. Sainsbury). T. Niidu andmetel on ülerahvastatud korterites kasvanud (s.o. ilma personaalse nurga või ruumita) lapsed vähem intelligentsed, nii motoorselt kui sotsiaalselt passiivsemad, nende mängud on vähem loovad. Miniteadvuse kujunemiseks, enda kui sotsiaalse subjekti tajumiseks on personaalne ruum vältimatult vajalik (M. Heidmets).

2

Seos eeltoodu ja Mihkelsoni «Korteri» vahel on kõige otsesem. Teos kujutab meie sõjajärgse tegelikkuse üht spetsiifilist nähtust — elu võimalikkust ühiskorteris. Võrdsuse ja demokraatia põhimõtte (igale hingele peavari) õilsalt mõeldud kiire teostusena moodustused endiste «sakste» mitmetoalistes korterites juhulikud ja ülerahvastatud n.-õ. ajutised inimkooslused. Paraku jäid need aastakümneteks tervetele põlvkondadele ainsaks üleskasvamis- ja kujunemiskeskonnaks, kus pealesunnitud inimsuhete ja kontaktide intensiivsus ületas igasuguse personaalse ruumi puutumatus piirid, kus kõik tajusid kaasüürilisi kui sissetungijaid, kus siginesid pinged ja konfliktid ja kust kõik igatsesid KOJU.

«Korteri» on selle sotsiaalse nähtuse peegeldus. «Korteri» on raamat ühiskorterist kui sootsiumist ja inimestest, kelle psüühikat ja teadvust see on kujundanud. Kunstilise mõõtme saavutab aga teos kujutusviisi läbi: inimsuhted ei põimu siin ainult ruumis (ühiskorteris), vaid ka ajas — minevikus (kodukülas, kodumaal), mina- ja meie-teadvuses.

«Korteri» ajalis-ruumilise tekstipadriskuse tungimiseks ja sõnumi äratundmiseks katsun ta harutada lahti kihiti: 1) olmeline, esemeline tasand; 2) individuaalpsühholoogiline tasand; 3) sotsiaalpsühholoogiline tasand (inimsuhted, rollid);

4) sotsiaalne (põlvkondlik, rahvuslik, üldinimlik) tasand; 5) filosoofiline tasand. Mõistagi on nende eristamine tinglik ja lihtsustav.

3

OLMELINE tasand. Kirjanik kujutab ühiskorteri esemelis-ruumilist keskkonda lõhnadeni tõetruult. Kirjeldus antakse põgusate detailvihjetega, kulutamata selleks palju ruumi. Esemeline on läbi põimunud psüühilisega, keskkond (asjad, ruumid) on poeetiliselt personifitseeritud. Eluta ja elusa vahel püsib kogu aeg pinge ja suhe. «Ta nagu ei näegi ämblikuvõrke vannitoas, pragunenud seinu, roostes vannipõhja ja ahjutoru üpris vankuvat ühendust korstnaga. Igal kütmisel pudeneb ühendustoru ümber plätserdatud ja kuivanud savikamakaid, aga see ei häiri kedagi: ühisruumid ei kuulu kellelegi ning üürnike toad on remonditud ja puhtad. Keegi ei usuksi, et niisuguse köögi ja vannitoa kasutajad igaüks omaette üpris pepsilt korra järele valvavad.» (Lk. 86.) Teoses hõljub «ühise elu individuaalsuseta hõng» (lk. 180), säilib vaid vaba tahte ja isikliku elu illusioon. «Nõnda on lõpuks ühised ruumid eikellegimaa, mõeldavail piiridel tolmu, rasva ja kohvipuru kord. See hakkab kõigile külge. [- - -] Sunnitud kollektiivsus sünnitab vaba filosoofia: võin nii, võin teisiti ja tegelikult ei või kuidagi» (lk. 180).

«Korteri» ei jää triviaalromaani olmelisele tasandile, keskkonna pidevpinges mõtestatus ja hingestatus välistavad selle võimaluse. Ometi on KORTER teose pealkiri ja peateema, peamine tegevuskoht ja peakujund. Tekstis räägitakse tubade jaotusest, kirjeldatakse esemeid, ent ometi on korter algusest saadik tajutat kui kujund, mis kasvab läbi teksti kõigi tasandite. Igal teose tegelasel on korteriga teatav suhe. Henriette ehk Jete esindab võimu, ta on korteris juht ja õpetaja, ta kõnib aeg-ajalt kõik ruumid läbi ja õpetab, kuidas ahjusid kütta ja üldse elada. Kadri, kes ei ela korteris, vaid ainult külastab seda aeg-ajalt, ähvardab kööginurka tule teha ja korteri maha põletada, kord ta seda üritabki. Minategelane on «mitmekordne nagu korter, iseenesega põimuv» (lk. 130), ta väidab, et korter on ainult tema jaoks loomulik. Ometi tahab nii tema kui kõik teised ära KOJU. «Korteri» valdav põhimeeleolu on HIRM, ebakindlus. Kõik kardavad midagi, isegi enesekindel veteran Jete. Kõik tunnevad end kaitsetult, väikeses sundühikonnas sugenevad ja tihenevad pinged, mis õieti moodustavad romaa-

ARVUSTUSED

ni loo, sest süžeed traditsioonilises mõttes siin ju ei ole. Põgusalt märgib autor ära ühiskorterile iseloomulikud kiusud ja kahjurõõmud, nende abil luuakse tajutav psühholoogiline atmosfäär, mis liitub vahetult esemelise keskkonnaga: «Nõnda olen minagi vaid nimeta inimese kõne, ühiskorteri iga liikmega resoneeriv vaim, hingus või tuulehoog, mis aeg-ajalt läbi lukustatud uksepragude tuhibeb. [- -] Tema jaoks olen muutunud ühiskorteri seinteks, mis teda kohtumõistjaina seiravad» (lk. 74).

Nii tajume romaani esemelis-ruumilist keskkonda aistitavana, kuid sõnumi suhtes ometi taustana, sest autori põhitähelepanu on pööratud neile psühholoogilistele pingetele ja kollisioonidele, mis kujutatud keskkonnast lähtuvad.

4

INDIVIDUAALPSÜHHOLOOGILINE TASAND on teoses kõige mahukamalt läbi kirjutatud. Minategelase psühholoogiat iseloomustavates löikudes on isegi rõhutatult palju kordusi. See kiht põimub teoses kõige tihedamalt tunnetusfilosoofiliste arutlustega, nii et neid ongi raske eristada. Minategelasest kujuneb peategelane mitte ainult sellepärast, et talle on pühendatud ligi kolmandik raamatust, vaid eelkõige seetõttu, et tema (*mina*) on see, kes elab korteri kõigis tubades ja kõigis tegelastes, kord nähtaval, kord nähtamatul kujul. Kõik tegelased otsivad «Korteri» identiteeti, kahtlevad oma olemasolus, oma *minas*. *Minaks* saamine, *mina* olemine on võimalus, õhk. *Mina* on kehata, näota ollus, mis pidevalt *paindub, liibub, valgub* (NB! just need verbid tähistavad romaanis *mina* liikumist ja olemist) teiste inimeste poole, suubub neisse. Kord tunneb *mina* end Martinina, kord Adana, kord Kadri lapsena jne. jne. *Mina* müstifikatsioon on totaalne. *Minal* pole nime, see on esialgu (või igavesti?) saladus. *Mina* on vaid «erinevate inimeste kaja» (lk. 133). *Mina* on Olematu, Keegi Korteri Viibiv. Traditsioonilisest romaanitegelasest või karakterist ei saa siin olla juttugi. *Mina* ei ole objekt ega subjekt, vaid piinarikas, ekslev tunnetusprotsess.

Pole juhus, et autor nimetab korteri toimuvaid stseene *teadvuse jahiks*. Minakujund jääb rohkete lapsepõlvemälestuste ja komplekside kirjeldustele vaatamata karakterina täiesti tabamatuks nagu ollus või plasma, sest tal puudub väljakujunenud minateadvus, ta alles otsib seda, ta kobab selle järele. *Mina* kuhugi kuulumatu abstraktsus tahetakse teose finaalis muuta lapsendamisakti läbi konk-

reetseks. See on oluline. *Minal* öeldakse olevat kodukäija loomus, aga tal pole kodu (lk. 175). *Mina* kuulub sõjajärgsesse põlvkonda, kellel on olnud «isikusetu noorus», tingimused pole olnud soodsad minateadvuse väljakujunemisele, tal pole olnud kodu (personaalset ruumi) ega peret, ta ei tea oma vanematestki midagi. Nüüd on ta juuksed juba hallid, ta on keskealine vananev naine, aga ta ei tea ikka veel, kust ta on pärit, kuhu kuulub, kes ta õieti on. Ta katkendlikke, kohati novellidena mõjuvaid mälestusi lapsepõlvest saadab kahtlus, kas need mälestusedki kuuluvad talle endale: «kes oma mälestustele ei saa viidata, seda polegi lahus ümbrusest olemas» (lk. 176). Lapsendamise ettepanek on katse *minast* isiksus vormida. Ent *minast* ei või saada isiksus ühiskorteri. Lapsendamisjutt vallandab temas teadmise, et *mina* on KRIISI seisundis, et ta on juba pikki aastaid olnud kriisi seisundis ja sellele ei ole muud lahendust kui surra või korterist ära minna. Ühiskorteri elanud minata *mina* surm ongi korterist lahkumine. Ainult nii on võimalik varjusurmast elluärkamine, eneseleidmine. Kogu teose vältel ühiskorteri viibinud *mina* ahistav ja painav hirmutunne haihtub alles lõpupeatükis küsitlusrännakuil mail, kus *mina* otsib koduküla, kust ei Jete ega Kadri poleks pidanud lahkuma. Alles siin on ta õnnelik, tunneb end kuhugi kuuluvat, inimesed jäävad siin üksteisele meelde, alles siin vabaneb ta ühiskorteri nimetust anonüümsusest ja passiivsest agressiivsusest, pingetest ja kompleksidest ning suudab sõnastada ideaali, tarvitades selleks esmakordselt meie-vormelit: «See oleks siis meie pold, meie maa ning aastaaegade vaheldumine, öitsvate kartuliväljade sina, pleekinud odra oõtse, metsade tasane kõikumine tähendanuks midagi igipüsivat, millesse ei hakka kahtlused ja hingevalu.

Ja kui tulebki mõlemat ette, külvame oma muredki uueks seemneks, mis valminuna leevendab kõikide rändurite mitte kuhugi kuulumise» (lk. 189—190). Nii on *mina* individuaalpsühholoogiline eneseleidmine lahutamatu rahvuslikust ja sotsiaalsest identifitseerumisest, see akt omandab ühiskondlik-filosoofilise mõõtme. Teadvuse jaht lõpeb *happy end*'iga, lõpp teeb meele heledaks.

5

SOTSIAALPSÜHHOLOOGILISE tasandi eristamine aitab põhitegelaste rolliteadvust analüüsida. Ükski roll pole tekstis «antud», vaid kujuneb teksti käigus, ükski tegelane ei püsi päriselt isendas,

ARVUSTUSED

nende teadvuses toimuvad samasugused identiteediotsingud nagu *mina* teadvuses. Ses mõttes on tekst ja selle tegelased avatud, nende suhted on dünaamilised, teisevad, teksti vihjete süsteem on lahti nii tekstisisese kui välise tähendusruumi suunas. Me ei tea ühegi tegelase kohta midagi päris kindlat, me ei tea ka pärast romaani lugemist, mis neist sai või saab, tekst jääb avatuks nii minevikku kui tulevikku. Ent mingid märgid, kujundid, rolliga liituvad tähenduseseosed keerduvad teksti käigus siiski teatud tegelaste ümber nõnda, et neid on võimalik võtta kui konkreetseid inimtüüpe, aga ka kui sümbboleid. Teost kandvad sümboltegelased on neli naist: Ada, Kadri, Jete ja Hilde. On tunnuslik, et põhitegelased on naised. Mehed (Juhan, Martin, Rudolf jt.) on selles romaanis selgelt teisejärgulised, vajalikud rohkem naispeategelaste enesevaatluste abivahendina. Mees on ajutine nähtus, ta on enamasti ära, rännus, teiste naiste juures, lahutatud või surnud. «Korter» on eelkõige romaan naisest: naise kui ema valulisest identiteedi kaotusest, sotsiaalsest ja bioloogilisest viljatusest, emantsipatsiooniga kaasnevaist hädadest. Mihkelson avab probleemi nelja erineva naistüübi kaudu, nende omavaheliste suhete kujutamise läbi.

ADA on ürgnaine, ajalik ja avalik. Ta seisab ainsana reaalses maailmas, mõistab ja tõlgib seda *minale*, kes ise tunneb end aeg-ajalt Adana. Ada on naise idee kehastus. Ainult Adal on tegelikkuse ja teiste inimestega tõeline, füüsiline kontakt: tal on mees Juhan, keda ta kujutab ette kassina, ja armuke Martin, kirjanik, keda ta kujutab hiirena. Ent pingelisim suhteväli kujuneb Ada ja *mina* vahele. Ada nõuab ja hoolitseb, armastab ja hülgab. Suhe kulmineerub ja lõpeb romaani finaalis lapsendamissoovi stseenis. Ada tahab end tunda hoolitseva emana, seepärast peab tal olema keegi, kelle eest hoolitseda. Ada ja *mina* suhetes kasvab sümboliks HAIGUS kui päästev, siduv ilming võõrandunud inimsuhetes, haigus kui veel ainus moment, kus päästev kontakt võib tekkida, haigus kui mäss võõrandumise vastu. Ada ei tee oma elu keeruliseks, ta on aval ja usalduslik. Kui inimesed (süsteem) on salalikud ja suletud, siis on nad naise reetnud.

Ada on vaimne naine, emantsipatsiooni võrdkuj, kelle vahekordadest kujunenud naisfilosofia peatükk (31.) kuulub raamatu eneseiroonilistest ja säravamate hulka: «Ja haritud naise, emantsipeerunud naise mõõt tänapäeval seisneb selles, et ta ikka pisut võpatab «oma poisi» või lesbilisuse-kartuse pärast» (lk. 99), «Nii

kultuursed olid need naised, et hälbedki tulid arvesse» (lk. 98). Ada on *minale* vastand ja ideaal, Ada on keegi, kes *mina* oleks võinud olla, kui ta oleks naiseks saanud. Sest *mina* eneseteadvusetust iseloomustab ju ka sooline ebakindlus. Ada ja *mina* tõmbuvad ja tõukuvad, kogu romaani läbiv psühholoogiline sissisõda *mina* ja Ada vahel kulmineerub 44. peatükis, kus mõtestatakse aforistlikult armastuse kolmnurga inimlik tähendus. Sest selles kolmnurgas «peitus elu ja kunsti saladus, uni, millest jumalana sündida» (lk. 149). Emantsipeerunud naise olukorda väljendab kõnekalt seik, et isegi Ada ei tea kindlalt, kes on ta vanemad ja kas ta soovib lapsi: «Kelle jätk sa oled ja kes sinust hargnevad?» Sest ainult Ada olemasolust sõltub järjepidevus, inimsoo saatus. Ent mis parata, mees ei taha lapsi (sest selle asemel kirjutab ta «vahest väitekirjagi kokku», lk. 165), ühiskorterit «tungiv lähemine» kustutab elu jäljed, «võõrad võnkumised» haaravad naiseliku Ada oma keerisesse ja hävitavad lapse idee. Seda asendab lapsendamise idee, põgenemine ühte ühiskorterit tuppa ja ahastav soov: «Oleks mul ometi kodu.» Finaalis jääb üha noorenevast Adast majaaseme süvendil servale vaid rannamantli käis — naiselike intiimsusele viitav sümboldetail. Naise armastus on viljatu. Emantsipeerunud naine kaotab enda, vaatamata sellele, et ta veel teab, mida ta tahab: sest väärtused ja inimesed on tema ümber muutunud. Naine ei saa olla naine tühjuses, mäluta, eluloota, heitlikus, järjepidevuseta anonümsuses.

KADRI on kõikide ema. Ta ei ela ühiskorteris, ta ainult külastab romaani esimeses pooles aeg-ajalt korteri elanikke. Ta on suurt kasvu, lohmakas naine, kes algul paistab olevat Jete sõbranna ja peab kõiki, ka minategelast oma lasteks. Ta on vanaldane hull (?) naine, kelle juuresolek (esimeses pooles), veel enam aga puudumine (teises pooles) pingestab romaani. Kadri ja tema surnud mehe Joosepi mõistatuslik-sümboolsete ülestähenduste ümber koondub vihjete süsteem, mis paotub minevikku alles romaani teises pooles. Kadri noorusarmastus Arno suri metsavennana. Kadri on kunagi läinud oma armsamaga kaasa ja see Kadri on koos Arnoga surnud. 21. peatükk — Kadri ja Arno lugu — mõjub sugestiivse novellina, sedavõrd nappide detailidega, ent valusalt pingsa sügavusega on see läbi kirjutatud. Nüüdne Kadri, korterit külastav ja end kappi peitev ning oma kaotatud lapsi taga otsiv Kadri «kõnnib ringi kui Ahasveerus, kui ilmamure sünnitis, keda enda põlvnemine ei huvita (sest ta

teab, see on temas juba nimena olemas ning pakub end kõigile seosekaotanule emaks» (lk. 126). On oluline, et vägistatud, reedetud, hullunud Kadri on õieti ainus, kes usub ikka veel sellesse, et katkenud liitekoht tuleb «täita enne, kui juured kuivavad». Ta usub vaatamata petetud lootustele, et ta on kõikide EMA. Aga Kadri kui ema traagika seisneb selles, et oma tõelisi lapsi ei võta ta enam omaks, ta ei suuda aru saada nende sõnadest, ta ei tunne neid ära. «Ühendused on mõttelised» (lk. 127), tegelikud seosed on katkenud. «Maja sees kõmisedavad võõra elu hääled», tõeline emasuhe on võõrandatud, välistatud.

Nii saab Kadrist sümbol. Kadri kuulub PEEGEL, üks romaani läbivaid juhtkujud. Peeglit tahavad endale kõik, peegel on enesetundmise ainus abinõu. See peegel ei moonuta. Peegel näitab tõtt, ka ajaloolist tõtt. Nii on Kadri ja tema peegel romaani süda ja võti. Kadrist lähtuvad kõik pinged, tema tegutsemine muutub üha agressiivsemaks, kulmineerub tuletegemises (13. peatükk) ja lakkab siis hoopis. Romaani teist poolt pingestab Kadri ootamine, alaline küsimus, miks Kadrit ei ole, miks ta ei tule. Kadriiga seostub veel suur hulk sümboleid, vihjeid, kujundeid, neist olulisemana märkigem Töldseppade talu mahapõletamise motiivi, mis seob tänase Kadri korteri mahapõletamissoovi kolhoosierimise algaegade talupõletamisega (13. peatükk jm.). Nii ühendab kirjanik TULE kujundi HIRMU ja HÄVINGU kujundiga. Tuli on ainus, mida kõik kardavad: «Me tuletame keskküttekorterites endale meelde, et tuli on olemas» (lk. 131). Töldseppade talupõletamisest saab romaanis surmamartüüriumi müüt, mida Kadri olemasolu või puudumine pidevalt meelde tuletab ja mis kõigisse süütunnet sisendab.

JETE ehk Henriette on ühiskorteri elanik nr. 1. Tal on kõige rohkem tube (kaks või kolm), ta on juba väga vana ja ta on tihti mõtetes. Ta on pärit samast külast, kust Kadri ja mina. Jeteiga seostuvad VOIM ja HIRM. Minategelane tunneb korteris esimest korda hirmu siis, kui ta joob Jeteiga õhtupäikeselisel palkonil konjakit. Haiguse ajal viirastub Jete lindnaine, kukknaisena, ehkki ta on tegelikult pikka kasvu, kondine kandilise hobusenäoga naine. Lindnaise nägemine tekitab *minal* palaviku ja ta laseb kuuldavale ahastava karje: ma tahan KOJU! Jete on kirglik ateist. «Ühiskorteri väikeses sundühiskonnas oli Jete kindlasti teadjanaine, laialivalgivate tubade selgroog» (lk. 57). Jete räägib demokraatiast ja valvab korra järele, tal on mitu elulugu, ta on hari-

dust saanud maanaine ja linnaproua ühes isikus. Jete on olnud aateline noorus, mil ta on jätnud ateismi tuleriidale kõik, isegi oma sureva ema. Jete on üles andnud toonase Kadri, bandiitide litsi, ta on üles andnud metsavennad, nende seas ka oma noorusarmastuse Arno, sest Kadri oli tema ainsa ja esimese armu üle lõõnud. «Miks on Kadri ülepea siin, kui talle oli Jete eluplaanides määratud hoopis teisel maal oma elupäevad lõpetada? Külmal ja lumekargel maal, kuhu Jete oma rännukihus siiski pole saanud» (lk. 80). Aga Jete ei tunne süüd, ta ei kahtle oma õiguses, sest ta toimis ju ilmavaate nimel. Kadri viib just sellepärast oma peegli korterisse, et sundida Jete mäletama tõde. Just neis peatükkides, mis avavad Jete ja Kadri mineviku- ja olevikusuhete psühholoogilist ja eetilis-sotsiaalset sisu, saavutab Mihkelsoni aforistlik stiil erilise selguse ning ulatub puudutama sügavaid elutõdesid: «Elu polegi ehk muud kui noorus toimunud sündmuste pikendus, kord tehtud valikute õigustav seletamine. Mingi loogikavastatus peitub selles, et veel välditavast saab hiljem paratamatuseks kujunev saatus» (lk. 82) või pisut edasi: «Isegi mõrtsukaga rääkides võib leida ühise keele, kui võtta omaks see vaatepunkt, mis kuriteole viis.

Kui aga kõik peaksid mõistmist enamaks kui aateid, muutuksid mõttetuks nii aated, vaated kui ka inimlikkus» (lk. 83).

Jete sotsiaalne roll on reljeefselt esile toodud olulises 48. peatükis, kus ta oma aja veteranina kohtub noorte Jete-näoliste aktivistidega, kes teda ründavad ja küsivad: miks lasite sellel ja tollel sündida? Kuigi Jete tahab kogu hingest olla midagi rohkemat kui uue ühiskonna looja illustratsioon, ei leia eri põlvkonnad ühist keelt. Neid keelab koosoleku «kirjutamata, spontaansusega maskeeritud, lapsikult roosaks ja vahetuks värvitud reglement» (lk. 163). Jete on muudetud iidoliks, eeskujuks, Temaks, sotsiaalseks vanaemaks, kelle teenetest kõneldes kasutati paberit. Kellega puudus isiklik vahetu suhe, sest põlvkondade vahel olid valed sõnad, ainult sõnad. Nii ei kuule kumbki pool, mis teisel on tõeliselt öelda, mida ta tõeliselt on kogunud, millega kogetu eest maksnud, milles süüdi, milles mitte, milles seisnes toonane valik. Jetest kujuneb sümbol, mida majasüvendi serval jääb tähistama narmastatud laudlina, sotsiaalse konventsiooni märk.

HILDE ei ela ühiskorteri, ta on Kadri vennatütar, kes külastab Kadrit, hoolitseb ta eest, mureseb tema pärast. Algul näib ta tähtsusetu kõrvaltegelasena, ent

kirjanik pöörab talle järk-järgult üha enam tähelepanu, pühendab talle lõpuks peaaegu sama palju ruumi kui Adale, Kadriale, Jetele. Ühiskorteri elanikega seob Hildet veel üks niit: nimelt on Ada armuke Martin, kirjanikust hiirmees, Hilde endine mees. Ent kõige tugevamini seob Hildet korteriga PEEGEL. Just Hilde on lootnud peegli Kadrialt päranduseks saada, ta ihaldab peeglit, sest on kord enda seal ära tundnud, ainsana kõigist romaani tegelestest. Just Hilde igatsuste läbi avaneb peegli mõistatus — see on aken ideaalsesse aega ja ruumi. Ent Hilde ei ole võitleja ega siseneja, ta on passiivne igatseja, vaatleja. Ta on tähelepanematu masinikirjutaja, kelle olemasolu teised (mehed, töökaaslased) märkavad ainult siis, kui ta puudub. «Hildegard kuulub sellesse toaulusesse, mis kõige otsesemal viisil mõjutab nende arutlusi, meeleolu ja naerupahvakuid» (lk. 104), ametiasutuse mehed ei tea, et «nemad kõik on Hildegardis. Et temas on see tervikutunne, seespoolne ja kõrvaltvaateline pilk ühekorraga, milleni nad teadmata põhjusel ei küüni» (lk. 104). Nii loob Mihkelson Hildest kõigi anonüümsete taustnaiste koondkuju, kes nagu ise ei olekski midagi, aga kellela elus ometi miski püsti ei seisa ja edasi ei liigu. Täendusriikas on seik, et just Hilde meenutab alalõpmata välisreiside tuhinas viibivale ülemusele Rudolfile korduvalt seda, mis on siinsamas, «et mees näeks, mis võib olla ta enese maal ja ukse ees» (lk. 144). Rudolf esindab just sellist egoistlikku, pimedalt enesekeskset ülemusmeest, haritud lakeidi, kes naistöötajate toel ja varal end teostab, neid endid õieti tähele panematagi. Hilde suudab aga Rudolfit imetleda vaid seetõttu, et ta on emantsipeerunud täpselt selle piirini, kus ta on juba suuteline meeste vaimumaailma mõistma, kuid temas ei ole veel pead tõstnud egotsentristlik eneseväljendustung. Hilde on ja jääb veel altruistiks, hoolitsejaks, naiseks-teenijaks. «Ta esindas tüüpi, kellest oli saanud meeste emantsipatsiooni objekt. See tähendab, et ta ise oli juba emantsipeerunud, sest julges mõelda ja tunda ühekorraga» (lk. 142).

Hilde ei ole enesekeskne, ehkki tema minateadvus on väljakujunenud kui teistel naistegelastel. Just seepärast «elab, näeb, kõneleb» ta teistest, on suuteline sotsiaalselt kontakteeruma, teisi mõistma, hoolitsema ja aitama. Just tema on see, kes naiseliku altruismi ja vaistuga tajub sootsiumis hõljuvat plahvatusohtu, see, kellele ilmub nägemus Kadri — kõigi ema — matustest, kes tunneb, «nagu oleks ta enese pähe sisestatud sekundeid lugev mehhanism, nagu oleksid tema kätte usal-

datud otsustavad hoovad» (lk. 185). Romaani finaalis näeb Hilde sümboolset kella, mis paisub, tekitab pööristormi õõnsuse ja neelab ta. Hilde on nägija, kes ainsana näeb-loeb valgel paberilehel Martini viimast luuletust (või on see tema enda esimene, aktiivse mina ärkamisluletus?). Teiste (Rudolfi) jaoks on see paber tühi. Kujutlus pöörislehtri sügavusse tormavast ajast seostub viimases peatükis paratamatult majaaseme mullasüvendiga, mille servale jäänud peeglist, enne kui buldooser selle puruks sõidab, vilksatavad veel korraks Jete, Kadri, Ada ja veel kellegi nimetu (mina?) näod, ent (NB!) mitte Hilde nägu. Niisiis on võimalik, et ainult Hilde jääb, sest vaid tema suhe ellu ja inimestesse on vaba ja loomulik, tal on oma kodu ja töö, ta suudab mõelda teistele, ta on kõikjal: «teda rabas kõikjalolemise tajus». Hilde ei elanud ühiskorteris, ent just tema tajus üht selle sundkooselu eitava romaani sügavamalt mõtet: kokkukuuluvuse tundmiseks ei pea inimesed olema ühendatud mingis kindlas ruumis, vaid hoopis sotsiaalses ühisteadvuses, mälus: «Mingis ajavahemikus, mingis esialgu tundmatuna mõjuvas ruumis kohtuvad üksiolijadki. Nad on ehk enam kui tavaliselt ühendatud üht laadi mõtete ja tunnete läbi, mälu läbi, milles on ikka ka midagi ühist» (lk. 184).

6

SOTSIAALNE TASAND hõlmab nii aega (1940. aastate tänaseni) kui ka ruumi, mis paisub ühest Tartu ühiskorterist sõjajärgsetest psühhoosidest vapustatud ja piinutatud Eestimaaks ja lõpuks kõigi inimeste Maaks. Peatuksin veel KORTERI kujundil. Korduvalt esitab kirjanik mitmesuguseid arutlusi korterist kui sotsiaalsest ruumist. «Ainult mina tean, et võisin oma nimetut olulust jätkata vaid sellel maal, sellel ajastul ja selles korteris, mille ümber tajun üht 20. sajandi väikelinna» (lk. 75). Oluline on siin 24. peatükk, kus E. Mihkelson kirjutab hoiatavalt passiivsest agressiivsusest, mis valitseb korterit: «Annaks taevast, et mitte linna, et mitte maad, mis igal teljepöördel tundub mu klammerduvate jäsemete alt ära libisevat» (lk. 75—76). Korterit võib tõlgendada niisiis ka kui Maad, mida samuti ähvardab neelata pööristormi õõnsus. Ka Maale on korteri sisesõdade aegu kukkunud pomm, mis seni ei ole lõhkenud, aga võib seda iga hetk teha. Viimases peatükis seisabki peategelane süvendi äärel, pole enam maja ega korterit. Oli siis pomm tõesti lõhkenud? Triviaaltasandist

ARVUSTUSED

kasvab välja psühholoogiline romaan, sel-
lest sotsiaalne mudelromaan, mis oman-
dab hoiatusromaanide tähenduse, ütleks
Pärt Lias. Terminid kaotavad siin aga
mõtte, nad tähendavad antud juhul kõike
ja mitte midagi. «Korter» on romaan, mis
loob ise oma mitmekihilise ja tähendus-
rikka žanri.

7

FILOSOOFILISELE TASANDILE kuuluvad nii Hilde peatükkides esitatud enese-
iroonilised kodukootud arutlused meeste-
naiste, moe, hammaste ja saabaste, inim-
konna tekke, brünettide naiste ohtlikkuse
jms. üle kui ka täiesti tõsiselt mõeldud
ning tõsiselt võetavad mõtisklused põlv-
kondlike, ajastu- ja olemisfilosoofiliste
küsimuste üle. *Mina* samastab end aeg-
ajalt Martiniga, kirjanikuga, kes loodab
sõnade, teksti kaudu omandada temast
endast üleulatava tähenduse. «Ta on Ees-
timaa küladelt ja inimestelt, varjatud
mõtteilt ja salatud hoovustelt kiskunud
katte, valetades nähtava sisse iseennast
nõnda, nagu ta arvab end olevat ja nagu
ta ei ole. Nagu keegi ei arva end olevat
enne, kui loeb, mida Martin on kirjutanud»
(lk. 170). Sama kehtib Mihkelsoni teose
kohta. Martini eneseleidmised seostu-
vad romaanis saladusliku, vaevuaimatava
millegi juuresolekuga, milleta elu pole
elamist väärt ega romaan kirjutamist
väärt. Ka Mihkelsoni romaanis on see
sõnastamatu MISKI kogu aeg olemas
kuni viimase lauseni: «nagu trambiks
suur raudolend midagi ilmvoimatut
maa sisse, mulla sisse, et vaiksiks see nagu
ja see hääl». Martini peatükid esitavad
arutlusi ajast ja ruumist ning inimpsü-
hikast, mis kontsentreeruvad meisterlikus
valunovellis (46. peatükk). Neis arutlustes
seostuvad individuaalne endassesuletus ja
tegelaste meeleehtlikud minaotsingud rah-
vusliku endassesuletuse ja rõhutatud
identiteedivajadusega. Abstraktsemad ja
hajuvamad on eneseteadvuse otsinguid
käsitlevad tunnetusfilosoofilised tekstilõi-
gud, mis pole kunstiliselt nii kujundli-
kud. Kus aga E. Mihkelson on konkreet-
sem, seal tunneme ära luuletaja. «Korte-
ris» veenab eelkõige poeetiline kujundi-
filosoofia. Viimase keskne märksõna on
AEG. Mihkelson esitab teesi: «Aeg ei ole
muutunud. Meie ise oleme muutunud»
(lk. 152). See kõlab esiotsa risti vastupidi
üldisele sententsitõele, mida viimati vaid-
lustas Paul-Eerik Rummo oma 1985. a.
ilmunud luuletuskogu «Ajapinde ajab»
programmilises lõpuluuletuses «Epiloo-
g: tempora mutantur»:

Ajad muutuvad, aga mis siis?
Meie või? Noh, kuidas keegi ja kunagi.
.....
Ajad muutuvad, jõgi voolab mis jaksab
üle, ümbert ja läbi, ja ise tead, mida
sa sellega teed ...

Mihkelsoni relatiivne ajamõistmine väl-
jendab tegelikult sama: ruumi (planeeti,
sünnimaad, korterit) ei saa me valida,
ruum kui sotsiaalne keskkond on meie pa-
ratamatus, aga meie aeg sõltub meist
endist, aeg on meis endis ja saab selleks,
mis me tast ise teeme. Tõestagu öeldut
veel üks tsitaat teosest, mille aforistlikku,
poetilist stiili tuleks eraldi analüüsida:
«Aeg on tühi ümbrik, mille sisse kirjuta-
takse kiri. Nimetu maalib tähti, otsib
kehi ja sõnu, sõnu enne kui kehi, sest kehad
on reaalsed. Sõnad imbuvad kehadesse
ja kehad litsuvad kokku laused ning
hõrendavad valmis peatükke. Nende seos
on ettearvamatu, kuid reeglipärane. Kõigis
varjab end miski, mida veel ei teata [- -],
inimesed kasvavad iseenda sisse nagu
mets. Korter ristab hiiglakäed, sõrmede
puutekohtades tekib pingeid, ümbrik re-
beneb. Keegi lendab etteantud raamidest
välja. Ja kellegi elud koonduvad nendesse
kättesse just nagu palveks» (lk. 136).

8

«Korter» on erakordselt paljukihiline,
keerukas, avatud struktuuriga teos, mille
sarnast senisest eesti kirjandusest ei leia.
Niisugust sünteesivat, teadvussetungivat,
ennastarvustavat, s.t. metakeelset teksti
ei ole Mihkelson ka ise varem kirjutanud,
ehkki «Korter» kasvab välja Mihkelsoni
varasematest teostest ning on rohkete
assotsiatsioonide ja kujunditega seotud
nii proosateostega «Matsi põhi» ja «Kuju
keset väljakut» kui ka luulega. Nimetaksin
vaid paar Mihkelsoni püsitemat. Esiteks
mina mitmesus, *mina* eneseteadvustuse ja
identiteediotsingud. Teiseks inimese to-
taalne üksiolemine. Kolmandaks tunnetuse
piiratuse-piiramatus teema, siinpoolse ja
sealpoolse, reaalse ja unistusliku vahelise
piiri tajumine, mille kujundeiks on aken,
klaas, kuppel. Mihkelsoni luules väljen-
duv suletusetunne, nägemus, et kõik ilus,
parem, tõeline leiab aset sealpool, klaasi
taga, on ka «Kortoris» leidnud sugestiivse
väljenduse, kujundliku edasiarenduse ja
võimenduse. Kõige selle kohal ripub
siiski üks suur AGA.

Väljendaksin seda «aga» Fr. Tuglase
abil, on ju Tuglas autor, keda Mihkelson
kriitiku ja kirjandusteadlasena ise on
põhjalikult uurinud ja usaldanud: «Ma

ARVUSTUSED

arvan, me kirjutame kõigepealt selleks, et meist aru saadaks. Tõsi küll, arusaamise ja arusaamise vahel on vahe. Oleks liig nõuda, et kirjanik nii kirjutaks, et temast kõik — ka idioodid — aru saaksid. Kuid jälle nõnda kirjutada, et ainult autor ise mõistab, — see osutab siiski liiga piinlikku lugejate valimist.» («Marginaalia».)

Kogu oma sisulise avatuse juures on «Korter» lugeja jaoks liiga suletud teos. Võib tunduda, nagu ütleb Mihkelson ise, et «päästvast korrastamisest on saanud kaost suurendav salarelv» (lk. 171). Aga et tänases eesti proosas on pärani uste ja tühjade tubadega raamatuid rohkem kui küll, siis tuleb neile siiski eelistada kinnist, raskesti avanavat kompaktsust, sisutihedust ja harvaesinevat tõsist, mis õnnelikult ühendatud aforistliku stiiliga. «Korter» on raamat mõtlemissõnimeelsele ja -tahtelisele lugejale, ta nõuab suuremat süvenemist ja pingutust kui ükski varasem eesti proosateos.

Et aga keerukat struktuuri, filosoofilist sisu ning sotsiaalset sõnumit on siiski võimalik ühendada loetavusega, sellest annavad tunnistust näiteks Umberto Eco ja mõnede teiste postmodernistlikud esseeromaanid. Need esseeromaanid dekonstrueerivad iseennast, on tulvil eneseviiteid, esitavad enesetõlgendusi, loovad meta-keelt ja -struktuure romaani enda sees, käsitlevad olemis- ja tunnetusfilosoofilisi küsimusi, mängivad avalikult lugejaootustega, mis on seotud sümbolite kindlate tähendustega, ent on siiski intriigeeriva süžeeaga, põneva probleemiasetusega, loetavad. Näiteks Umberto Eco erudiite õrritav romaan «Roosi nimi» («Il

nome della rosa», 1980) on vormiliselt kriminaalromaan, põneva süžeeaga *story*, mis ometi ulatub sügavale psühholoogilistesse ja filosoofilistesse küsimustesse, andes põhjust rääkida uuest nn. massielidi kirjanduse tekkest.

Postmodernistliku kirjanduse tunnused (kui loetavus kõrvale jätta) on omased ka Mihkelsoni teosele. Sõandan koguni väita, et Mihkelsoni romaan «Korter» on esimene postmodernistlik teos eesti kirjanduses. Vastavaid jooni on küll varemgi avaldunud (M. Unt, M. Mutt, E. Mihkelsoni enda varasemad proosateosed), kuid keegi pole end selles laadis teostanud nii totaalselt: teose ajas, ruumis, stiilis, sõnumis. «Korter» on teos, mis taotleb olla sama polüvalentne kui elu, ta kujutab ja tihendab aegruumi, aga mingil juhul ei lihtsusta. Pigem vastupidi: tõestab, et ei elus ega kunstis pole miski ühene ega lihtne, vaid kõik on keeruline, varjatud, seotud. Keerulisel on omad seadused, ainult et neid ei teata. Ja isegi kui tundub, nagu oleksid sotsioloogilised ning psühholoogilised uuringud nad välja selgitanud, siis on see ikkagi saavutatud lihtsustamise ja statistilise keskmise anonüümsuse hinnaga, mis aga võib teha konkreetsest tõest vaele ja vastupidi. «Korter» venab, et ainult kunst saab tabada avatud tervikut nii, et kõik teed TÕE juurde jäävad lahti! «Korteris» sisaldub see saladuslik MISKI, mille leidmine tasub ka mitmekordse lugemise ja tõlgendamise vaeva: «Aga teda huvitas räitsakate läbilõige, ajahetke dekoratiivsuse tagapõhi, kaetud maailma tagamõte — või — sisim mõte» (lk. 17).

Sirje Kiin

MUST ON LUMI

Mario Kivistik: «Terra incognita».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1985. 56 lk.

Teosest rääkides omistab meie kirjandus-teaduslik mõte viimasel ajal üha paisuvat tähendust teosevälisele. Näiteks kui hea kirjanik on kirjutanud halva raamatu ja mõni noor kriitik selle välja ütleb, siis öeldakse: jaa, aga arvestage ka sellega, mis ta enne on kirjutanud. Tõepoolest, miks mitte arvestada?! . . .

Suurem osa lugejaid aga ei hakka loetut kõrvutama autori varasema produktsiooniga, teost võetakse umbes nii, nagu seda teeb fenomenalistlik kirjanduskäsitlus. Küll aga mängib lugejateadvuses tahes-tahtmata kaasa teadmine autorist.

Kas see teadmine saab loomingu mõistmisel segajaks või selgitajaks, see on isegi. Igal juhul on tegemist katalüsaatoriga, mis mõjutab reaktsiooni autor—teos—lugeja.

Mario Kivistiku puhul on mõistuse tsensuur luuletuste vormilisel (!) viimistlemisel olnud tugev, värsid on stiliseeritud, valdavas enamikus liigagi literatuursed, kohati ülepakutud poeetilises sõnastuses. Milles asi? Kes on M. Kivistik luules? Kas mässaja või korralooja? Mida kujutab endast tema 5000-eksemplarine dessant eesti luuleilma?

Juba «Terra incognita» üldistushaardeline avaluuletus annab kätte koordinaatsümbolid, mille ümber koondub järgnev

luule. Need oleksid MÄLU, ÜÜ ja SÜDA. Seda poeetilist kolmainsust (taandata sakraalsele *pater, filius et spiritus sanctus*) determineerima asudes satume aga raskustesse ja seda eelkõige MÄLU pärast. Kui ÜÜ ja SÜDA piiritlevad ennast «Terra incognita» lumiste kaante vahel küllaldase selgusega, siis autori mälu kontseptsioon on segane. Kuigi avavärs «su mälu on öö» viitab alateadvusele, annab järgnev tekst ometi rohkem võimalusi käsitleda mälu hoopis laiemas tähenduses. Kuni selleni, et mälule on omistatud võime tunda valu (lk. 9). Lisaks sellele tähistab MÄLU veel mõistuse võimet ja konstruktiivset alget. Sellele vastanduks ÜÜ (autori meeliskujund!) destruktiivse tahte sünonüümina ja nende kohal kõrgub püha SÜDA (tunded, armastus). Ja kõik on ilus, kuni jääme teoreetilise spekulatsiooni tasemele. Asudes aga eritlema M. Kivistiku luule sisulis-vormilisi tunnuseid ja sõnumiterviklikkust, pilt muutub. Sisulises teostuses valitseb ÜÜ ja SÜDAME stiilia, vormilises kordaloo tendents. Nii tekib tõsine vastuolu *mida* ja *kuidas* vahel. Koguväljund on seetõttu üpris segane, raske on üldse aru saada, mida autor öelda on tahtnud.

«Tundmatu maa» alus on totaalne rahulolematuse. Muidugi, mөөasi, aga paraku see rahulolematuse ei ole alati ehtne, vaid poos, mis kängub poeetiliseks virinaks. Lisaks kõigele on virin veel suure-sõnaline. Ja siit kasvabki välja midagi küllalt omapärast, tervet luulekogu läbiv ja karakteriseeriv sünteesitud tonaalsus: romantiline pessimism. Ilmestagu seda näited «lootused söestusid öös» (lk. 9), «Mind soovid enam kaugusse ei vii» (lk. 18) jt. Must on lumi (lk. 43), mis sajab eilsesse, tänasesse ja homsesse; lootusetu on minevik, olevik ja tulevik ka. Ime siis, et ihaletakse Lõunamere saartele *à la* P. Gauguin. Surnud on sillad, lumi, tähed Linnuteel (lk. 9, 16, 20), surevad jumalad (lk. 25). Kujundilaviin on lausa barokne, samas ka banaalne: võltsitud suudlused, saatuse koltuv paber, silmade tar-

dunud klaas, kurbuse pulmad, valede beeton, päevade armeed (lk. 6, 7, 12, 13, 14, 40). Kohati on poetisatsioon küll õige kahtlase väärtusega; tõepoolest, ei saa aru, miks peaks olema kirk kuum kui koolnud sisalik (lk. 45), kuidas mängida südametega lauatennist (lk. 28). Autor spekulatsioon (võib-olla isegi polemiseerib) poeetiliste käibeteemade ja -motiividega, rüütades need romantilis-baroksesse rüüsse. Mõjub kuidagi imelikult («Ambliku tütar»). Kohati pretendeerib mõni luuletus olema mõtteluule, aga sõnastus on liiga tundlev: «mil mõtete tankid / ekslevad masenduse miiniväljadel / vihkamise kaugelasketahurid / tulistavad mälestuste varemotelinnu» (lk. 50).

Tähtsal kohal M. Kivistiku luules on armastus, mille objekt on SINA, kes kunagi oli meeletu nool, kelle naeratus on mürgitatud nool, pilk nüri nool (lk. 14, 19, 38) ja silmad on suudlustest mõranenud peeglid (lk. 30); kel tahetakse süda seest kista ja tuhaks põletada (lk. 28, 32). Tundub, et siin pole armastatut küll just kätel esteetilisse ruumi kantud. Aga on ka õrnamat tundetooni; suhe SINA-ga varieerub alates «hüüdsid loomad inimkeeli su nime» (lk. 9) *à la kirjutan lumele su nime* ning lõpetades poeetilise psühhismi ja veel poeetilisema seksualismiga *à la* Paikre: «näeb kuidas kaldad / embavad anuvallt jõge» (lk. 4); «tuul suudleb mu põlevat põske» (lk. 13). Lüürilis-jäljenduslikke allusioone on veel A. Alliksaarele, J. Viidingule, D. Karevale (äratuntavamalt lk. 12–14 ja 28). See suhtumise ambivalents viib üldisemale mõttele: kas me ikka naistest liiga palju ei kirjuta; võiks ju rohkem nagu muust... Seda enam, et kirjutatakse mitte nagu Dante Beatricest või Petrarca Laurast, vaid nendest, kellega saadakse kokku «kõikide meelte vallas» (vt. H. Runnel, «Suudelda või luuletada». Lmg. 1980, nr. 11, lk. 1577)... Ehk korrastub siis ka segipaisatud väärtusorientatsioon ja mälust pudeneb teadmine, et lumi on valge.

Rein Tootmaa

KROONIKAT

23. aprillil viibis rühm Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongressist osavõtjaid vastuvõtul EKP Keskkomitees. Neid tervitas EKP Keskkomitee esimene sekretär Karl Väino. Kohtumisel võtsid sõna Vladimir Beekman, Kalle Kurg, Villem Gross, Väino Ilus, Jaak Jõerüüt, Teet Kallas, Paul Kuusberg, Uno Laht, Rudolf Rimmel, Arvi Siig, Grigori Skulski, Boriss Stein, Leonid Zaitsev, Aksel Tamm, Toivo Tasa, Rein Veidemann ja Enn Vetemaa. Koosolijaile kõnelesid Matti Pedak, Rein Ristlaan ja Indrek Toome. Kohtumisest võtsid osa Georgi Aljošin, Leonid Lentsman, Arnold Rützel, Bruno Saul, Ain Soidla, Toomas Leito ja Kalev Tammistu.

24. aprillil algas Toompeal Eesti NSV Ülemnõukogu istungite saalis Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongress. Avasõnad lausis kirjanikeorganisatsiooni vanim liige Valmar Adams. Leinaseisakuga mälestati kongresside vahelisel perioodil surma läbi lahkunud kirjanikke Paul Rummot, Liidia Kompust, Väino Linaskit, Kalju Käärit, Aleksander Kurtnat, Leida Tigast, Leo Anvelti, Georg Merd, Paul Haavaoksa, Egon Rannetit, Immanuel Paud, Erni Krustenit, Nigol Andresenit, Manivald Kesamaad, Olga Sammat ja Kersti Merilaasi. Eestimaa Kommunistliku Partei tervituse kongressile luges ette EKP Keskkomitee sekretär Rein Ristlaan. Avapäeval tegi põhiettekande Kirjanike Liidu juhatuse esimees Vladimir Beekman. Revisjonikomisjoni aruande esitas komisjoni esimehe asetäitja Väino Ilus. Kaasettekandeid oli kuus: Pärt Lias kõneles proosast, Andres Langemets luulest, Mihkel Mutt dramaturgiast, Asta Põldmäe lastekirjandusest, Harald Peep kriitikast ja Enn Soosaar tõlkekirjandusest. Samal õhtul algasid sõnavõttud.

Kongressil valiti Eesti NSV Kirjanike Liidu 34-liikmelisse juhatusse Priit Aimla, Naftoli Bassel, Vladimir Beekman, Lehte Hainsalu, Toomas Haug, Jaak Jõerüüt, Ain Kaalep, Teet Kallas, Jaan Kaplinski, Doris Kareva, Heino Kiik, Jaan Kross, Kalle Kurg, Paul Kuusberg, Andres Langemets, Aivo Lõhmus, Lennart Meri, Karl Muru, Ralf Parve, Asta Põldmäe, Holger Pukk, Rein Raud, Lembit Rimmelgas, Henno Rajandi, Paul-Eerik Rummo, Hando Runnel, Rein Saluri, Arvi Siig, Aksel Tamm, Mats Traat, Ülo Tuulik, Mati Unt, Arvo Valton ja Enn Vetemaa.

Uue juhatuse esimesel pleenumil 26. aprillil valiti Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatuse esimeheks Vladimir Beekman, esimehe asetäitjateks Jaak Jõerüüt, Jaan Kross ja Arvi Siig, juhatuse sekretärideks Teet Kallas, Lennart Meri, Paul-Eerik Rummo ja Ülo Tuulik, presiidiumi liikmeteks Lehte Hainsalu, Kalle Kurg, Paul Kuusberg, Hando Runnel ja Arvo Valton.

Kirjanike Liidu 8-liikmelisse revisjonikomisjoni valiti Jüri Ojamaa (esimees), Väino Ilus (esimehe asetäitja), Harri Jõgisalu, Vello Lattik, Hans Luik, Aino Pervik, Heino Puhvel ja Rein Veidemann.

NSVL Kirjanike Liidu VIII kongressi delegaatideks valiti Naftoli Bassel, Vladimir Beekman, Lehte Hainsalu, Jaak Jõerüüt, Maie Kalda, Jaan Kross, Kalle Kurg, Paul Kuusberg, Karl Muru, Lennart Meri ja Arvi Siig.

Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongressist võtsid osa NLKP Keskkomitee instruktoreks Aleksandr Filin ning NSVL Kirjanike Liidu delegatsioon, mida juhtis NSVL Kirjanike Liidu juhatuse sekretär Juri Vertšenko. Delegatsiooni kuulusid ajakirja «Družba Narodov» peatoimetaja asetäitja Leonid Terakopjan, kirjandusteadlane ja -kriitik Anatoli Botšarov, NSVL Kirjanike Liidu eesti kirjanduse konsultant Veera Ruber, kirjastuse «Sovetski Pissatel» toimetusejuhataja Arnold Tamm, ajalehe «Literaturnaja Gazeta» toimetuskollegiumi liige Valeri Gorbunov, sama väljaande osakonnajuhataja Ljudmila Lavrova ja kirjanduslik kaastööline Aleksandr Šalganov, kirjastuse «Hudožestvennaja Literatura» direktori asetäitja Svetlana Knjazeva ja ajakirja «Literaturnoje Obozrenije» osakonnatoimetaja Jevgenija Subina.

Külalistena oiid kongressile saabunud Viktor Lagzdins Lätist, Algirdas Pocius Leedust, Pekka Mutanen Karjalast ning Gleb Gorõšin Leningradist.

Eesti NSV teenelise kirjaniku aunimetus omistati Ain Kaalepile, Viivi Luigele, Paul-Eerik Rummole, Arvi Siiale, Jüri Tuulikule ning Ülo Tuulikule. Eesti NSV teenelise teadlase aunimetuse sai TRÜ filoloogiateaduskonna dekaan, väliskirjanduse kateedri juhataja, kirjandusteadlane Harald Peep.

28. aprillil andis Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Arnold Rützel rühmale kirjanikele aunimetuse tunnistused kätte. Kirjanikke õnnitlesid EKP Keskkomitee sekretär Rein Ristlaan ja Kirjanike Liidu juhatuse esimees Vladimir Beekman.

22. aprillil oli Kirjanike Majas Priit Aimla ja Vladislav Koržetsi huumoriõhtu «Uued pulmad kahetoalises korteris» (ansambli «Hampelmann» kaastegevusel). 23. aprillil toimus Jaan Kaplinski autoriõhtu, mille muusikalist külge sisustas Priit Pedajas. 24. aprillil oli kirjandusõhtu «Magna tabula rasa», kus oma uumat luulet lugesid eri põlvkondade kirjanikud.

30. aprillil tehti Alatskivil teatavaks järjekordne Juhan Liivi luulepreemia saaja. Seekord pälvis tunnustuse Rein Sanderi luuletus «Elujoon rabeleb pihus».

(«Sirp ja Vasar» 17. V 1985). Zürii otsuse kuulutas välja Alatskivi sovhoosi direktor Vello Roosimäe, sõna võtsid Karl Muru ja Ain Kaalep. Juhan Liivi luulet lugesid Alatskivi keskkooli õpilased.

30. aprillil sai 70-aastaseks sotsialistliku töö kangelane, Eesti NSV rahvakirjanik Paul Kuusberg. Tallinna Raekojas toimus sel puhul juubilaria austamistseremoonia. Avasõnad lausus Kirjanike Liidu juhatuse esimees Vladimir Beekman. EKP Keskkomitee sekretär Rein Ristlaan õnnitles juubilaria ja andis üle EKP Keskkomitee, ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi ja ENSV Ministrite Nõukogu auaadressi. Tema kauaaegset viljakat kirjanikutööd tunnustati ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi aukirjaga, mille andis üle ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja Maia Leosk. Juubilaria elu- ja loometeest rääkis Kalle Kurg.

Aprillikuus külastasid Kirjanike Liitu Saksa DV ajakirja «Eulenspiegel» korrespondent Matthias Biskupek, kirjanik Wolf-

gang Köppe ja Ungari kirjanik ja kriitik, kirjastuse «Mora Ferenc» lastekirjanduse toimetuse juhataja Bela Rigo.

Klubis «Pegasus» vahetati 7. mail muljeid ja arvamusi kirjanike kongressist. 14. mail oli Uku Masingu luule õhtu. 21. mail rääkis Jaan Kaplinski Arno Viha-lemmast, kelle luuletusi ja luuletõlkeid lugesid Sulev Teppart ja Paul-Eerik Rummo.

14. mail Tartus Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuseumis toimunud noorteadlaste VI kevadsessiooni kavas olid järgmised ettekanded: «Regilaulu epiteedist» (Tiiu Roll), «Mõnest troopide uurimise võimalusest» (Kadri Peebo), «Muinasjutt «Tuhkatriinu» eesti traditsioonis» (Eda Kalmre), «Rasedusega seotud uskumused ja kombed eestlastel» (Edith Salu), «Juhan Liivi kirjad Kirjandusmuseumis» (Merrit Kiho), «Fr. Tuglase novelli «Popi ja Huhuu» genees» (Tiina Heinmaa), «Grotesk A. Gailiti «Toomas Nipernaadis»» (Piret Noorhani), «Ballaadist ja ballaadilisusest» (Arne Merilai), «Täht eesti luules» (Onne Kepp).

VAIKUSE MÄRGI ALL

Helju Rammo on kirjanikuteed alustanud kaks korda, neljakümnendate aastate lõpus ja kuuekümnendate alguses, kusjuures esimene alustamine oli märgatavalt kergem kui hilisem, kus oli omandatud juba mõningane kogemus. Algajana oli ta hämmastunud kirjutamise ning avaldamise lihtsusest ning üksteise järele ilmusid lahkes ajakirjanduses tema lühijutud, följetonid, isegi kuuldepilt raadios. Ent kui noor autor läks «Noorte Hääle» toimetusse tööle, sugenes kirjutamise ootamatult paus. Selgeks saanud ajalehekeelse väljendusoskuse, ei suutnud ta end enam kirjanuslikult kuuldavaks teha.

Kuuekümnendatel aastatel tuli uus keskkond ja uus tõus. Ajakirja «Pioneer» toimetuse osa eneseleidmises oli märgatav. Kirjanduslembene õhkkond kasvas teda koos teistega kirjanikuks. Üksteise õhutamise aeg. Kümned võistlused ja eneseusu kasvamine. Nii nagu Helju Rammo igapäevases elus käib omapäi, nii ka kirjanduses. Ta on üksik teiste hulgas, ei jäljenda ise ega ole tal ka jäljendajaid. Ta võib küll kirjutades kõhelda, eriti kui töö hakkab lõpule jõudma, aga kunagi ei küsi ta kaaslastelt nõu ega räägi oma keerdprobleemidest. Ja ka stilli ei vaheta enam. Nii nagu ta alustas, nõnda jätkab, ainult täiuslikumalt, lihvitumalt ja ühtlasi veel lihtsamalt, tunnustamata sõnade tulevärki. Sekka on tulnud ka ebaõnne, mis näib kuuluvat tema juurde. Juhuslikkust, mis on määranud tema loomesaa(vu)tusi.

Tema, üks meie sotsiaalsemaid lastekirjanikke, on tihti läinud pahuksisse käibivate tõdedega. Kui ta kirjutas ajakirja «Pioneer» kirjandusvõistlusele probleemse «Mängusõdalased», mille eest zürii andis preemia, jättis toimetuse tookord selle avaldamata kui pionierielu liiga omapäiselt

käsitleva loo. Nüüdseks on «Mängusõdalased» juba oma võidukäigu teinud ning astunud parimate pionierijuttude kõrvale. Ka «Passita täismees» oma liiga elulise ainega jäi esialgu tunnustusetu. Saadetuna samuti «Pioneeris» kirjandusvõistlusele, jäi see ettevaatliku zürii poolt koguni märkimata. Alles «Edasi» lühijuttude võistlusel leidis «Passita täismees» nii auhindamist kui ka avaldamist.

Helju Rammo esimesi trükiraskusi võiks veelgi detailsemalt ja värvikamalt kirjeldada (sõelale jäänud filmistsenaarium «Poisid»; «Salgajuht Mare» süüdistamine väikekodanikkuses; auhinnatud näidend «Kolmas sugupõlv», mida üheainsa lause tõttu ei lülitatud Noorsooteatri repertuaari, jne.), kuid see kõik ei ole juubelijutu kohane ning on osalt isegi kirjandusväline. Ent tähtis on sealjuures see, et Helju Rammo ei suretanud oma sotsiaalset närvi, vaid jätkas tasapisi kirjutamist, kuni jõudis «Puupea Triinuni», esimese auhinna saanud jutuni, kus ta lausa jonnakalt tabab ajastu hingust. Ja samuti elu ning koolielu kääre.

Elu tabamine iseloomustabki Helju Rammo kirjanikutööd. «Imekaru», mille autor on ise ristinud laste kriminulliks, avab meisterlikult ka elu varjukülgi. Põnevust pole ekspluateeritud põnevuse pärast, selle taustal paistavad ainult paremini silma karakterid. See on Helju Rammo ainuke raamat, mis on tõlgitud võõrkeelde, ja nii nagu tema teistegi raamatute puhul, pole meie arvustus seda tähele pannud. Helju Rammo lihtsalt ei oska õigel ajal kellelegi ette jääda, et oma olemasolu lasta märgata. Ta nagu pelgab endale suunatud valgust ja tunneb end hämaras kindlamalt. Isegi neil harvadel puhkudel, kus tal oleks võimalust end tut-

vustada, nagu lastetelevisiooni sarjades «Kiihtooli jutud» ja «Tuhat tutvust», on ta osanud loobuda.

Seda enam peaksid teised tema loominguale tähelepanu pöörama. Kuid kogu oma kirjandusliku tegevuse jooksul on Helju Rammo pälvinud ainult üks-kaks arvustust. Muidugi, aasta- või võistluste ülevaadetes on ta korrektselt sees, nii et ta meie kirjaandis on olemas, kuid tema personaalbibliograafiat pole koostatud, teda pole iialgi küsitletud «Sirbi ja Vasara» rubriigis «Mis on valmis, teoksil, kavvas?» ja isegi «Eesti Raamat» ei ole ühtki ta lasteraamatut vene keeles välja andnud.

Ometi on ta omanäoline kirjanik. Üheaegselt sotsiaalne ja humoristlik («Riukaraamat», «Päästerõngas iseendale») ja üks nendest, kes on vahetpidamata mõelnud repertuaaripõuale. Tema näidendikogus «Üks imelik pimesikumäng» trükitud «Operatsioon «Kintsutükki»» mängitakse tänini hoogsalt üle Eestimaa, samuti teistes liiduvabariikides.

Nüüd veel mõni sõna kuuldemängudest, mida on ka kenake hulk, nii lastele kui täiskasvanutele — «Reinu sõit Kuule», «Kahekesi mättal», «Üks maine asi», «Juhkentali Juuli monoloog», «Hea laul», kui nimetada esimesi pähetulevaid. «Hea

laul», kirjutatud alles lähimenevikus ja premeeritud viimasel kuuldemänguvõistlusel, on neist võib-olla kõige esileküündivam, millele aitab kindlasti kaasa Jüri Järveti virtuoslik osakäsitlus. Näitleja, elades täielikult sisse helilooja sisemaailma, annab hääle modulatsiooniga edasi tunnustuse ja tunnustamatuse varjundeid. Annab edasi tüüpilist probleemi, mis puudutab iga loovat isikut.

Kõikidest võistlustel võitnud kuuldemängudest ja näidenditest pole võimalik nii lühikeses ülevaates kirjutada. Nad on elanud oma iseseisvat elu, kas jäädes žüriide sahtlitesse või pääsedes laiemale publiku ette. Kokkuvõtlikult võiks öelda, et võistlustel on Helju Rammo käsi üldiselt hästi käinud, kuid nüüd, just oma kahekordse juubeli puhuks (kakkümmend aastat esimese raamatu ilmumise ja maikuus tähistatud kuuekümmend sünnipäev), pani ta otsustunult kokku kogumiku «Kuus komöödiat korraga», kõik kirjutatud täiskasvanutele. Ja vaatamata autori enese kõhklusele, kas pakkuda näidendeid näidendivaenulikul ajal kirjastusele, on tunne, et see on Helju Rammo kolmas alustamine, millest alles lähedastel sõpradel on aimu.

H. Mänd

KUNSTIINSTITUUDI XXXII TEADUSKONVERENTS

peeti tänava 21. ja 22. aprillil. Avasõna ütles prof. Jaan Vares. Esimesena kõneles Kalev Katus inimese probleemidest XXVII parteikongressi materjalides. Boriss Bernštein venekeelse ettekande teema oli «Kunstikultuuri arengust ajaloo». Kunstiajaloo võib eristada kaht põhilist metodoloogilist kontseptsiooni. Üks käsitleb maailmakultuuri ühtse ja terviklikuna ning kultuuriajalugu katkematu arenguna lihtsamalt keerulisele, teine rõhutab eri aegade ja eri keskkondade kunstiliste struktuuride sarnasust, pidades arengut tsükliliseks, alatasa korduvaks (näiteks vaadeldes renessansi antiikkunsti taastulemisena). Jälgitav on siiski muutuv edenemine. Ürgühiskonnas kunsti kui süsteemi ei ole, tegemist on eelkunstiga — teos on polüfunktsionaalne, ei saa rääkida ei kunstnikust kui spetsialistist ega kunsti-publikust. Vana-Idamaa tsivilisatsioonides muutus kunst professionaalseks, ent pole tõendeid selle kohta, kas loodud võeti kui iseseisvat kunstinähtust või rituaali koostisosa. Antiigis olid juba olemas kõik pärasise kunstikultuuri põhikomponendid: kunstikriitika ja kunstiajaloo sugemed, kunstikogumine, tiražeerimine (koopiad), tekkis vabakunst. Kuid antiik- ja renessansskunsti sarnasus on petlik. Antiik oli hääbu ja sulguv, renessanss edasiarenev ja avatud. Väga erinevalt mõisteti autorust ja loomingut. Antiikühiskonnas peeti loomevõimet vaid jumalatele omaseks, loomisakt oli jumala (muusa) visiidi tulemus. Võib oletada, et kunstikultuuri areng sõltub kaht liiki seaduspärasuste vastastikusel toimest: «välistest» mõjudest ja kunsti enda süsteemsetest seadustest, kusjuures välised tegurid määravad selle, kui täielikult kunstisüsteem välja kujuneb.

Sergei Stadnikovi teema oli «Vana-Egip-

tuse eetika aktuaalsusest kaasajal». Egiptlaste eetika kujutas endast käitumis- ja kombeõpetust, mis ei olnud kanooniliselt fikseeritud. Selle keskele mõiste *Maat* oli paljutähenduslik, väljendades õigussõnna, harmooniat, rahu, nii looduslikku kui ühiskondlikku korda, mille alalhoidmine oli iga egiptlase ülesanne. Vanas Egiptuses tekkis III aastatuhandel e. Kr. esmakordselt maailmaajaloo kujutelm teispoolsuse kohtust, kus inimese üle otsustatakse tema eetilise käitumise põhjal. Oma ettekande teemaformuleeringut silmas pidades osutas S. Stadnikov Vana-Egiptuse autobiograafiade sarnasusele tänapäevaste elulookirjeldustega: kirja pandi ainult hea ning eelkõige ametialasesse tegevusse puutuv. Samuti rõhutas ettekandja egiptlaste tolerantsust võõramaalaste suhtes: kes õppis ära keele ja omandas egiptuse kombed, sai ühiskonnas täisväärtuslikuks liikmeks (võrdluseks võib osutada antiik-Kreekale, kus mujalsündinu praktiliselt kunagi ei omandanud kõiki kodanikuõigusi).

Evi Mardna rääkis ungari tarbekunstnikust Géza Jakóst (1886—1943), kes 1923—1933 oli Tallinna Riigi Kunsttööstuskooli keraamikatöökoja juhataja. Thea Pilveti ettekande kandis pealkirja «Ilufilosoofia. Mood kui sotsiaalne fenomen». Jüri Soolep käsitles oma mõneti poleemilises ettekandes «Filosoofiast arhitektuuripeeglis» arhitektuuri ruumikeele muutumise probleeme ja mõiste *metafüüsiline* tarvitamist arhitektuurikirjutistes, leides, et mingit filosoofilist kontseptsiooni arhitektuuris otseselt kasutada ei saa, kuigi arhitektuur ja filosoofia on tihedalt seotud mõtlemise läbi.

Andri Ksenofontov rääkis Tartu ehitusinsenerist Fromhold Kangrost (1881—

1932). Juba enne I maailmasõda oli F. Kangro Tartu rikkamaid mehi, helde ja populaarne seltskonnategelane (kuulus «Vironiasse»). 1920. aastate lõpus ta laostus. M. Raud romaanis «Turg» olevat F. Kangrot mõelnud Elsa onu Sengelmanni all (nii nagu Adu Muraku prototüüp olevat J. Jaik). F. Kangro põhitöö oli Karlova linna väljaehitamine 1907—1914. Alevi staatuses Kaarli linn allus mõnda aega vahetult Riia kubermanguvalitsusele, 1916 aga liideti Tartuga. Linnaosa rajamisel oli ka poliitiline tähtsus. Maju ehitati seal põhiliselt eestlastele ning pärast Karlova liitmist Tartuga võisid eestlased loota hülteenamusele linnavalitsuses, mille liikmeks said olla ainult kinnisvaraomanikud (enne I maailmasõda oli mujal Tartus eestlaste majaomandeid vähe). F. Kangro oli suurelt jaolt «aguliarhitekt». Agul on linnaorganis misis omapärane nähtus, mille kohta E. Kant on koguteoses «Tartu» (1927) kirjutanud: «Linnaääriti on säilinud mitmeti ka tubli annus väikelinnalisust, [---] l i n n a s e r v a elanik tunneb tervet uulconda ja sarastikku, teretab hommikuti igahühte, läheb «linna» ja ajab õhtuti üle-uuli-naabriga juttu.» Agulielamutel on palju puudusi, kuid pole kindel, kas nüüdisarhitektide projekteeritud uuslinnaosad suudavad rahuldada kaasaja nõudeid paremini kui agulid neid sünnitanud ajastu omi. Igal juhul tasuks Tartus arhitektuuri- ja ajaloomälestisena säilitada tervikuna mõne tänava puuhoonestus. F. Kangro projekteeritud novaatorliku plaanilahendusega Väike-Maarja Põllumeeste Seltsi hoone (1912) on esimesi eesti esindusarhitektuuri näiteid maal (kui mõisahooned arvata baltisaksa arhitektuuri valda). Ka Tartusse projekteeris F. Kangro väarikaid ühiskondlikke hooned ja elumaju, kuid enamik neist hävis II maailmasõjas (säilinud olgu nimetatud majad Hariduse 8 ja Tähe 95).

Tõnu Halbergi pikk ettekanne käsitles arhitekti osa ühiskonnas. Alustanud nukurast tõdemusest, et siinmail arhitektid ühiskondlikus teadvuses erilist prestiiži ei ole (vaid harva võib hoonel näha tahvliit

autori nimega, sportlasi tuntakse palju paremini kui arhitekte), lõpetas ettekandja fatalistlikult: sõltumata sellest, kuidas hinnatakse arhitekti osa, on igal ajastul hooned ikka ehitatud ja ehitatakse edasi. Jaanus Kurvet, kelle teema oli «Valgustid korteris», näitas kadedusttekitavaid slaide ja kommenteeris neid disaineri külma rahuga («Estoplast», nagu selgus vastusest ühe kuulaja küsimusele, ei saa mitmesugustel objektiivsetel põhjustel maailmauudiste tasemel toodangut anda). Viive Paju rääkis firmastiilist, Andres Kask kõneles teemal «Universumi tekkimisest ja tsivilisatsiooni hävingu võimalikkusest» ning Sirje Tuulmets tutvustas M. Heidegeri aja- ja ruumikontseptsiooni.

Konverentsi teise päeva üliõpilasettekannete aluseks oli põhiliselt materjal, mis koguti 1985. aastal ERKI ekspeditsioonil Kuibõševi oblastis ja Tatari ANSV-s elavate ersamordvalaste juurde (juhendajad Kaljo Põllu ja Sirje Kriisa). 17.—27. aprillini oli Kunstiinstituudi ruumes avatud ka ekspeditsioonimaterjalide näitus. Jäägem lootma, et see Etnograafiamuuseumile üle antav materjal erialaväljaannetes kunagi ulatuslikumalt kättesaadavaks tehakse, ja piirdugem siin vaid ettekandeteemade loeteluga: «Ersa- ja mokšamordvalaste etnilisest ajaloost» (Urmo Vaikla), «Mordvalaste rõivad enne ja nüüd» (Piret Lepiksaar), «Mordva naiste ja neidude peakatted. Juuste maagia» (Karin Kalman), «Mordva rahvarõivaste tikandornament» (Mare Hunt), «Mordva naiste endisaegsed ehted» (Inga Tammik), «Elamud ja majandushooned ersamordva külas» (Argo Vaikla), «Mordvalaste majatarbed» (Ave Koort), «Mordvalaste uskumused» (Andri Ksenofontov), «Mordvalaste matusekombed» (Riho Hütt), «Mordvalaste elukutseline kunst ja kultuur. Rahvusvaheliselt tuntud skulptor Stepan Erzia» (Tüüne-Kristin Kokla).

Kokkuvõtte üliõpilaste teaduslikest tööddest tegi ERKI ÜTÜ üldjuhendaja Kaia Lehari. Lõppsõna lauslus konverentsi juhitud prof. Peeter Tarvas.

R. K.

AJALOOLASTE KEVADSEMINAR

Jüripäeval toimus Ajaloo Instituudi noorte tavakohane kevadseminar. Esimesena sai sõna Kersti Markus, kes rääkis Tallinna keskaegse arhitektuuri kujunemisest ja funktsioonidest. Ettekandja analüüsis põhjalikult olemasolevaid teooriaid (P. Johansen, H. v. zur Mühlen, R. Zobel) keskaegse Tallinna arengu kohta ning pakkus välja omapoolseid seisukohti.

Maia Madar alustas retoorilise küsimusega: kes oli noid? Ettekandest selgus, et Lääne-Euroopas olid nõidadeks peasjalikult naised, aga Eesti- ja Liivimaal nii mehed kui naised. Siinsete XVII sajandi nõiaprotsesside materjalidest (mis on võrreldes teiste maade omadega märksa väheinformatiivsemad ega peegelda nõidumises kahtlustatavate perekonnaseisu, sotsiaalset päritolu jm.) ilmneb, et kohtu ette sattusid kõige sagedamini keskealised mehed ja naised (kust on pärit meie kujutelm vanast nõiast?!). Enamik kahtlus-

tatavaid ja nõidumises süüdimõistetuid olid eestlased, nende kõrval oli vähesel hulgal ka soomlasi, venelasi, rootslasi, leedukaid ja poolakaid, s. o. inimesi, kelle kohta homogeenses külaühiskonnas võidi tarvitada mõistet «võõras». Sagedamini kahtlustati nõiakunsti kasutamises neid, kelle suguvõsade esindajail oli juba eelnevalt lausuja, ravija vms. kuulsus. Kokkuvõttes nentis kõneleja, et nõiaksolemises võidi süüdistada pea iga inimest, kelle käitumine kätkes midagi mõistmatut.

Rahvastiku mehaanilisest liikumisest Eestimaa rannakülades XVIII sajandi lõpul rääkis Karin Lippu. Tuginedes 1795. a. hingederevisjoni materjalidele, tõdes ettekandja, et vaadeldud rannakülade migratsioonikoefitsient oli suhteliselt madal (0,30—0,40). Põhja-Eestis domineeris liikumine rannakülade vahel (ca 50%), märgatavalt väiksem osa inimesi siirdus rannast maaküladesse (ca 20%).

Loode-Eestis oli pilt sootuks erinev: maaküladesse asus siit valdav osa siirdlastest (ca 65%). Kui Põhja-Eestis (eriti aga Virumaal) oli suur osa siirdlastest Soome minejad, siis Lääne-Eestis seda täheldada ei saa. Üldse tuleb Põhja-Eesti rannikut Tallinnast kuni Letipea poolsaareni ettekandja arvates käsitleda kui suhteliselt eripäraselt rannaühiskonda, mis ei erine agraarsest sisemaast (aga ka Lääne-Eestist) mitte ainult oma majanduslaadilt, vaid samuti rahvastiku migratsioonilise käitumise poolest.

Indrek Jürjo vaatles Tartus XVIII sajandi lõpukümnenditel ilmunud ajalehte «Dörptsche Zeitung». Üldjuhul trükiti selles ümber Saksamaa ajalehtedest võetud sõnumeid. Enim iseseisev oli «Dörptsche Zeitung» rubriik «Gelehrte Sachen» («Õpetatud asjad»), kus avaldati enamasti siinmail trükitud raamatute annotatsioonid. Küllaltki põhjalikult käsitles ajaleht Prantsuse revolutsiooni sündmusi. Nagu enamik tollaseid saksa väljaandeid, oli «Dörptsche Zeitung» eurosentriline, suhteliselt harva ilmus uudisest teistest maailmajagudest. Kõneleja esitas arvamuse, et «Dörptsche Zeitungis» avaldatud materjalid ei kajastanud kuigi suurel määral kohalike linlaste hoiakuid ja suhtumisi kirjeldatud sündmustesse, ehkki mõnes osas on ajaloolased katsunud neid siit välja lugeda.

Toomas Püvi käsitles oma ettekandes

talude päriksostmist XIX sajandi lõpu Eestimaal. Suure statistilise materjali arvutitöötlamine näitas, et talude päriksostmine oli vahetus seoses ennekõike kartuli, vähemal määral ka teiste põllumajandussaaduste hindadega. Eriti eraldatavalt ilmnevad need seosed Harjumaa materjalil, vähem küll teiste Eestimaa maakondade puhul. Talude hinnad sõltusid vahetult maa saagikusest, eriti kartuli ja rukki saagi suuruselt.

Kädi Riismaa rääkis Teaduste Akadeemia teadlaskaadri kujunemisest sõjajärgsel perioodil. Esineja väitis, et tänases akadeemias domineerivad inimesed, kes on sündinud aastail 1928—1935. Selles vanusegrupis on ka enim teaduste doktoreid ja kandidaate, ehkki doktorite keskmine vanus oli 61,5 aastat! Üldse võivat täheldada akadeemia teadlaskaadri järjekindlat vananemist. Et säilitada vähemalt praegune vanuseline struktuur, tuleks võtta igal aastal tööle noori ülikooli lõpetanud spetsialiste 5% ulatuses teadurite koguarvust, praegu moodustab nende arv igal aastal vaid 1%. Nii ettekandja kui kuulajate arvates võiks saadud tulemustest teha praktilisi järeldusi.

Enamikule sõnavõttudele järgnes elav diskussioon, mis vältas mõnikord kauemgi kui põhiettekanne, tõestades elava huvi olemasolu kokkutulnutes. Järgmine seminar toimub sügisel.

T. Veispak

ÕPILASTEADURITE AASTARING

ENSV Õpilaste Teaduslikku Ühingusse (ÕTÜ) on aastate lõikes keskmiselt kuulunud 200—250 peamiselt keskkoolis õppivat noort, kes on jaotunud 26 sektiiooni vahel. ÕTÜ pole seadnud endale eesmärgi imelapsi välja peilida ja neist tulevasti akadeemikuid koolitada. ÕTÜ-s kooskävaid noori eristab eakaaslastest eelkõige leppimatus teadmatusega ning soov põhjalikult tegeda valitud huvialaga.

ÕTÜ loomisest peale tegutseb ka eesti filoloogia sektiioon, mille üldjuhendaja on filoloogiakandidaat Maie Kalda. Tema kamber KKI kõrgeimal korral on ikka olnud see koht, kus sektiiooni liikmete teed ristuvad. Algusaastail oli eesti filoloogia sektiioon ÕTÜ üks pisemaid. Praegu on tegevliikmeid 8, kaks korda vähem kui mullu. Selline filoloogide pere pole just suur ega ka väike, kuid tema teaduslik potentsiaal on viimasel aastal märgatavalt suurenenud (on juhtunud ka vastupidist: mõni kunagi arvukas ÕTÜ sektiioon eksisteerib nüüd ainult paberil). Filoloogide edusammudele on kaasa aidanud uued kõrgetasemelised juhendajad Tiit Erelt, Aarne Vinkel, Pärt Lias. ÕTÜ tahaks siiski suurem ja geograafiliselt laiemapiiriline olla.

Eesti filoloogia sektiiooni liikmeid elab nii Raplas kui Kohtla-Järvel, Pärnus, Väike-Maarjas ja Võhmas. Pealinn ja Tartu on esindatud nn. vilistlastega (need on kõrgkoolis I kursusest kaugemale jõudnud endised ÕTÜ-lased). Idee tõmmata ühingu tegevusse kaasa «veterane» tuli eesti filoloogidelt, kes mõtte ka esimesena teoks tegid.

Keele- ja kirjandusteadurid on olnud

paljude sektiioonidevaheliste töökohtumiste eestvedajad. Nii alustati läinud õppeaastat teadusaineliste ilukirjandusteoste aruteluga, milles osalesid ka ajaloo-sektiiooni liikmed. Püüti jõuda selgusele, mis inimene teadlane ikkagi on, mis teda tagant sunnib ning millised on teadlase suhted ühiskonnaga. Üks huvitavamaid üritusi oli «kummituste õhtu», millest peale filoloogide, ajaloolaste ning pedagoogika-psühholoogia sektiiooni esindajate võtsid osa TPEDI kunstiajalooriingli liikmed. Räägiti eestlaste uskumustest, vaimude kujutamise tehnikast kirjanduses ja kujutavas kunstis ning ka sellest, miks inimene tegeleb müstikaga. Pärast ettekandeid käidi ajaloolaste korraldatud ekskursioonil Tallinna vanalinna kurikulaistes kummitustega seotud paikades. Sektiiooni kevadkonverentsi lõpetaval traditsioonilisel omaloominguõhtul esitati seekord Ingrid Veltaumi muinasjuttnäidend.

Seisuga kevad 1986 kuuluvad ÕTÜ eesti filoloogia sektiiooni Mari-Liis Ilover, Rita Ilves, Lella Kasik, Raili Lembinen, Tõnu Tender, Katrin Vaitsenberg, Ingrid Velbaum ja Hannes Kuusma. Sektiiooni liikmetelt ilmusid ÕTÜ väljaannetes aasta jooksul 11 töö teesid. Vaadeldi uudisõnu ja ilukirjanduskeelt, J. Köleri kirjanduslikke suhteid ja K. Ristikivi ajalookäsitust, K. Merilaasi loomingut ja muid teemasid. Kolme ettekandega käidi Riias toimunud II Balti liiduvabariikide õpilasteadurite konverentsil.

Ees ootab suvi. ÕTÜ kompleksekspeeditioon Toolese linnusesse ja, nagu ikka, Viitna suvelaager — tegevusest puudu ei tule.

H. Kuusma

«SIURU» ÖHTU

21. aprillil kogunes kirjanduslik publik Kirjanike Majja vaatama ülikooli luuleteatri «Valhalla» etendust «Siuru. Carpe diem!», Rahva ette astusid Marie Under (A. Kõuts), Artur Adson (J. Luik), Johannes Semper (U. Kõljalg), Friedebert Tuglas (M. Kasterpalu), August Gailit (T. Määrmann), Henrik Visnapuu (K. Kudu), August Alle (I. Tarand), Johannes Barbarus (J. Adamson), Richard Roht (M. Kasterpalu), Karl August Hindrey (I. Tarand), Rasmus Kangro-Pool (J. Adamson) ja Peeter Pöld (A. Luha), kommenteeris Tiit Pruuli, klaverit mängis Mart Siimer.

Kirjandus- ja kultuuriloolised näitemängud on meie teatrielus juba mõnda aega tähelepanuväärse kohal. Mis seal ikka, sel žanril on ju õige auväärne traditsioon. Isegi «Siuru» ei elustu esimest korda. 1930. aasta algul on Treffneri gümnaasiumi humanitaarring korraldanud oma «Siuru» öhtu. «See on seni meil esimene avalik surnute äratamise katse,» märkis keegi sel puhul sapiselt ja eksis, sest esimesed avalikud «vaimude tunnid» toimusid juba ärkamisajal. («Natukese aja pärast läks vahevaip üles, ja näitelava näitas elektritule hiilgaval paistusel Eesti muinastaevast ühes jumalatega. Uku, Taa-ra, Vanemuine, Ilmarine, Lämmeküne ja teised. Säärast ei ole tänini veel enne nähtud.»)

Okultne suund löi kohe läbi. On ka loomulik, et nii väike rahvas nagu eestlased oma tähtsamate hingede kohta kiivalt arvet peab. Tänapäev on teisepoolsusega suhtlemine meie kultuurielus täiesti tavaline asi, mis enam kedagi ei üllata. Seejuures on eriline koormus langenud XIX sajandi tegelastele, näiteks Kreutzwaldi ja Koidulat on korduvalt välja kutsutud. Ilmselt on aeg tihedam kontakt luua ka meie sajandi suurustega. Oma sajandal sünniaastapäeval ilmus Tuglas. Loogiliselt järgnebki «Siuru».

«Siurut» ei peagi tingimata lavastama ega tõlgendama, «Siuru» oli ise lavastus, oli ise suurejooneline vaatamäng. Teos on juba olemas. Seetõttu kordasid ka tudengid «Siuru» öhtut, mis toimus 25. septembril 1917 «Estonias», ja mängisid läbi Gailiti följetoni «Kui me geniaalseks saime». Muidugi on see suurepärase materjal. Olid ajad, mil kunst loojatele nii ohjeldamatult pähe tõusis, et kadusid töö ja väljamõeldise piirid. Kõike lavastati — kuni eraeluni välja.

Teisest küljest on «Siuru» täiuslik reprodutseerimine õige raske, sest «Siuru» on mitmekülgne seotis isikutest, loomingust ja oma ajajärgu vastandlikest ning ekstreemsetest meeoludest. «Siuru» meelas looming sai teatavasti eritähenduse kokkumängus ümbrusega. Kuidas aga seda taastada? Juba ammu-ammu on kodumaa ajalehtede veergudelt kadunud 1917. a. «Postimehele» iseloomulikud ehmatavad pealkirjad, nagu «Nälg ähvardab», «Tühja jäänud lootused», «Kuhu põgeneda?», «Õigusemõistmise sumbutamine», «Korteri-puudus», «Jällegi provokator», «Sa-

bade ajajärk»; unustatud on avalikud kurtmised: «Vene vabariigi kodanikud elavad praegu pimedas. Neid piirab nagu sügisene udu, mis ei luba paari sammu peale midagi näha, väljamaa riigid on meie eest nagu lukus uste taga ja isegi keskkohast pealinnast tulevad teated on nii segased ja üksteisele vastu käivad, et raske on otsustada, kus kuulujutud lõpevad ja tõeasjad algavad.» («Uus Päevaleht» 1917, nr. 257.)

Töö ja väljamõeldise totaalse segunemise õhkkonnaga on kenasti unisoonis «erootilises, narkotilises või alkoholses pooluses» «mänglev, tantsiv» inimene, kes deklareerib siurulaste sõnadega: «viibi sääl, kus lendlemas on muusid, / kõik muu sitt / sa viska kõrvale ja õiget rada mine!» See on muidugi puhtakujuline *l'art pour l'art*-kuulutus, mis on praegusele ajale võõras, samuti nagu leegitsev opositsioonivaim ja kirjanduslikud tänavalahingud.

Seetõttu tasub siinkohal meenutada veel kaht märksõna, mida «Siuru» öhtul küll ei tarvitatud, mis aga avavad hõlpsasti ajajärgu romantilise põhivastuolu. Need on *santlaager* ja *prokurör*. Gailitilt loeme, et «santlaagriks nimetatakse seda venda, kes ei hooli ei varandusest, ei hiilgusest, ei aust ega ka perekonnaõnnest ja naise kapriisidest, vaid kes elab muretut ning lustlikku elu, otsekui linnukene taeva all, maokene liivas või Issanda plöömikene aasa pääl, hoolides vaid rõõmsast päikesest ja pühendades oma päevi kunstile, vähe ka viinale ja armastusele, kuid kelle hing on siiski väga tihedalt koetud kurbusest ja maise elu tühjuse äratundmisest». Ja vastaspoolele antakse hoiatus: «Ent on küll väga palju neid, kes nimetavad end uhkelt santlaagriks, kuid kes on oma hinges jõledamad ning näotumad prokurörid — ning nende tuleb lüüa kõva rusikaga kahe silma vahele, umbes sinna, kus lõpeb nende näotu nina ja algab nende hoopis nüri mõistus, et nende rumal ja täissõõnud suu ei kõneleks igasugust mustust.»

Muidugi jääb kestma siurulaste luule, proosa ja kriitiline looming, mida tudengite öhtul võis värvikas esituses nautida. Aga ka boheemlikul hoiakul, mis «Siuru» ajal õitsele löi, võivad olla mõned mängulised eelised. Boheemlus on sügavalt dialektiline nähtus, otsib alati alternatiivseid võimalusi ja värskendab üksluiseks vaibuvat kirjandusetegemist.

Lõpuks veel üks tähelepanek Tallinna «Siuru» öhtult. Rühmituse on jälle avastanud noored ja ka publiku hulgas oli noortel suur ülekaal. Kui 20-ndate noorsugu «Siurust» vaimustus, siis sündis sellest ainult epigoonitsev literatuur. Nüüd võiks olla teisiti, ajaline distants on tunduvalt suurem, rahvuslik kirjanduskogemus kasvanud. See pakub võimaluse loovama ja omanäolisema kooskõla tekkimiseks. Imitatsioonid on juba praegu väga head.

T. Haug

FRIEDEBERT TUGLAS JA SOOME-EESTI AJALOOLASTE PÄEVAD

Kahekümnendate aastate teisest poolest asendus Friedebert Tuglase loomingus ilukirjandus enam kui kümneks aastaks tõlgete, reisikirjade, kirjanduskriitiliste kirjutiste ning kirjandus- ja kultuurilooliste uurimustega. Sel perioodil tegutses Tuglas juhtivalt kultuurielu mitmete valdkondade organiseerimisel ja osales aktiivselt avalikus elus. Seejuures puutus Tuglas pidevalt kokku Tartu akadeemilise ringkonnaga ning tal tekkisid tihedad sidemed paljude silmapaistvate ajaloolastega.

Tähelepanu väärib Tuglase osa mitmete kapitaalsete teoste väljaandmisel. 1924 valiti ta Eesti Biograafilise Leksikoni toimkonda, mille töö kestis 1940. aastani. Meenutades «Kirjandusloolises pisiivetes» («Loomingu» Raamatukogu» 1969, nr. 22, lk. 39—40) tööd leksikoni juures, kus Tuglase hooleks oli põhiliselt uuem ilukirjandus, mainib ta ka selle peatoimetajat, Soome ajaloolast Arno Rafael Cederbergi (1885—1948), kes oli 1919 valitud Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoriks. Temaga tekkinud sõbralikud suhted ei katkenud ka pärast Cederbergi lahkumist Soome 1928. aastal. Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas säilitatakse kolme Cederbergi kirja Tuglasele (f. 245, m 11:14). Esimeses neist, mis on kirjutatud 18. X 1928, tänab Cederberg Tuglast talle saadetud raamatu ja abi eest biograafilise leksikoni toimetamisel, teises (19. V 1929) tänatakse jällegi raamatu eest, kolmandas (19. IV 1930) teatab Cederberg, kuulnud Tuglase peatsest sõidust Soome, et ootab teda ka enda poole külja.

Tuglase raamatukogus on mitu A. R. Cederbergi uurimust Soome ajaloost autori pühendustega: «Kahdeksannentoista vuosisadan miehiä» (Jyväskylä, 1924), «Anjalan liiton historialliset lähteet. Lähtekriittillinen tutkielma» (Helsingi, 1931), «Varhaiskansallisen herätyksen enteet maassamme 1600. ja 1700. luvun taitteessa» (ärratrükk väljaandest «Historiallinen Arkisto» XLII, Helsingi, 1935), «Turun maakuntapäivät vuonna 1742» (ärratrükk ajakirjast «Historiallinen Aikakauskirja» 1935, nr. 3).

Kuigi Tuglas oli seotud paljude seltside, klubide, ühingute ja organisatsioonide tegevusega, võttis pidevalt osa kõikvõimalikest koosolekutest, nõupidamistest ja tähtpäevade tähistamistest, jätkus tal huvi ja aega ka Akadeemilise Ajaloo Seltsi üritustes osalemiseks. Nii külastas ta mõndagi koosolekut ja võttis osa Soome-Eesti ajaloolaste päevadest (vt. ENSV RAKA f. 2492, n. 1, s. 5, 9, 10).

Soome-Eesti ajaloolaste päevade algataja oli Helsingi Historiallinen Yhdistys. Noored soome ajaloolased leidsid, et tuleks eesti kolleegidega senisest tihedamad suhted luua, kuna paljud ajaloo-uurimise küsimused on ühised, samuti leidub nii Eesti kui Soome arhiivides hulgaliselt vastastikku huvi pakkuvaid materjale (vt.: «Historiallinen Arkisto», XLI, 1934, lk. 154). 4. IV 1933. aastal pöördusidki Suomen Historiallinen Seura, Historiallinen Yhdistys, Suomen Kirkkohistoriallinen Seura ja Turun Historiallinen Yhdistys Akadeemilise Ajaloo Seltsi poole amet-

liku ettepanekuga korraldada Tartus I Soome-Eesti ajaloolaste päevad. Akadeemiline Ajaloo Selts võttis päevade läbi viimise enda peale. Kutsed saadeti Soome ja Eesti ajaloo õppejõududele, teaduslikele organisatsioonidele, ajalooõpetajatele ja teistele asjast huvitatutele. Soomest saabus 25 osavõtjat, põhiliselt noorema põlvkonna ajaloolased, Eesti ajaloo huvilisi kogunes poolesaja ringis.

Ülevaate päevadest avaldasid nii «Postimees» (7. VI 1933), «Ajalooline Ajakiri» (1933, nr. 3) kui ka «Historiallinen Aikakauskirja» (1933, nr. 3). Ka Fr. Tuglase «Eluloolistes märkmetes I. 1906—1940» (käsikiri Fr. Tuglase majamuuseumis, l. 113, nurksulgudes on siinkirjutaja kommentaarid) leiame sissekande:

«4.—5. VI Esimesed Soome-Eesti ajaloolaste päevad Tartus. 4. VI Koosolekute algus ERM-i hoones (Aia t.) [Eesti Rahva Muuseumi hoone Aia t. 42, praegu Vanemuise t., ENSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum]. Kohvi konsul O. Rütli pool [Johan Oskar Rütli (1871—1949), advokaat, aastail 1928—1934 Soome konsul Tartus]. ERM-i külastamine [Eesti Rahva Muuseum Raadil]. Lõuna Grand Hotellis. Ülikooli raamatukogu külastamine. Öhtu «Sakala» korporatsioon [Veski t. 67, praegu Burdenko t.].

5. VI Ettekanded. Arhiiviraamatukogus [Eesti Rahva Muuseumi arhiiviraamatukogu, tutvuti ka Eesti Kultuuriloolise Arhiivi ja Eesti Biograafia Asutisega, mis kõik asusid Aia t. 42]. Kohvi «Vanemuises». Riigi Keskarhiivis [seal vaadati ka arhiivinäitust rahvuslikust ärkamisest Eestis]. Öhtuine EÜS-is» [Eesti Üliõpilaste Seltsi hoone Viljandi t. 1, praegu Gagarini t.].

Kahele päevale oli planeeritud ainult viis ettekannet, et anda uurijatele võimalus tutvuda arhiivide, raamatukogude ja muuseumidega, samuti isiklike kontaktide loomiseks. Ettekanded olid põhiliselt tutvustavat laadi. Turu ülikooli Soome ajaloo professor Einar Wilhelm Juvelius (1892—1966, alates 1935 Juva) pidas ettekande Soome ajaloo teaduse arengust ja selle hetkesisust. Eesti kohta pidas vastava ettekande Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo erakorraline professor Hans Kruus (1891—1976). Ta mainib, et ka kirjanik Tuglas on märgatavalt edasi viinud ärkamis- ja sellele järgnenud venetusaja tundmist. Eriti toob ta kolmest Tuglase sellesuunalisest uurimusest esile «Eesti Kirjameeste Seltsi» (Tartu, 1932), mis sisaldab rohkesti uusi andmeid (vt. H. Kruus. Eesti historiantutkimuksen kehitys ja nykyinen tilla. «Historiallinen Aikakauskirja» 1933, nr. 3, lk. 242; vt. ka H. Kruusi arvustust «Eesti Kirjameeste Seltsi» kohta: «Ajalooline Ajakiri», 1933, nr. 1). Tartu ülikooli raamatukogu juhataja Friedrich Puksov (1890—1969, alates 1935 Puksoo) rääkis Eesti teaduslikest raamatukogudest ajaloo uurimise seisukohalt ja Tartu ülikooli Eesti ja Põhjamaade ajaloo dotsent Hendrik Sepp (1888—1943) 1701.—1703. aasta Ingeri sündmuste mõjust Soome ja Eesti ajaloole. Seejärel tutvustas Helsingi linnaarhivaar Ragnar Nikolaus Rosén (1898—1964) Soo-

me arhiivinduse arengut ning Riigi Keskarhiivi juhataja Otto Liiv (1905—1942) Eesti arhiivinduse arengut. Pärast päevade Eesti-poolse juhataja Tartu ülikooli üldajaloo professori kt. Peeter Treiberi (1894—1953, alates 1935 Tarvel) lõpukõnet andis Soome-poolne juhataja riigiarheoloog professor Juhani Gustav Rinne (1872—1950) edasi kutse II Eesti-Soome ajaloolaste päevadele Soomes.

I Soome-Eesti ajaloolaste päevi peeti mõlemapoolselt väga viljakaks, kuid et eesti ajaloolased pidasid 1934. aastat liiga varajaseks, 1935 aga olid soome ajaloolased seotud üritustega teisel, siis viidi järgmised päevad läbi alles 1936 (vt. «Historiallinen Aikakauskirja» 1936, nr. 1, lk. 98). Kutse 30. maist 1. juunini Helsingis toimuvatele II Soome-Eesti ajaloolaste päevadele saadeti Akadeemilisele Ajaloo Seltsile ja avaldati «Historiallises Aikakauskirjas» (1936, nr. 1). Akadeemiline Ajaloo Selts pöördus omakorda päevadest osavõtu kutsetega mitmete asutuste ja kõikide ajalooõpetajate poole. Osavõtusoovi avaldas 26 ajalooühilist Eestist. Teate, et ka Fr. Tuglas on lubanud ürituses osaleda, saatis Akadeemilisele Ajaloo Seltsile päevade korraldamise toimikond Soomest. 16. mai õhtul kutsus Akadeemiline Ajaloo Selts Tartu kohvikus «Ko-ko-ko» kokku päevadest osavõtjate nõupidamise, kuhu oli teiste seas palutud ka Fr. Tuglas (vt. ENSV RAKA f. 2492, n. 1, s. 28, l. 87).

Ka seekord leiame ülevaate päevadest nii «Postimehes» (2., 3. ja 6. VI 1936), «Ajaloolises Ajakirjas» (1936, nr. 2) kui ka «Historiallises Aikakauskirjas» (1936, nr. 3). Tuglas kirjutab oma «Eluloolistes märkmetes» (l. 130):

«30. V Sõitsin Tallinnast Helsingi — Eesti-Soome ajaloolaste päevadele. Õhtul Ylioppilastalo muusikasaalis [seal toimus pidulik õhtueine]. — Elasin koos R. Kleisiga «Carltonis» samas toas.

31. V Kongressiistung Säätyalos. Käik Seurasaaarele [Helsingi linna piires olev saar rahvapargi ja vabaõhumuuseumiga]. Õhtul A. R. Cederbergi kodus, koos P. Tarveliga.

1. VI Kongressiistung. Riigiarhiivis [Riigiarhiivi ees fotografeeritud päevadest

osavõtjate hulgas on ka Tuglas, pabeross näppude vahel, vt. KM KO A-37:1692]. Lõpploeng Särkkäsaarel [vanas kindluses asuvas restoranis]. Ilus jalutus läbi hommikuse Helsingi.

2. VI Kolisin üle Hospizi [odav vöörastemaja Helsingis]. Teised eestipoolsed külalised sõitsid tagasi Tallinna. Sadamas neid saatmas [Tuglas sõitis tagasi alles 25. VII]. Kohtasin pr. Palolat* [kirjanik ja ajakirjanik Aksel Eino Palola (1885—1951) esimene abikaasa Hilma Sala Palola].

Kui I Soome-Eesti ajaloolaste päevade ettekanded olid rohkem tutvustavat laadi, siis seekordsetel käsitleti süvendatult kindlaid soome ja eesti ajalooeaduse ühiseid probleeme. Soome ajaloolaste ettekanded avaldati «Ajaloolises Ajakirjas», samas refereeritakse ka eesti ajaloolaste ettekandeid (1936, nr. 2). Helsingi ülikooli Põhjamaade ajaloo ülemäärane professor Kaarle Väino Voionmaa (1869—1947) rääkis Eesti mõjudest Soomes vanemal keskajal, Otto Liiv eestlaste siirdumisest Soome XVIII sajandil, Helsingi ülikooli dotsent Arvi Korhonen (1890—1967) baltlaste läänidest ja donatsioonidest Soomes XVII sajandi algul ning Tartu ülikooli üldajaloo dotsent Juhana Vasar (1905—1972) Soome asustusest Eestis XVII ja XVIII sajandi algul. Päevade Soome-poolseks juhatajaks valiti Helsingi ülikooli Soome ja Skandinaavia ajaloo professor A. R. Cederberg ja Eesti-poolseks prof. P. Tarvel. Ametliku osa lõppedes esitas viimane kutse III Soome-Eesti ajaloolaste päevadele, mis kavatseti pidada 1939. aastal Eestis. Põhjamaade ajalooürijate kongressi tõttu lükati need aga 1940. aastale, kuid sõja ja ebanormaalse olude tõttu katkes päevade korraldamise traditsioon (U. Tuominen, Suomen Historiallinen Seura 1875—1975. Helsingi, 1975, lk. 69).

Tuglase pikaajalised sidemed Soome kultuurieluga on hästi teada. Osavõtt Soome-Eesti ajaloolaste päevadest näitab Tuglase Soome-suhteid veidi vähemtuntud küljest. Tuglase sidemed ajaloo ja ajaloolastega, samuti nende mõju tema loomingule vajaksid veel põhjalikumatki uurimist.

P. Pillak

OTT KANGILASKI 1911—1975

14. juunil möödus 75 aastat Eesti NSV teenelise kunstniku Ott Kangilaski sünist. Seda tähtpäeva on põhjust meenutada mitmete kunstilade austajail, kuigi võib öelda, et Ott Kangilaski loominguline pärand on läbi uurimata, kokkuvõteted tema mitmekülgsest elutööst seni tegemata. See tuleb ilmselt asjaolust, et Ott Kangilaski loometöös pole mingit üht ala, mille viljelejana teda võiks suureks meistriks nimetada. Tõesti, tunneme temast paremaid kunstnikke, produktiivsemaid kunstiteadlasi, aktiivsemaid loodusehoidjaid, osavamaid sõnaseadjaid, võib-olla teravmeelsemaid juhuluuletajaidki. Vaevalt aga saame osutada mõnele teisele meie kultuuriloolajale, kelle elus ja tegevuses kõik need alad oleksid nii isepäises seoses, kes korraga kõigil neil aladel oleks üht terviklikku maailmanägemist

väljendanud ja aktiivse maailmaparandajana esinenud.

Ott Kangilaski sündis Viljandimaal Verilaske külas talupidaja perekonnas seitsmenda lapsena. Alghariduse sai ta Arumetsa algkoolis, keskhariduse Tartu Poeglaste Progümnaasiumis, mille lõpetas 1929. Samal aastal esines ta ka esmakordselt kunstinäitusel, kuid regulaarselt hakkas ta näitustest osa võtma alles kümme aastat hiljem.

1931 astus Ott Kangilaski Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonda, kus õppis kirjandus- ja kunstiajalugu ning rahvaluulet. Huvi kirjanduse, kirjasõna ning folkloori vastu sai tema edasises loomingu määravaks, neist valdkondadest leidis ta oma kujutava loomingu põhilise teemadingi, sai tõuget ja indu ka kirjanikuslikuks tegevuseks.

Et lasterikka perekonna vanemal polnud võimalust oma poja ülikooliõpinguid majanduslikult toetada, siis hakkas Ott Kangilaski rahateenimiseks tõlkima (eeskätt saksa keelest), kirjutama följetone «Vabale Maa!» ja «Üliõpilaslehele» (neid ise illustreerides) ja karikatuure joonistama. Loomupärane joonistusanne nõudis mõningat lihvimist ning 1934 astus Ott Kangilaski Kõrgemasse Kunstikooli «Pallas» õppima graafikat Ado Vabbe juhatusel. Tema õpingud jäid väga katkendlikuks, sest majanduslikule surutisele lisandus juba järgmisel aastal veel üks oluline takistus: ta tervis halvenes ja tal diagnoositi raskekujuline kopsutuberkuloos. Alles 1940 õnnestus tal jätkata kunstiõpinguid, seekord Arkadio Laigo ja Aino Bachi õpilasena. Nüüd katkestas õppimise sõda ja alles kevadel 1943 lõpetas Ott Kangilaski kunstikooli, mis siis kandis Tartu Kõrgemate Kujutava Kunsti Kursuste nime. Olulist tähendust neil hilisõpingutel polnud, Ott Kangilaski oli juba saanud viljakaks ning ka tuntud kunstnikuks.

Aastakümnete-pikkune võitlus raske haigusega jättis kahtlemata märgi Ott Kangilaski loomingulisele tegevusele: ilmest seletab see ka tema eneseteostuse marginaalsust, teatud visandlikkust. Parem juhuluuletus täna kui poem ülehommepigem raamatukaas kohe kui graafiline sari kuskil ebamäärases tulevikus! Töö, mida kolleegid tegid töölaua taga, valmis Ott Kangilaskil enamjaolt (tõve)voodis. Kurnatud keha puhkas, vilgas vaim teritus.

Esimesed arvestatava kunstiväärtusega raamatukujundused ja -illustratsioonid löi Ott Kangilaski 1930. aastate keskpaigas. Teadaolevalt esimene tema kujundatud raamat oli Robert Graubergi (hilisema Roopi Hallimäe) luuletuskogu «Hommikune leid» (1933). Järgmisest aastast aga on Ott Kangilaski tegevusel peale kunstilise veel ka teistsugune tähendus, tema raamatuvormistused kajastavad nüüd enesemääramist selle luuletajateringi lähedale, keda mõne aja pärast tunti arbutajana. 1934 valmis Ott Kangilaskil rikkalik kujundus (siseillustratsioonid ja initsiaalid) Heiti Talviku luulekogule «Palavik», mis jäigi kunstniku sõjaseelse raamatugraafika tippseoseks. Järgnesid sellised raamatud nagu Betti Alveri proosapoeem «Viletsuse komöödia» (1935), Bernard Kangro «Sonetid» (1935), «Vanad majad» (1937) ja «Reheahi» (1939), Paul Viidingu «Traataed» (1935), August Sanga «Üks noormees otsis õnne» (1936) ning «Müürid» (1939). Lähedust arbutajate hoiakule väljendas Ott Kangilaski ka kirjasõnas. Näiteks võiks tuua ajakirjas «Tänapäev» (1936, nr. 5) avaldatud «Avaliku kirja Eduard Viiraltile», alapealkirjaga «Kokkuvõtte kunstitudjate ja publiku arvamustest tema näituse puhul», mis on 24-stroofiline vemmaltvärilik tõusikkuse kriitika. Luuletus lõpeb järgmiselt:

Oma kunsti veidra laadiga
pääd raputama meid paned.
Nüüd meos pole kotkad ei kajakad,
vaid poeet ja rasvased haned!

Eks kõla need read kokku arbutajate «vaim vardas» rõhuasetusega. Uhtlasi märgib osundatud luuleteos Ott Kangilaski tõsist huvi Eduard Viiralti ja eriti tema loo-

mingu retseptiooni vastu, mis kestis läbi aastakümnete, elu lõpuni.

Vabagraafika alal tõusis Ott Kangilaski arvestatavate loojate hulka puugravüüride sarjaga «Üine linn», mis 1940 avaldati mapina (70 eksemplari). On rõhutamist väärt, et mapi eessõna Ott Kangilaskile adresseeritud kirja vormis oli Heiti Talviku sulest. Võrdset huvitav on see kirjatükk nii Heiti Talviku eneseväljendusest kui ka hinnanguna Ott Kangilaski loometööle. Mõtiskledes öö tähendusest inimesele, teeb Heiti Talvik enesekohase kokkuvõtte: «Armastan ööd kui sigitavat mullasüli, mille sügavas pimeduses hävineb kõik tõeliseks eluks ülearune — rammutiseks vastse päeva olemisidudele.» Kirja lõpuosas ütleb poet: «Kallis Ott, mäletan sind jube-koomiliste nõiasabate kujutajana, hiljem vilksasid nende hulka mõned ülihaprad, otseki kuu kiirtest heegeldatud muruneiu kontuurid. Milliseks kujuneb Sinu loomingu tee? Rohkete märkide järgi julgeksin loota, et Sinu läbimurd öö värvavat valvavate kummistuste ketist üha puhtama ja süvendatuma kunstikäsituse poole on õnnestumas.» Kahtlemata oli Ott Kangilaski loominguliste suundumuste peatee siin tabavalt ära märgitud, mis on seda tähelepandavam, et sari «Üine linn» selliseks prognoosiks veel alust ei andnud. Öö tähendus siin ikka elu varjupoolt, juba üksiklehtede nimetused («Kuutõbine», «Kaardimängija», «Tulekahi», «Tehing» jms.) viitavad samasugusele hingeseadele, mida Heiti Talvik on väljendanud «Ohtulaulus»: «... öös on asju, mille külge tark ei puutu.»

Heiti Talviku saatesõna mapile näitab, et mitte ainult Ott Kangilaski ei tundnud poolehoidu arbutajate vastu, vaid ka nemad pidasid kunstnikku endale lähedaseks. Ja mitte ainult isiklik sõprus, vaid ka need loomingulised seosed arbutajatega selgitavad, miks just Ott Kangilaski illustratsioonidega ilmusid aastaid hiljem Betti Alveri valikkogud «Tähetund» (1966) ja «Eluhelbed» (1971). Selles valguses on sügavalt tähenduslik ka see tõik, et Ott Kangilaski illustreeris 1950. aastate lõpu luulemurangu ühe olulisema kogu, Jaan Krossi «Söerikastaja» (1958).

1940 tegi Ott Kangilaski kirjandusliku vallatuse, millel olid tema jaoks tõsised tagajärjed. Nimelt kirjutas ta uue, ajakohastatud libreto Jacques Offenbachi operetile «Orpheus põrgus», mis etendus «Vanemuises» hooajal 1940/1941. Uuendatud libreto oli karkeeritud mõningaid kodanlike tegelasi. Libreto katkendid ilmusid ka ajakirjanduses («Sirp ja Vasar» 26. X 1940, «Narva Tööline» 30. X 1940). Okupatsioonialjal selgus, et mõnedki «tuusad» olid end ära tundnud ning Ott Kangilaskil tuli selle libreto kirjutamise eest kaks kuud koonduslaagris veeta, mis tema niigi nõrka tervist veelgi laostas.

Sõjajärgne periood avas uue tahu Ott Kangilaski illustraatorivõimetes, ta hakkas kujundama lasteraamatuid. Õigupoolest esimesed katsed selles vallas tegi ta juba sõjapäevil, kuid tollal kõik kavatsused ei realiseerunud, näiteks tema kujundatud Karl Adra «Kaval-Ants ja Vanapagan» jäigi ilmumata. Kreutzwaldi «Pariistaja poeg» (1945), «Vägev vähk ja ahne naine» ning «Tuhka-Triinu» (mõlemad 1946), Ivan Turgenevi «Mumuu» (1945), Oskar Lutsu, Aino ning Leida Tigase jt.

RINGVAADE

lasteraamatute kaunistamine moodustas kunstniku loomingus terve perioodi. Edasi tulid juba Tammsaare teosed: «Tõe ja õiguse» kõik osad (1952—1957) ning «Põrgupõhja Uus Vanapagan» (1954), Oskar Lutsu jutustused (1953), kaks köidet August Jakobsoni jutustusi (1954) ja palju muud. Jagub ka tunnustust, «Kalevipoja» illustreerimise eest pälvis Ott Kangilaski 1950 koguni Nõukogude Eesti preemia (koos Alo Hoidre ja Richard Sagritsaga). Kuid isegi selline äramärkimine ei anna põhjust Ott Kangilaski nende aastate raamatugraafikat täna eriti kõrgelt hinnata. Ajaproovile on nendest omaaegsetest saavutustest vastu pidanud üpris vähe. Oma mõjult vahest ajas kõige kaugemale ulatuvaks on osutunud Felix Kotta värsiloo «Vaat mis juhtus» (1951) illustratsioonid, mida on kasutatud selle raamatu mitmes uustrükis. Peale ülalolevat kirjanike on Ott Kangilaski olnud tegev veel Juhan Kunderi, August Kitzbergi, Matthias Johann Eiseni, Hendrik Adamsoni, Johannes Semperi, Kersti Merilaasi jt. teoste kujundamisel-illustreerimisel. Oleks ehk õigem hinnata tema tollast tööd näiteks sellise fakti põhjal, et kunstniku surma-aastal korraldatud eesti raamatu 450. aastapäeva näituse ekspositsiooni kuulus 29 Ott Kangilaski kujundatud teost. Et eksponaatide valiku aluseks oli teoste osa meie raamatukultuuris, siis võib ilmselt sedastada, et Ott Kangilaski on tegusalt osalenud üldises kultuuriprotsessis.

Jäävama väärtusega töid kui illustreerimise alal võib leida Ott Kangilaski vabagraafikas, kuid neidki on mõeldud arvul ja nad on suhteliselt kitsas ajalõigus loodud. Tema tegevus graafikaal organisaatorina, graafikakunsti populariseerijana ning teoreetikuna on olnud kokku võttes olulisem kui tegelik pildiloomine. Eriti tuleks rõhutada tänaseks juba ununema kippuvat asjaolu, et Ott Kangilaski koos Aino Bachiga olid 1947 meie graafikatöökoda, Eesti NSV Kunstifondi Graafika Eksperimentaalateljee rajajad.

Ott Kangilaski kõige silmapaistvamad vabagraafilised tööd valmisid 1950. aastate teisel poolel ja järgmised kümnendi algul. Tähelepanuväärsem on sari «Kalevipoja paigad» (13 lehte), milles minevikuseosed ning meeleolukus on puenteeritud mitmesuguste sügavtrükimenetluste (kuivnõel, akvatinta, ofort, pehmelakk) eeskujuandvalt täiusliku tehnilise käsitlusega. Nimetamist vabab oforditehnikas satiirilise sari «Uutmoodi pilt», «Vana känd» ja «Satiiri tuli» (kõik 1958), sest nendes töodes avaldub see Ott Kangilaski, kes, tõstes esile Honoré Daumier, Wilhelm Buschi ja Heinrich Zille loomingut, on väitnud: «Kui viimati nimetatud on ainult naljamehed, aitab nende mahlakas nali kunstitemplit kanda ja püsti hoida märksa edukamalt kui sadade ja sadade «töelise» kunsti viljelejate vesine «ülevus...» («Kunsti kukeaabit», Tallinn, 1967, lk. 99.) Teiseks olid sel perioodil olulised Ott Kangilaski mitmed graafika üldkõnnumusi ja eri tehnikate võimalusi käsitlevad artiklid, mille kvintessentsi moodustab almanahhi «Kunst» neljas numbris avaldatud «Graafiliste tehnikate väljenduslike võimalustest» («Kunst» 1960, nr. 1—3; 1961, nr. 1). Hiljem kandus mõndagi siis mõtestatust koos Evald Okasega kirjutatud raamatusse «Sügavtrükitehni-

kad» (1965). Kolmandaks oli sel perioodil silmapaistev Ott Kangilaski tegevus Eduard Wiiralti loomingu uurimisel ja populariseerimisel. Meie tänapäevane Wiiralti-uurimine algabki Ott Kangilaski artikliga «Äärejoni Eduard Viiralti elust ja loomingust», mis ilmus «Loomingus» (1956, nr. 10). Ott Kangilaskile oli selge, et Wiiralti retseptiooni saab elavdada ainult tema tegevust kirjasõnas valgustades. Teda ei rahuldanud Wiiralti teoste ülistamine kitsas asjahuviliste ringkonnas, ta tahtis, et suure graafiku loominguline pärand saaks meie kultuuripildi osaks. Sellel teel ei pidanud Ott Kangilaski paljudeks vaeva kirjutada temast igal pool, igal tasemel: «Eduard Viiraltist ja lastest tema kunstis» («Nõukogude Naine» 1956, nr. 9), «Eduard Viiralt» («Pioneer» 1957, nr. 1), «Kas Viiralt armastas inimest» («Noorus» 1958, nr. 3), «Ed. Viiralt ja kodumaa» («Rahva Hääl» 20. III 1958). Wiiralti-teema käsitus kulmineerus teoses «Eduard Viiralt» (1959). Sõna ja pildi koostumus jäi see raamat veerand sajandit ületamatuks Wiiralti-käsitluseks.

Alates 1956. aastast kuni peaaegu elu lõpuni suutis Ott Kangilaski olla imetluseväärselt viljakas publitsist. Tema arvukatest artiklitest moodustasid omanäolise tsükli kunstikõnnumusi käsitlevad kirjutised ajakirjas «Noorus». Neis arutas ta asjalikult ning argumenteeritult läbi selle ulatusliku probleemideringi, mis hiljem arendatult moodustas esimese osa koos vennapojaga Jaaguga kirjutatud raamatus «Kunsti kukeaabit» (1967). Selle teose vahendusel on algteadmisi kunstist ammutanud paljud noored ja raamatutähtsus püsih: kuna «Kunsti kukeaabit» taseme ületajaid pole leidunud, siis lähiaastatel ilmub sellest uus, mõnevõrra täiendatud trükk. Ott Kangilaski suutlikkust esteetikakõnnumusi käsitlejana näitab veel see, et ta oli võimeline mitte ainult haaravalt seletama neid noortele, vaid huvitavalt polemiseerima ka teoreetikutega (vt. näit. «Loomingulisest individuaalsusest kunstis», «Sirp ja Vasar» 16. III 1956). Kangilaski-publitsist ei piirunud kujutavast kunstist kirjutamisega, ta käsitles oma artiklites mitmesuguseid kunsti- ja eluvaldkondi, muu hulgas ka kirjandust ja kirjanikke. Tänavust aastat silmas pidades võiks meenutada, et ta on kirjutanud Friedebert Tuglast («Mitte ainult sõnakunstnik», rmt.: «Friedebert Tuglas sõnas ja pildis», 1966; «Fr. Tuglasele mõeldes», «Noorte Hääl» 1. III 1966) ja Betti Alverit («Lauakõne Betti Alveri juubeliks», «Sirp ja Vasar» 25. XI 1966; «Värviline luule. B. Alverit illustreerides», «Sirp ja Vasar» 14. IV 1972).

Ott Kangilaski enda kirjanduslikud katsetused võtsid sageli ajas kaduva vormi, need sündisid enamjaolt juhuluuletustena, mida ta avaldas Kunstnike Liidu seinalehes (jah, mida kõike pole olnud!) ja kandis ette sõprade tähtpäevadel. Trükki need tavaliselt ei sattunud, mingit aimu nende laadist saab ehk lugedes «Näärilame kunstiteemadel» («Sirp ja Vasar» 9. I 1959).

1949 koostas Ott Kangilaski kaks raamatut väikelastele: «Kui ma olin väiksekene» ja «Linnud-laulikud» (viimases tekst Ott Kangilaskilt ja Karl Adralt). L. Nurdke koostatud eelkoolialistele lastele ettelugemiseks ja jutustamiseks mõeldud kogu-

mikku «Laste sõna I» (1960) on võetud Ott Kangilaski kaks pala: «Lööke» ja «Üöbik». Selliseid pudemeid võib leida veel, kuid tegeliku tunnustuse sõnameistrina sai ta kahe 1960. aastatel ilmunud tööga. Neist esimene oli «Keeles ja Kirjanduses» (1965, nr. 2, 4—6, 10—12) ilmunud humoristlik «Väike seletav sõnaraamat», teine muidugi tema kirjandusliku väljenduse tipp, «Loomingu Raamatukogus» (1968, nr. 30) avaldatud «Jutulõng». Pühendus «... kõigile kantseleikeele ja ajalehestiili ustavatele sõpradele» ning moto Matthias Johann Eisenilt «Loll vend tegi õige loll nõi seda kuuldes» häälestavad lugeja millekski eriliseks. Rahvapajatusi imiteerivad pisivestid ei paista silma niivõrd sõnamängude, kui võrd sõnastampide taga peituvat mõtteloiduse paljastamise poolest, kantseleikeele kaudu pilatakse inimlikku tobedust. Ka tänane lugeja võib veenduda, et mõnedki Ott Kangilaski poolt pilatud väljendid on kantseliidist küll kadunud, kuid «Jutulõnga» probleem — mulasõnalisus — on jäänud.

Ott Kangilaski looja-portree oleks ebatäielik, kui jääks märkimata tema tegevus loodushoiu alal. Ajal, mil veel agiteeriti loodust otsustavalt muutma, oskas Ott Kangilaski üles kutsuda loodust säästlikult kasutama ja kaitsma. Kaudsemalt tegi ta seda oma pildiloominguga, otsesemalt arvukates kirjutistes. Looduseaustust ei väljendunud mitte ainult ta loomingus, vaid kogu ta elustiilis. Ta rajas koos abikaasaga Lagedil Külma talus kodu, mille

hooldatud aiast ja seda ümbritsevast pargialast sai üks loodusesõprade imetlusobjekte. Ott Kangilaski eestvõttel istutati rajatavasse Külma parki koolilaste abiga 1100 kuuske, 200 kaske ning teisi puid (1967 istutasid ka Elo ja Friedebert Tuglas sinna kaks tamme). Kangilaskite toas elasid pääsukesed, kelle jälgimine oli mitme aasta jooksul Ott Kangilaski üks meelistegevusi. Vaatluste tulemused pidid vormuma raamatuks, kuid pääsukeste elu käsitlev teos jäigi Looduskaitse Seltsi auliikmel Ott Kangilaskil lõpetamata. Mõningaid Ott Kangilaski tähelepanekuid pääsukestest on siiski vahendatud ka trükisõnas («Ohtuleht» 4. IX 1968).

Ott Kangilaski on kirjutanud meie rahvusliku kunsti rajajate kohta: «Kui mõõta nende meeste puhtkunstilisi saavutusi rahvusvahelise mõõdupuuga, siis muidugi enamiku tööd ei torkaks silma suurtes maades ja sajandite kestel loodud kunstiteoste tohutuse hulgas. Kuid see ei vähenda nende tähtsust meile. Mõjub ju pilkases pimeduses vilkuv küünal valgemana kui kaarlamp öise suurlinna tulede meres.» («Eduard Wiiralt», Tallinn, 1959, lk. 3.)

Samadelt alustelt lähtudes võiks hinnata ka tema enda tegevust. Ott Kangilaski osaks oli öö varjude peletamine teda ümbritsenud kunstipäevast. Ta jättis järeltulijatele kultuurimaastiku valgustatunana, kui selle eelkäijatelt päranduseks sai.

J. Hain

HELLA WUOLIJOE NÄIDENDITE MURTUD TIIVAGA LINNUD

Ei ole juhus, et Johan Stuart Milli teos «Naise olukord» 1981. aastal uuesti välja anti. Aeg hakkas selleks küpseks saama.

Juba 1920. aastatel rõhutab Tarkiainen Johan Stuart Milli mõju naisprobleemataikale põhjamaade kirjanduses. Milli teos «Naise olukord» ilmus 1869, raamat tõlgiti soome keelde ja avaldati esimest korda 1906, täiendatud trükina teist korda 1981. Naise olukord ei olnud saja aastaga sisuliselt muutunud. Alles praegu on naised ärganud, hakanud ajama oma asju — rohkem kui sada aastat pärast Milli. Aastal 1869 oli Mill kindel, et see aeg tuleb, «sest teadmised, mis mehed võivad naistest saada nii, nagu naised on praegu ja on olnud alati, arvestamata, mis nad võiksid olla, on armetult puudulik ja määratud niisuguseks jääma, kuni naised suu avavad».

Valitsevaid mõtlemis- ja käitumisharjumusi on naised püüdnud muuta ka ilukirjandusliku loominguga. Soome esimeste suurte naiskirjanike teostes koonduvad naise probleemid neljaks sõlmküsümuseks: 1) moraal, 2) haridus, 3) majanduslik sõltuvus, 4) õiguslikkus.

Milli raamat jõudis soome tuntud ühiskonnarealisti Minna Canthi kätte juba 1880. aastatel. Pirkko Siltala (HS 05. 03. 1983) peab naisküsümust suhteliselt uueks teemaks meie kirjanduses ja nimetab teiste hulgas Minna Canthi ja Maria Jotunit, loetledes soome naiskirjanikke, kes on osa võtnud naisliikumisest ja seega nii sõna

kui teoga soome naisteadvust edendanud. Hella Wuolijoke Siltala loetus ei ole, sest Hella Wuolijoki oli eesti päritolu ja pealegi ütles ta tolelaegsest naisliikumisest järsult lahti. Naise olukorda muuta ja parandada suudab Wuolijoe arvates ainult töörahvas. Kindlasti on sõnakunsti pärisosa rääkida inimestele tähtsatest asjadest. Kui naiskirjanik seda ka oma eluloo põhjal teeb, ei ole kunstiteose sünnis ikkagi kõige tähtsam see, kas kirjutaja on mees või naine, vaid see, kui avar ja vastuvõtlik on olnud kirjaniku elukogemus.

Hella Wuolijoe tee kirjanikuks oli okkiline. Teatavasti oli ta eesti pagulane, kellest abieluluse sai Soome kodanik. Eesti päritolu veeretas Wuolijoe teele rohkesti takistusi. Ta pidi korduvalt käed rüppe laskma ainuüksi oma sünnipära tõttu, seda näiteks siis, kui tahtis sekkuda Soome poliitikasse.

Hella Wuolijoki tegi saatusliku eksisammu, abieluluses kohe pärast magistriröö kaitsmist riigipäevasaadiku ja suurtaluomaniku sotsialistist poja, torparivaduse eest seisja ja rahvasaadiku Sulo Wuolijoeaga. Juba neljandal abieluaastal oli lõplikult selge, et ta on abielus parandamatu viinatõbisega. Tuli jätta väitekirja-unelmad, otsida töökoht, elatada perekonda ja olla igavesti tänu võlgu kodurahvale Eestis.

Hella Wuolijoki andis 16. 06. 1913 linnavalitsuses saksa ja vene keele tõlgi vande ja sai importäris tõlgi koha. Selsamal aastal jõudis publiku ette tema esimene näidend «Talulapsed». Näidendi lavastas Eestis «Estonia» teater. Helsingis Rahvalavalu esietendus näidend 1914. Mõlemas teatris keelasid sandarmid etenduse ära. «See on arvatavasti ainus soomekeelne näidend, mille trükiasjade departemang on vene sandarmite nõudmisel ära keelanud,» tähendab Hella Wuolijoki ja jätkab: «Teades, et ma ei suuda kirjutada niisugust näidendit, mille tsaarivõim heaks kiidab, otsustasin pärast «Talulaste» ärakeelamist jätta näidendid sinnapaika — kõik mu teemad olid ju rohkem või vähem poliitilised ja tsaarirõhumise vastu.»

Nii katkes paljutootavalt alanud näitekirjanikutee veel enne, kui see õieti alati jõudis.

Järgmisel aastal puhkes Esimene maailmasõda, mis kiskus Hella Wuolijoe kaasa suurde maailmakaubanduse keerisesse rohkem kui viieteistkümneks aastaks. Ta kauples vilja ja kohviga. Kui Soome sai 1917. aastal iseseisvaks ja rubla kaotas väärtuse, olid Hella Wuolijoe taskud raha täis. Ta lootis, et ei jää enam kunagi puupaljaks. Aga läks teisiti. Ta ostis 1920. aastal Itist Marlebäcki allakäinud mõisa ja tegi selle korda. Ta ostis 1923. aastal Suojärvelt metsa ja asutas Aunuse puuäri ja «Carelia Timberi» ja müüs metsa. Aga juba heitis ülemaailmne kriis oma varju ka kaubandusele. Ühes börsiga Londonis varisesid kokku Wuolijoe suurejoonelised plaanid kaubelda Karjala puiduga. Vaevu läks korda päästa Marlebäck.

Oma elu saatuslikust eksitusest Sulo Wuolijoe näol oli Hella vabanenud juba 1923. aastal.

1930. aastate alguses oli Hella Wuolijoki Soomes *persona non grata* igal rindel. Isiklikud hingehäädad ühes üleilmsete probleemidega olid moodustanud ränga umbsõlme ja selle tagajärjel oli Hella Wuolijoki jõudnud tõsise vaimse kriisini, mis otsis lahendust kirjutamismaanias. 20. aastate lõpus saatis Hella Wuolijoki sõpradele ja tuttavatele lõputult artuid kirju. Kriis lahenes siiski õnnelikult, sest Hella Wuolijoki jätkas aastate eest poolelijäänud kirjanikutööd. Eesti tolleagegne välisminister Jaan Tõnisson saatis talle 1931. aasta suvel Eestist sekretäri ja sügisel kirjutamis- ja dikteerimistöo juba käis.

Olen püüdnud vaadelda ennekõike Hella Wuolijoe 30. aastate näidendeid, mida on üksteist. Hella Wuolijoe enese elu pinged — sõnade ja tegude vahelised vastuolud, minevik ja tulevik, vaim ja võim, raha ja armastus — on tema draamaloomingu sillapuud.

Kõigepealt murtud tiivaga linnu teemast (s. k. *siipirikko* — tiivast vigane, murtud tiivaga lind, aga ka inimene, kellest ränk hingehaav on teinud siipirikko). Alustan armastusest. Minu jaoks kõige liigutavamalt ja puudutavamalt kirjeldab seda Martti Haavio teoses «Rahvalaulude maailmaseletus» (*Kansanrunojen maailmanselitys*). Haavio ütleb, et Tristani ja Isolde lugu tõi kirjandusse uue armastusekäsituse, mida seni ei tundnud ühegi rahva kirjandus: see oli keelatud armastus, armastus, mis on ülem kui au ja tugevam kui surm, armastus, mis seob ühte kaks

olendit vastu nende enda tahtmist, mis tõukab kuriteole, õnnetusse, surma, mis kingib valu ja kahetsust, aga ka rõõmu ja õnne, nii suurt, et kui sellist armastust kogenud inimene lõpuks pettub, olgu tema kogemus ka murdosa Haavio kirjeldatud armastusest, siis jääb tema hinge igaveseks haav, temast saab eluksajaks murtud tiivaga lind, *siipirikko*.

Hella Wuolijoe 30. aastate draamaloomingu *siipirikko*-naiskujude ihu- ja hingehäda on mure naise õiguse pärast teha mehe kõrval tööd kui mehega võrdne ja mitte kui mehe ori. Ja see on ka mure naise õiguse pärast isiklikule õnnele ja armastusele, nii nagu naine armastusest aru saab. Just nimelt armastuses on Wuolijoe naiskuju enamasti siipirikko, murtud tiivaga lind, ja ühes naisega on siipirikko teinekord meeski.

Et Wuolijoe näidendis «Niskamäe Heta» on tegelaskuju nimega Siipirikko (e. k. Linda Viidingu tõlgituna Tiipajalg), siis alustagem lõpust, kronoloogiliselt vastupidises järjekorras. «Niskamäe Heta» on kirjutatud 1950. aastal. Selles näidendis on Maanoja Roope vigane tütar, kelle nimi on Siipirikko, sest tüdruk lonkab. Kogu oma töövõimelise elu on ta ümmardanud Hetat ja tema meest, oma armastatut, ning nende lapsi, et lõpuks kuulda mehe armastusavaldust. Surivoodil ütleb kogukonnanõunik Akusti, Kupu-Mari poeg, Niskamäe endine kirjaoskamatu sulane Siipirikkole: «Siipirikko, sa oled mulle alati armas olnud. Rohkem kui keegi teine siin maailmas, kuigi ma oma lapsed olen koos Hetaga sigitanud.» Siipirikko kõrval ei oleks Akusti saanud nii kõrgele järjele tõusta, aga et Siipirikko oma armastatud Akustit truult teenis, siis aitas vigase tüdruku armastus Akustil paremini taluda armastusest abielu Hetaga, millest ta vallesmannile tunnistab: «On olemas kaks tähte, mida ma ei ole kätte saanud. Need kaks tähte, mille poole mu süda püüdis ja mis minust ei hoolinud. Ainult vaatasid selgelt ja külmalt, nii nagu see tähedel kombeks.»

Kahekordne siipirikko nii elus kui armastuses on, nagu selgub, näidendi nime-tegelane Heta. Oma armastatule Lamentausta Santerile ütleb ta: «Ka minul oli süda, aga see muutus jääks, kas kuuled, sinu käes muutus mu süda jääks.» Süda muutus jääks, kui Lamentausta Santeri jättis Heta rasedana maha ja abiellus Huovila mõisa rikka pärijannaga. Nimelt armastust jääb Heta taga nutma pärast Akusti surma: «Akustit ei ole enam.»

Armastuse *siipirikko*-teema on Hella Wuolijoe draamaloomingu juhtmotiiv. Eriti peab see paika iseseisvate vallaliste kangelannade puhul: tihti on nad õiguse iseseisvaks eluks armastuse hinnaga kinni maksnud. Minnes tagasi 1930. aastate algusse, leiame *siipirikko*-teema juba näidendi «Minister ja kommunist» (1931) peategelase agronoom Else Pikksaare saatuses: ta armastab rikka linakaupmehe tütreaga abielus olevat minister Normanit. Mees ise koolitas Else sekretärist agronoomiks, et Else võiks tema talu pidada. Lühikest aega mõlgub ministril mõttes abielulahutus, aga kõik jääb vanaviisi. Murtud tiivaga linnuna jätkab Else üksinduses tööd oma armastatu heaks. Tema õigus ja kohus on ainult tööd teha.

Natuke teistsugune armastuse siipirikko ilmub näidendis «Põlev maa» (1933). See käsitleb 1905. aasta sündmusi Eestis. Teose kangelanna on Linda Eriste, mõisarentniku Ants Eriste naine, kes revolutsioonisündmuste tahtmatu osalisena ühiskondlikult mõtlema ärkab. Ants Eristet süüdistatakse mässus mõisnike vastu ja ta pannakse vangi. Linda katsub oma meest vangist päästa. Mees lastakse vabaks, aga enam ei taha ta teistest inimestest ja nende kannatustest kuulda. Linda, kes on revolutsiooni ajal tutvunud «punase paruni» doktor Nordheimiga ja temasse armunud, märkab, et maailma-vaadete lahkumine lahtub ta mehest lõplikult. On saabunud tema võimalus vabaneda kõidikuks muutunud abielust. Murtud tiivaga lind ei ole selles näidendis Linda, kes julgeb vapralt vastata elu ja armastuse kutsule, vaid tema hüljatud mees Ants, kes vaatajas erilist kaastunnet ei ärata.

On tähelepanuväärne, et Wuolijoe näidendites julgeb naine juba 30. aastate alguses abieluahelast vabaneda.

1933. aastal kirjutatud «Seadus ja kord 1918» käsitleb samasugust, lahkarvumuste pärast karilejooksnud armastust. Senati liige Valleen oma põhimõtetest ei tagane ja kangelanna Maria Saras samuti mitte. Nõnda siis ei mahu armastus mehe ega rahvasaadiku Maria Sarase ühiskonnale pühendatud ellu. Ja ikkagi teeb Valleen Mariale viimases vaatuses abieluettepaneku ja saab korvi. Maria ütleb: «Tuleb leida mingi muu tee, tee, mida võiksime käia koos meie kõik, kes me oleme täis haavu ja valu, tee, mis viib tulevikku.»

«Põleva maa» ja «Ministri ja kommunisti» armastus meenutab «Seaduse ja korra» armastust selles mõttes, et kõigis kolmes on koorekihist pärit vananev mees ja ühiskondlikule elule virgunud noor naine teineteisesse armunud, aga ka Maria ja Valleeni armastus jääb üksnes unistusseks. Kui see Wuolijoe avalik seisukohavõtt 1918. aasta sündmustest Koito näitelavale tuli, pandi näidend keelu alla, mis kolme päeva pärast siiski tühistati. Aga Hella Wuolijoki oli sestpeale naine ilma isamaata. Tal tuli peita end varjunime taha, et näidendid ilmapalgust näeksid. Ta võttis endale mehe nime. Juhani Tervapää täitis ootused, «Niskamäe naised» tegi selle nime 30. aastatel maailmakuulsaks.

«Niskamäe naiste» kangelanna, rahva-kooliõpetaja Ilona Ahlgren, on Wuolijoe draamaloomingu ikka seesama noor vallaline iseseisev naine. Keelatud armastuse teema tuleb siin eriti hästi esile. Ilona ja suurvalu abielus peremees armuvad teineteisesse. Ilona ootab last, Aarne ei oska otsustada, ja alles vastu seinu surutuna hülgab Aarne oma meheau päästmiseks perekonna ja oma suguvõsa maad — Niskamäe põllud — ning läheb koos armastatud naise Ilonaga linna. Armastusest ilmajäänu on selles näidendis Marita, Aarne mahajäetud naine, aga tema ei ärata vaatajas kaastunnet, ka murtud tiivaga linnuna mitte, sest ta ise ei suuda teist inimest armastada.

«Niskamäe naiste» menust tiivustatuna kirjutas Hella Wuolijoki kohe järgmisel aastal kaks uut näidendi: «Juuraku Hulda», mis on Shaw «Pygmalioni» soome

versioon, ja «Justiina», n.-ö. «vastandteose» O'Neillide näidendile «Elektra saatus on lein».

«Juuraku Hulda» ei ole siipirikko, vaid võitja, üks neist, kes saavad elus jala maha ja leiavad õnne tänu omaenese tööle. Naisest lahkuläinud kohtuniku toatüdruk Hulda koolitab end seitsme aastaga ühiskonnateaduste magistriks. Lõpuks märkabki kohtunik Huldad, kes on meest seitse aastat salaja armastanud, märkab, ja palub Hulda kätt.

Sama aasta (1937) septembris nägi rambivalgust «Justiina». Justiina on soome Penelope, kes on kakskümmend aastat suutnud oma armastust üleval hoida. Aga Justiina on siipirikko üksnes armastuses, elus mitte. Tema ei murdu, kuigi on jäetud koos vallaspojaga iseene hooleks. Ta teeb oma tööd ja kasvatab üles poja, kelle Harmaalahti talle sigitas. Laamani sugulased aitavad Justiinat. Suure mõisa pärija Robert Harmaalahti tädi senaatori-proua Harmelius ajab asja joonde. Justiina truuus saab väärilise tasu. Pärast 20-aastasest äraolekut Harmaalahtisse tagasi tulles märkab Robert Harmaalahti, et on oma naise Hilmaga abieluluses teinud saatusliku vea, ning valib Justiina.

Järgmisel aastal sai valmis «Roheline kuld», milles Hella Wuolijoki kirjeldab seda aega oma elus, mil ta ostis Suojärvelt metsa, asutas saeveski ja müüs maailmaturul puid. Mäenõunik Kristine on üks autori *alter ego* võimalusi: paremast soost proua Karjala kõnnumail.

Näidendi peategelane Kristine on saanud petta nii elus kui armastuses: näidendi alguses on ta olnud kaheksateist aastat abielus südamliku, kuid endast kakskümmend aastat vanema mäenõuniku. Kristinel ei ole selgroogu ja ta ei ole osanud oma elu seada, kuigi raha tal selleks oleks olnud. Ta saab elus petta, kuni leiab endale lihtsast soost mehe, rüütli metsade varjust, metsaülem Suontaa, kes oma naisest Kristine pärast lahku läheb ja Kristinele ühel õhtul järele tuleb, et Soomemaa metsades ühiselt tööle asuda. Kristine heidab endalt teemantke ja abielu nagu vana mantli ja läheb. Näidend on ebaõnnestunud, pseudoromantiline.

30. aastate lõpus kirjutas Hella Wuolijoki veel kolmanda Niskamäe-näidendi, «Niskamäe noorperenaise», tõelise abielu-tragöödiat.

«Niskamäe noorperenaine» annab pildi 1880. aastate Soomest. Näidend vaatab tagasi Niskamäe vanaperenaise noorpõlve. Loviisa on tõeline armastuse siipirikko. Rikka Saaroiste talu inetu ja kirjaoskamatut, aga töökas tütar, tuleb ta lahtise südamega noorikuna Niskamäe suurvalu miniaks. Ühel õhtul selgub Loviisale kogu tema elu vale. Ta satub peale oma mehele Juhani ja ilusale piimatüdrukule Malviinale. Malviinast saab veel suurem siipirikko kui seni, sest Loviisa ajab ta majast välja ja otsimisele vaatamata ei leia Juhani tüdrukut enam üles. Loviisa paneb kogu oma elu ühele kaardile: «Kui sina tahad selle naise sabas minema minna, siis mine, Juhani, mine. Aga selle talu ja oma laste eest kannan mina hoolt. Ja ma vannun sulle, Juhani Niskamägi, et ma elan siin nii, et inimesed vaatavad minu peale alt üles ja sinu peale ülevalt alla. Mina võin ilma sinuta elada küll, mina, kes ma olen inetu ja kalk. Mina,

kelle peale sinu õed vaatavad ülevalt alla, mina hakkas siin talus elama oma tahtmist mööda, iseenese jõuga, ma aitan järje peale selle talu ja oma laste ja lastelaste elu, igavesti, aamen.»

Pärast seda repliiki on mees Loviisale lõplikult alla jäänud. Juhani kordab ainult: «Kus on Malviina?» See on tõeline hoop näkku, mis jätab Loviisa üksi.

Loviisa palub: «Sina, taevane jumal, õpeta mind elama üksi.» Et Juhani tahab abielu jätkata ja ei lähe kuhugi, jääb Juhani ja Loviisa ellu püsiv mõra. Näidendi lõpus palub Loviisa oma üksinduses: «Suur jumal taevas, anna mulle armastust, anna ka minule armastust.»

Niisiis on oma lennud lennanud armastuse murtud tiivaga lind, siipirikko, Hella Wuolijoe dramaturgia olulisemaid teemasid, tema näidendite sügavam põhihoovus, nende kandev jõud.

Tuleme nüüd tagasi 1880. aastate ühiskonnarealisti Minna Canthi loomingu juurde ning võrdleme tema ja Hella Wuolijoe naiskujude ühiseid ja lahkumisevaid jooni, et leida Wuolijoe näidendite koht soome kirjanduse naisprobleematika traditsioonis. Tunnuslikult tänab Hella Wuolijoki oma soome keele eest Minna Canthi ja Juhani Ahot. Ja tal oleks põhjust tänada Minna Canthi veel palju muugi eest.

Neil kahel naiskirjanikul, kes mõlemad kirjutasiid murranguaastatel, on ka eluloolisi kokkulangevusi:

mõlemad hakkavad kirjutama küpses eas, Wuolijoki 45-aastasena, olles jõudnud oma eluga ummikusse, Minna Canth 35-aastase lesena ja seitsme alatalse lapse üksihooldajana;

mõlema kõige viljakam periood kestab kümme aastat;

mõlema isa on andnud tütrele eeskätt rikkaste laste mõeldud hariduse;

mõlema abielu jääb üürikeseks;

mõlemast saab ärinaine: Minna Canth seisab Kuopios päevad otsa niidipoe leti taga, Wuolijoki ajab äri maailmaturul.

Mida nad õpivad?

Minna Canth õpib tundma üksikhooldaja perekonnaelu ja lastekasvatamist, vaesteabi ja töötuid, talle korjub kibedaid kogemusi naise ühiskondliku seisundi varjupooltest. Tarkiaienen arvab, et elumuutus, leseseisus on süüdi selles, et Minna Canth oma ägedamates rünnakutes nii õel on.

Hella Wuolijoki õpib tundma majaomanike mõttemaailma, torpareid, sulaseid, saeveskiomanikke, saemehe, parvepoisse, riigitegelasi, poliitikuid, ajakirjanikke ja ärimehi.

Mõlemad, nii Canth kui Wuolijoki, alustavad oma kirjanikuteed, kirjutades ajalehtedele artikleid ja kunstiliselt väheväärtuslikke novelle.

Kuid nende kahe naise loomingus on üks oluline erinevus: Hella Wuolijoki ei võta vaesema rahva saatust nii südamesse kui Minna Canth. Sellegipoolest esineb mõlema naiskirjaniku esiknäidendis silmatorkavalt samasuguseid õilsaid tegusid tegev kangelanna. Minna Canth pakub selle põhjuseks usu, Wuolijoki ühiskondliku ohvrimeelsuse.

Kui mõlemad kirjanikud hiljem inimlikku kannatust ja surma kirjeldavad, siis murduvad Canthi kangelased eluvõitluses: nad surevad, lähevad hulluks või jäävad alistatuks ja tõrjutuks. Wuolijoeel see skeem ei säili: Wuolijoe kangelased ei murdu kunagi, nemad võitlevad, kuigi Wuolijoki neis sisemist kasvu näidata ei suuda. Tegelasakujude loomuse järsud muutused on tema loomingus eesti laen, neis avaldub eesti temperament.

Minna Canthi ja Hella Wuolijoe naisprobleematikas langeb kokku ka kaksikmoraali teema ehk see, kuidas naine tuleb toime temale määratud absoluutse moraali ja kuidas ta talub mehe relatiivset moraali.

Minna Canthi loomingus on absoluutse moraali vastu eksimine kuritegu iseenese ja ühiskonna ees, ja seda tuleb kahetseda ning hüvitada. Hella Wuolijoe näidendites saab naine õiguse olla seksuaalne, seisusele vaatamata, kuigi see sunnib abielu ja vallalisi naisi otsima erinevaid lahendusi, talutütreid ei sünnita sohilapsi. Hella Wuolijoe naised ütlevad kodanlikest abielukõidikuist lahti, sest nende maailmavaade on muutunud. Kui Wuolijoe näidendi abielu naine kohtab uut armastust, läheb ta, nagu juba öeldud, armastatud mehega kaasa.

Hella Wuolijoki järgib oma loomingus enamasti ühispõhjamaalist kirjandustraditsiooni nagu ka Minna Canth, aga kui põhjamaade kirjanduses kujutatakse vabu suhteid ikka hukatust ja õnnetust toovana, siis Wuolijoki seda ei tee. Ja siit ei ole tänapäeva soome kirjanduse naiseni enam palju maad.

E. Kotiranta

«VOPROSSO LITERATURÖ» VEERGUDEL T

V. Kardini (s. 1921), tuntud ja nõudliku kriitiku nimi ei tohiks ka eesti lugejale päris võõras olla. Asja mainis O. Jõgi tema kriitilist suhtumist P. Kuusbergi novellidesse (vt. Lmg. 1986, nr. 4, lk. 546), varem on «Loomingus» (1984, nr. 3, lk. 429–430) refereeritud V. Kardini sõnavõttu J. Jevtušenko romaani «Marjakohad» puhul.

«Voprossö Literaturö» tänavuses aprillinumbris avaldatud 49-leheküljelises artiklis «Edu saladus» on V. Kardin seda puhku vaatluse alla võtnud Julian Semjonovi ja tema poliitilised detektiivromaanid, nagu «TASS on volitatud tea-

tama...» (ilmus 1980 V. Kõrge tõlkes järjejutuna «Edasis», 1981 aga K.-H. Selmeti eestinduses 60 000 trükiarvuga veel ka «Mirabilia» sarjas) jt.

V. Kardin leiab, et jutustuses «TASS on volitatud teatama...» on J. Semjonov püüdnud kriminaalžanri geograafilisi raame laiendada ning teost rikastada publitsistlike probleemidega, kuid midagi head sellest välja pole tulnud. Kuski Aafrikas paiknev väljamõeldud riik Nagoonia, milles toimub jutustuse tegevus, ei omanda teoses iseseisvat tähendust. See on lihtsalt ka suurriigi diplomaatilise ja poliitilise võitluse objekt. Sama tinglik nagu välja-

RINGVAADE

mõeldud Nagoonia on kõik muugi. Reaalne Moskva piirdub romaanis paari esindustänavaga, mida enamasti nähakse läbi lubatud kiiruse piiril kihutava auto tuuleklaasi, Literaatide Keskmajaga, moodsate restoranide ja tenniseväljakutega. Kui J. Semjonov ei kujuta just «magusat elu», siis igatahes sellist elu, millest realugejal on vaid ähmane ettekujutus ja mis seetõttu on ligiõmbav. «Ameerika» episoodidest ei maksa rääkida: ärilisi ja poliitilisi läbirääkimisi peetakse J. Semjonovi teostes aina Chagalli, Picasso ja Dali maalidega kaunistatud kabinetides. Seksbisanisid «paljastades» kujutab J. Semjonov muidugi ka toda bisnisi ennast. Siinjuures meenutab V. Kardin lugu vaimulikust, kes, avastanud albumis alasti naise foto, murelikult korrutab: «Patt, patt», — siis aga ikka ja jälle selle õnnetu lehekülje juurde tagasi pöörduv, pomisedes: «Patt...» Nii nagu J. Semjonov ei kujuta just kõige harilikumat Moskva elu, nii on ta oma tegelaste jaoks välja mõelnud ka dialoogid, mis Nagooniat päästvate vastu- luurajate ja diplomaatide suus ei kõla just päris tavalistena. Kõige meelsamini vestlevad raamatu tegelased kultuurist, kirjan- dusest ja kunstist. Seejuures osutuvad nende arusaamad väga vastuolulisteks ja näivseteks. Kord seletab polkovnik Slavin, et «üldrahvuslikkuse idee kui hingesei- sund» on liiga ebamäärane mõiste, teisel jälle leiab, et ainuüksi selle põhjal, kuidas riistad pärast töö lõppu jäetud on, saab kindlaks teha töömehe rahvuse: venelase järel olla eriline, hingestatud korralage- dus. Järgmisel leheküljel aga väidab Sla- vin, et kõiki mingi rahvuse esindajaid ei saa ühe mütsi alla panna.

Eriti sõnaohtralt targutab kirjandusest lisaks Slavinile ta otsene ülemus kindral Konstantinov. Ülimalt tähtsa vastu- luure- operatsiooni ajal teeb talle muret «kir- jandusliku töö teatav devalvatsioon». V. Kardin ironiseerib: «Süžee pinge aina kasvab, kuid kindral muretib endistviisi kirjanduse pärast, kinnitab, et see pole kerge ala; eksimatult, üheainsa värssi järgi tunneb ära Mandelštami luuletuse, tsiteerib Tšehhovit (lühidusest, mis on ande öde), Turgenevit (detailsusest), soovitab lugeda Turgenevi kirju. Ta teab Nietzsche, on lugenud Stirnerit, nõustab «Mosfilmis» ülipõhjalikult tšekistifilmi. Muidu aga on Konstantinov otseselt XIX sajandi inglise kirjanduse asjatundja. Ta lõpetas esialgse töö kõrvalt kaugõppes juriidilise ins- tituudi, väitekirja kirjutamise kõrval aga tegi eksternina ära ka filoloogiatea- duskonna eksamid. Peale selle oli ta väite- kirja «Rahvuslik vabastusliikumine Aaf- rikas ja NATO riikide aktsioonid» oponent ning esitas kraaditaotlejale 47 küsimust. Tööst vabal ajal on Konstantinov jõudnud kadedustäratavalt palju ära teha (pole ju mõeldav, et ta luges kirjandusklassikat, valmistus eksameiks, uuris võrast väite- kirja ja parandas stsenaariumi tööajal). Hämmastaval kombel on Konstantinovi ühendatud erakordne koormatus ja prii- põlve pidava pensionäri lobisemishimu.

Lääne poliitilise kriminulli supermanile püüab J. Semjonov vastu seada mitte liht- salt oskusliku vastu- luuraja, vaid lausa mingi homo universale.»

Küllalt põhjalikult käsitleb V. Kardin dokumentaalsuse probleemi, juhtides muu hulgas tähelepanu kirjaniku enda vastu-

olulistele ütlustele. Ühes intervjuus on J. Semjonov nõrdsinult kummutanud arva- muse, nagu ta üksnes töötleks salaarhiivide materjale, teisel aga on ta väitnud, et kõik kujutatu põhineb otseselt dokumentaal- materjalil. V. Kardin kõrvutab J. Semjo- novi jutustust «TASS on volitatud teata- ma...» V. Bogomolovi romaaniga «Nelja- kümne neljanda augustis...» (e. k. 1979), milles samuti on kasutatud samalaadseid dokumente, ja leiab, et viimases erilme- lised dokumendid viivad teose tegevust edasi, sellal kui J. Semjonovil on nad kõik justkui ühe ja sama inimese kirjutatud, nad ei ärata usaldust, nende funktsio- naalne koormus teoses pole kuigi suur ning mõnegi telegrammi võiks jutustuse uus- trüki rahumeeli välja jätta.

J. Semjonovi teost läbib gastronoomi- line teema. Jutustuse alguses on laual okroška ja salat, finaalis serveritakse õhtusöök malai restoranis. «On võimatu üles lugeda kõike, mida jutustuse kestel nautlevalt süüakse. Ögimise teemaga on dialektiliselt seotud diedi, liigse keha- kaalu kaotamise teema.» Isegi kindral Konstantinov targutab pakutavate küp- siste kalorsuse üle, kartes vara rasva minna ja naisele meelehäärmi valmistada. Seega ei saa J. Semjonovile teha etteheidet, et ta oma tegelased muust maailmast kõr- gemale tõstab. Neil on ka maiseid muresid. Tõsi, need mured on üsna iseäralikud. Ja ka maailm, millesse on paigutatud teose tegelased, on iseäralik, et mitte öelda tehisi- lik. Selle maailma inimesed on oma kaas- maalastest otsekui eraldatud ja näivad juba selle tõttu mingite võõrkehadena.

J. Semjonovi halba keelt ja stiili puudu- tab V. Kardin vaid mõõdamines, lastes enda eest kõnelda raamatust välja kirju- tatud sõnatrustel. Küll aga kurjustab V. Kardin pikalt kirjanduskriitikaga, mis J. Semjonovit üha kiitnud on. Arvustuste sirvimisel nähtub, et J. Semjonovi teoste kohta on aina pruugitud heldimussii- rupa tembitud stampe: «põksub kaasaja pulss», «jutustuse tegevus areneb hoog- salt», «puudutab aktuaalseid küsimusi» jne. «Literaturnaja Gazetas» *Literaadi* varjunime taha pugenud kriitikule hei- dab V. Kardin ette, et see on oma kirju- tises J. Semjonovi puhul välja ladunud heakskiitvate labasuste komplekti, samas aga isalikult noominud V. Pikuli romaani. Ei ole ju raske näha, et lugejamenu taot- ledes kasutavad V. Pikul ja J. Semjonov ühesuguseid võtteid. On üsna ükskõik, kas tegemist on öukonnaintriigide või vaen- lase agentuuri salaseptsustega, kas paljas- tatakse magamistubade saladusi või seks- bisnisi, kas demonstreeritakse suurejoo- nelist vene prassingut või varjulist joo- mingut «Hilioni» ruumides. V. Kardin lõpetab sõnadega: «Tõstmata kätt krimi- naalžanri reeglite, tema võtete ja omapära vastu, ärgem siiski lohutagem end lootu- sega, nagu paikneks see žanr kuskil eks- territoriaalvetes. Karistuse ja õigluse põhimõte, mis on nõukogude kriminulli liikumapaneev idee, sunnib ka kriminaal- teose üle kohut mõistma ilma hinnaalan- dusi ja mõõndusi tegemata; populaarsus ei kuulu süüd pehmdavate asjaolude hulka — muidugi, kui kriitika, täites oma tagasihoidlikku võõrandamatut kohust, üldse peaks süü avastama.»

S. Lebedev

MÕNED FAKTILISED MÄRKUSED

Olev Jõe arvustusest Friedebert Tuglase kirjadevalimikule «Loomingu» k. a. veebruarinumbris võib jääda mulje, nagu oleks Tuglase eluajal trükitis avaldatud ainult üks tema kiri (R. Kamsenile 1906. aastast). Esimene Tuglase kirjade publikatsioon Eestis pärineb siiski 1969. aastast, kui ajakiri «Kultuur ja Elu» avaldas 11. numbris, E. Tubina ooperi «Barbara von Tisenhusen» esietenduse eel «Estonias», kimbu kirju pealkirja all «Kirjad kõnelevad». E. Tubina ja A. Miku kirjavahetusele eelneb ses publikatsioonis katke Fr. Tuglase ja A. Kalda kirjavahetusest «Barbara von Tisenhuseni» kohta, kusjuures üks Tuglase kiri (28. juulist 1938) on avaldatud tervikuna ja teisest (4. novembrist 1923) on katkend. Olev Jõgi on muidu üsna põhjalikus ülevaates Tuglase kirjade olulisematest publikatsioonidest jätnud nimetamata «Loomingu» (1983, nr. 4) ajakirja 60. aastapäeva puhul avaldatud kimbu katkeid Tuglase kirjadest (Barbarusele, Adsonile, Kaldale, Hubelile; analoogiline kimp, trükitud 10 aastat varem «Keeles ja Kirjanduses», on mainitud), mis veelgi suurendab kolmekordselt publitseeritud kirjakatkendite arvu.

Tuglase kirjade varasemate publikatsioonide kohta mainigem veel, et «Valitud kirjades» (lk. 60–61) avaldatud kiri Valmar Adamsile, mille kohta kommentaar ütleb: «Katkendi sellest kirjast on V. Adams avaldanud oma teose «Õhtune valgus»... Tuglast käsitlevas kirjutises», on ilmunud tervikuna varem «Keeles ja Kirjanduses» (1980, nr. 11, lk. 684) koos Johannes Semperi samasisulise kirjaga Adamsile pealkirja all «Tuglas ja Semper Aleksander Blokist Eestis».

Ain Kaalepi artiklis «Friedebert Tuglase hiigelsonett» (Lmg. 1986, nr. 2) väidetakse: «... ei ole loomulikult mingi juhus, et «Marginaalia» sari on moodustatud kas sajast või saja viiekümnest ühikust...». Päris nii see pole. Tõsi, «Marginaalia» 1. (1921) ja 4. (1966) trükk koosnevad sajast ühikust ja 3. trükkis (raamatus «Valik kriitilisi töid», 1959) on 150 marginaali. Kuid 2. trükkis («Kriitika V», 1936) on marginaale täpselt tosina võrra üle saja. Ehk aitab see tähelepanek täiendada pilti Tuglase numbrimaagiast.

A. Heinapuu

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS,
J. KROSS, K. KURG
P. KUUSBERG,
R. PARVE, J. PEEGEL,
L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
E. VETEMAA.

Peatoimetaja
KALLE KURG
tel. 44 07 81

Vastutav sekretär
VALEERIA VILLANDI
tel. 44 07 81

Ilukirjanduse osakond
JAAN KRUUSVALL
MIHKEL MUTT
tel. 44 07 82

Publitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
TOOMAS HAUG
REIN KRUUS
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
Korrektor
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 80

Tehniline toimetaja
VAIKE KANN
Sekretär
AINO TENNOV
tel. 44 13 65

Toimetuse aadress:
200 001, Tallinn, Harju tn. 1,
Kirjastus «Perioodika».
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 30. 04. 1986.
Trükkimisele antud 06. 06. 1986.

Trükkiaarv 21 500.
Ofsetpaber, 60×70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspõognaid 15,57.
MB- 03500.
Tellimise nr. 1752.

EKP Keskkomitee Kirjastuse
trükkikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.
«Looming» nr. 6.
juuni 1986.
Hind 70 kop.

На эстонском языке.
Орган Союза писателей
ЭССР.

«Лoomинг» («Творчество»)
№ 6, июнь 1986.

Адрес редакции: 200 001,
Таллин, ул. Харью, 1,
Издательство «Периодика».
Таллин, Пярну маantee 8.

- 723 J. ÜRT
Luuletusi
- 726 O. KRÜUS
Aeg atra seada
- 767 T. TASA
Luulet tsüklist «Osalinn»
- 771 B. VIIDING
Naised
- 790 M. TALVET
* Ilmavöö kitsaid kirju
* Kummardun üle jt. luuletusi
- 793 V. BEEKMAN
Üldettekanne Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongressile
- 802 P. LIAS
Proosa 1981—1985: inimesekontseptsioon
- 808 A. LANGEMETS
Kaheksanda kümnendi esimese poole eesti luulest
- 815 J. TALVET
Kirjaniku portree tema sünnipäevaks ehk Ain Kaalepi luule ja tarkus
- 824 M. UNT
Vetemaa ja naised
- 829 T. KÄNDLER
Suurte maailm
- 831 S. KIIN
Katse «Korterisse» tungida
- 838 R. TOOTMAA
Must on lumi
- 840 RINGVAADE
- 792 L. NAGEL. Kuus motiivi
(Õli) 1986

Esikaane siseküljel:
A. KESKKÜLA. Vaikelu müüdiga
(Õli) 1986

Tagakaane siseküljel:
J. ELKEN. Kalevipoja põik
(Õli) 1986

LOOMING

ESIMENE POOLAASTA

1986

Toimetuse kolleegium: V. BEEKMAN, V. ILUS, J. KROSS, K. KURG (peatoimetaja),
P. KUUSBERG, R. PARVE, J. PEEGEL, L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO, E. VETEMAA.

LUULETUSED, POEEMID

ALVER, B.:	Lootus	nr. 2	147
	Korallid Emajões	nr. 2	147
	Kaduv käsi	nr. 2	148
	Ainus autor	nr. 4	453
	Monodraama	nr. 4	454
	Paviljon	nr. 4	454
	Värav	nr. 4	455
	Kodu	nr. 4	456
	Elul on väikene hingemaa	nr. 4	457
ILMET, P.:	Tuulteroo	nr. 3	320
	Kõigist kaarist	nr. 3	320
KAREVA, D.:	* Suur Surmaratas läbi rahva veeres	nr. 2	164
	Tunnistaja	nr. 2	164
	* Oleviku käsi hoiab peos	nr. 2	165
	Ei valust me enam räägi	nr. 2	165
	* Maailm on vastus	nr. 2	165
KESAMAA, M.:	Koduvõtmed	nr. 1	3
	Georg Otsaga	nr. 1	4
Klassikaeepost tänapäevakeeles. «Kalevala»	Tõlkinud J. Kaplinski	nr. 5	639
LANGEMETS, A.:	Isa vaim	nr. 2	174
	Hall	nr. 2	175
LEPIK, S.:	Kevadelind	nr. 4	472
LIIVRAND, H.:	* Oleme pärit mullast	nr. 1	56
	* Kui aeg saab täis	nr. 1	56
	* Pea on täna nii tühi	nr. 1	57
	* Sammume metsadest mööda	nr. 1	57
	* Ikka maa on kevadiselt must	nr. 1	57
	* Veel on lämbe	nr. 1	58
LINTROP, A.:	Kodu teeristil	nr. 5	628
	Kirg	nr. 5	629
LUIGE, M.:	Maakuulaja	nr. 5	608
	* Irdhing	nr. 5	608
	* Maapõhjas sügavas	nr. 5	609
	Maaparandaja	nr. 5	609
	* Heaolust võiksid kirjutada	nr. 5	609
	Kõige ilusam surnu	nr. 5	610
	* Jääst vabaks Läänemeri veel nädalateks jääb	nr. 5	610
MERILAAS, K.:	Kas	nr. 3	291
	Armastuse lugu	nr. 3	291
	* Üks paat oli lagedal merel	nr. 3	292
MIHKELSON, E.:	Pöld	nr. 5	605
	* On lapsel täna külm kui toona	nr. 5	606
	* Vast ainult üks meil on see päris hull	nr. 5	606
	* Õhk oli sügisene Maa pruuniks kõrbenud	nr. 5	606
	* Vahel linnas kuulda on ka äikest Mul tundub	nr. 5	607
	* Mäletan see regi sõitis ära Ta põhjas oli õlgi mingeid kompe	nr. 5	607
	* Kesk uduhāmu ilmakatuselt	nr. 5	607
RIMMEL, R.:	Ring läbi aastate: * naisesilmadest saavad kord tähed	nr. 5	602
	* Panen sinusse kasvama poja	nr. 5	602
	Korterivahetus	nr. 5	603
	* Sa oled nagu elu ihkav maa	nr. 5	603
	* Oma mehega jagatud õnn	nr. 5	604
	* Mis on meil, meestel, maises elus vaja	nr. 5	604
SEMENENKO, S.:	Enne talve	nr. 3	331
	Teel	nr. 3	331
	* Ma pole kadunud nõel heinasaos	nr. 3	332
	* Too õdus vana maja seal pärnapuu-alleel	nr. 3	332
	* Kuulake, linlased, mind! Püüdke kinni iga mu sõnal	nr. 3	333
	Tõlkinud J. Sang		
SUISLEPP, H.:	Lapsepõlve lõokeste kaudu	nr. 3	314
	Põllud	nr. 3	314
TASA, T.:	Luulet tsüklist «Osalinn»: * Toruna läbib mu tuba idee	nr. 6	767
	* Minul juba küll	nr. 6	767
	* Kevadeks kasvasid majad tuvidele liiga kõrgeks	nr. 6	767
	* Kaksikümmend aastat hiljem	nr. 6	767
	* Ma olen tänapäeva uuem inimene	nr. 6	768
	Piirud nüüd lähevad	nr. 6	768
	Kiri kirjutusmasinale pärast plahvatust	nr. 6	768
	* Mis on	nr. 6	770
	* Tule	nr. 6	770
	* Lenda lenda linavāstrik	nr. 6	770

TALVET, M.:	* Ilmavöö kitsaid kirju	nr. 6	790
	* Kummardun üle	nr. 6	790
	* Su peost ja juustest	nr. 6	790
	Haikusid	nr. 6	791
	* Nõrk kuukresside	nr. 6	791
TUNGAL, L.:	* Oh kui oleksid ometi endine	nr. 1	6
	* Puud ongi juba paljad igal pool	nr. 1	6
	* Kergetele kirgedele	nr. 1	7
	* Seesama jõud, mis pilvedesse viib su	nr. 1	7
	* Kui muusa seisab ukstel	nr. 1	7
VALGEVENE LUULET:			
OGNETSVET, E.:	Ema, vasta mu hüüdele!	nr. 5	630
KOLAS, J.:	Meie tee	nr. 5	631
BORODULIN, R.:	Meenutus	nr. 5	632
TANK, M.:	* Näidatakse luuletaja maja	nr. 5	633
	<i>Tõlkinud V. Villandi</i>		
OIM, M.:	Uni	nr. 4	475
	* Ümmargune tund	nr. 4	475
	* Tuba keset tormamist	nr. 4	476
	Soojus lõuendil	nr. 4	476
URT, J.:	Silma vaatamisest	nr. 6	723
	* Taksojuht ei halasta	nr. 6	723
	* Tsitaatidega kattub kogu maailm	nr. 6	724
	* väike vapper luuletaja	nr. 6	724
	* Vaim surutud mis toa kitsusesse	nr. 6	724
	* Inimesel mitu nime	nr. 6	724
	* Väiksel poisil seisab meeles	nr. 6	725

ROMAANID, NOVELLID, NÄIDENDID, JUTUSTUSED, MINIATUURID

ANSLAN, V.:	Aruandetund	nr. 3	293
JÕERUUT, J.:	Reisikiri	nr. 2	180
KITZBERG, A.:	Pihitimused	nr. 5	634
	<i>Tõlkinud O. Kuningas</i>		
KRUUS, O.:	Aeg atra seada	nr. 6	726
KRUUSVALL, J.:	Maastik	nr. 2	166
	Maailmad	nr. 2	167
	Üks päev jälle	nr. 2	167
KUUSBERG, P.:	Pärast lumesadu	nr. 4	437
LEHTMETS, T.:	Metsatohter	nr. 5	612
LIIVES, A.:	Ohtlik kevad	nr. 1	9
MACURA, V.:	Jäljed	nr. 4	481
	<i>Tõlkinud K. Tohver</i>		
MIHKELSON, Fr.:	Walge wesiroos mägestiku järwel	nr. 2	149
	Suure ja mühawa mere kaldal	nr. 2	149
MUST, A.:	Majakavahi maja	nr. 3	334
	Paar udupilve lagendiku kohal	nr. 3	337
MÄND, H.:	Novellet toatuhvlitest	nr. 1	52
	Novellet kinnastest	nr. 1	54
PÖDER, R.:	Põgeneja (Uni)	nr. 4	473
POLDMAE, A.:	Valguse vahemehed	nr. 3	316
	Õed Aeglased	nr. 3	318
RUNNEL, H.:	Kuus juttu:		
	Seenel	nr. 2	186
	Kahe kõne	nr. 2	186
	Kuradi kelkimine	nr. 2	186
	Madu	nr. 2	187
	Õnnelikud	nr. 2	187
	Lihtsameelsed	nr. 2	187
SALURI, R.:	Ahasveerust haletsedes	nr. 2	177
SCHMUUL, A.:	Eluelamus	nr. 4	478
TRUU, S.:	Tema elu sakid	nr. 4	458
UNDUSK, J.:	Sina, Tuglas	nr. 2	151
UNT, M.:	Märkmeid kadunud onust	nr. 2	170
VETEMAA, E.:	Tuul Olümposelt tuhka tõi	nr. 5	579
VINT, T.:	Nagu tuvikesed katuserennis	nr. 1	59
	Anton	nr. 3	322

OLUKIRJELDUSED, REISIKIRJAD, MÄLESTUSED, SÕNAVÖTUD, PUBLITSISTIKA

ADAMS, V.:	Tuglast meenutades	nr. 3	384
BEEKMAN, V.:	Üldettekanne Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongressile	nr. 6	793
EELMAE, A.:	Kaks kohtumist:		
	«... nagu liiva tänavale»	nr. 2	223
	«Klassik rajus»	nr. 2	224

HINT, A.:	Siiad Tuglasele	nr. 2	216
	Mu esimese omakirjutatud raamatu lugu	nr. 4	488
JOERUUT, J.:	Tsiviilne hämarik (KL kongressi eel)	nr. 1	96
KAALEP, A.:	Lugejamälestusi	nr. 4	556
KAPLINSKI, J.:	Keel ja mälu	nr. 5	695
KIVIMAA, A.:	Friedebert Tuglas, eurooplane	nr. 3	390
	<i>Tõlkinud P. Saluri</i>		
KROSS, J.:	Metamorfiline Tuglas	nr. 2	272
KRUUSVALL, J.:	Soovide täitumise paik (KL kongressi eel)	nr. 3	366
KÄNDLER, T.:	Suurte maailm	nr. 6	829
KÜNNAPU, V.:	Loovus ja linn	nr. 1	118
	Ruumipoeesia	nr. 4	508
LAHT, U.:	Ado Grenzsteini tagasitulek	nr. 2	218
«Loomingu» ankeet: Isiksus elus ja kirjanduses			
	K. Hallik	nr. 1	86
	H. Trass	nr. 1	89
	J. Allik	nr. 1	90
	P. Tulviste	nr. 1	93
Murdejoonel. NLKP XXVII kongress		nr. 4	435
MUTT, M.:	See, millest avalikult ei räägita (KL kongressi eel)	nr. 3	369
PALGI, D.:	Friedebert Tuglas jalamehena	nr. 2	201
RAUN, V.:	Ühe žanri diskrimineerimisest	nr. 3	417
RUMMO, P.-E.:	Elujuttu Tuglasega	nr. 2	221
SAAR, A.:	Suvepuhkuse ajal	nr. 3	341
	Dialoog iseendaga	nr. 5	646
SANG, J.:	Kirjandushoroskoop 1986 (KL kongressi eel)	nr. 1	101
SIIRAK, E.:	Kuidas ma Tuglasega tuttavaks sain	nr. 3	386
TUGLAS, E.:	Väljavõtteid «Päevikust»	nr. 2	192;
		3	— 373
TUGLAS, Fr.:	Katkeid ja kavandeid	nr. 2	189
TUULIK, Ü.:	Stravinski nina (KL kongressi eel)	nr. 1	98
UNT, M.:	Kolm soovi (KL kongressi eel)	nr. 3	368
VALTON, A.:	Ainus kohtumine	nr. 3	388
	Luule kiituseks (KL kongressi eel)	nr. 4	513
VEIPER, H.:	Tiit Kuusikuga Paul Keresest	nr. 3	359
VIIDING, B.:	Naised	nr. 6	771
VIIDING, L.:	Tuglase lips	nr. 2	217

ARTIKLID

BRONSTEIN, M.:	Majanduslikud otsingud. Saavutused ja probleemid	nr. 1	70
HAIN, J.:	Kunst Tuglase kodus	nr. 2	235
ILOMAKI, H.:	«Nüüdisaegne vaim» ja «irooniline eurooplane»	nr. 5	690
	<i>Tõlkinud H. Niit</i>		
JURENITO, J.:	Märt Laarman 1896—1979	nr. 3	399
JÖGI, O.:	Paul Kuusberg mujaltvaates	nr. 4	536
KAALEP, A.:	Friedebert Tuglase hiigelsonett	nr. 2	227
KAHK, J.:	Ajalooteaduse olemusest ja ajaloo mõistmisest	nr. 4	516
KALDA, M.:	Tuglase eesti kirjandusloo kontseptsioonist	nr. 2	257
KRUUS, R.:	<i>Rossica</i> Tuglase riulitel	nr. 4	528
KULLI, J.:	Noor Linde ja «Noor-Eesti»	nr. 4	548
LANGEMETS, A.:	Kaheksanda kümnendi esimese poole eesti luulest	nr. 6	808
LAPPALAINEN, H.-P.:	<i>Fennica</i> Tuglase riulitel	nr. 2	232
LIAS, P.:	Proosa 1981—1985: inimesekontseptsioon	nr. 6	802
LIIV, T.:	Friedebert Tuglas novellikirjanikuna	nr. 2	265
	Arno Vihalemm luuletajana	nr. 5	684
MIHKELSON, E.:	Tuglase kriitikakunst	nr. 3	407
MURU, K.:	Paul-Eerik Rummo	nr. 1	104
ORAS, A.:	Friedebert Tuglase ilukirjanduslik looming	nr. 2	239
	<i>Katkendid valinud ja saatesõna kirjutanud</i>		
	<i>J. Undusk</i>		
PIHLAK, E.:	Friedebert Tuglas ja Konrad Mägi	nr. 3	393
PINN, V.:	Ekstensiivpedagoogika ja tulevikuharidus	nr. 5	661
PÖLDMAE, A.:	Eesti lastekirjandus 1981—1985	nr. 5	670
RAIG, I.:	Varimajandus	nr. 5	650
SOOSAAR, E.:	Meie tõlkekirjanduse tänane päev	nr. 5	678
TALVET, J.:	Kirjaniku portree tema sünnipäevaks ehk Ain Kaalepi luule ja tarkus	nr. 6	815
UNT, M.:	Vetemaa ja naised	nr. 6	824

KRIITIKA

HINT, M.:	Eesti keele lugu (A. Kask: «Eesti murded ja kirja-keel»)	nr. 3	423
JÖGI, O.:	<i>In epistulis</i> (Fr. Tuglas: «Valik kirju»)	nr. 2	274
	Retro eesti variatsioonid (M. Traat: «Üksi rändan»)	nr. 5	700
KALLAS, T.:	Asub teiste seas (A. Lintrop: «Asuja»)	nr. 1	120
KIIN, S.:	Katse «Korterisse» tungida (E. Mikhelson: «Korter»)	nr. 6	831

KIIS, J.:	Seljaga tundmine (M. Oim: «Väljakuid ja võlvi-käike»)	nr. 1	121
KRUUS, R., LOTMAN, M.:	Tuglas vene keeles ja kommenteeritult (Фр. Туглас: «Небесные всадники»)	nr. 2	279
KÄNDLER, T.:	Teekond Tallinnasse. Reisiarvustus (J. Talvet: «Teekond Hispaaniasse»)	nr. 4	558
LOODUS, R.:	Tartu kunstimuseumi viies kogumik («Tartu Riiklik Kunstimuseum. Kogude teatmik»)	nr. 4	561
PÖLDMÄE, A.:	Unistades täiusest (A. Valton: «Üksildased ajas» II)	nr. 3	419
SANG, J.:	Ikka Paul-Eerikust mõeldes (P.-E. Rummo: «Oo et sädemeid kiljuks mu hing. Valitud luulet 1957—1984»)	nr. 3	421
SARV, T.:	Kasutaja pilguga («Vana Kannel» V. Mustjala regilaulud)	nr. 5	703
SUSI, M.:	Laskemoonata suurtükid (M. Tiks: «Korvpalliromaan»)	nr. 5	698
TOOTMAA, R.:	Must on lumi (M. Kivistik: «Terra incognita»)	nr. 6	838
UIBO, U.:	Kalju Soa, liigne inimene (M. Traat: «Üksi rändan»)	nr. 5	702
UNT, M.:	Kokku pandud («Friedebert Tuglase novelliauhinnaga premeeritud töid. 1981—1985»)	nr. 2	281
VEIDEMANN, R.:	Süsteemanalüütiline läbilõige žanri arengust (P. Lias: «Eesti nõukogude romaan»)	nr. 1	123

RINGVAADE

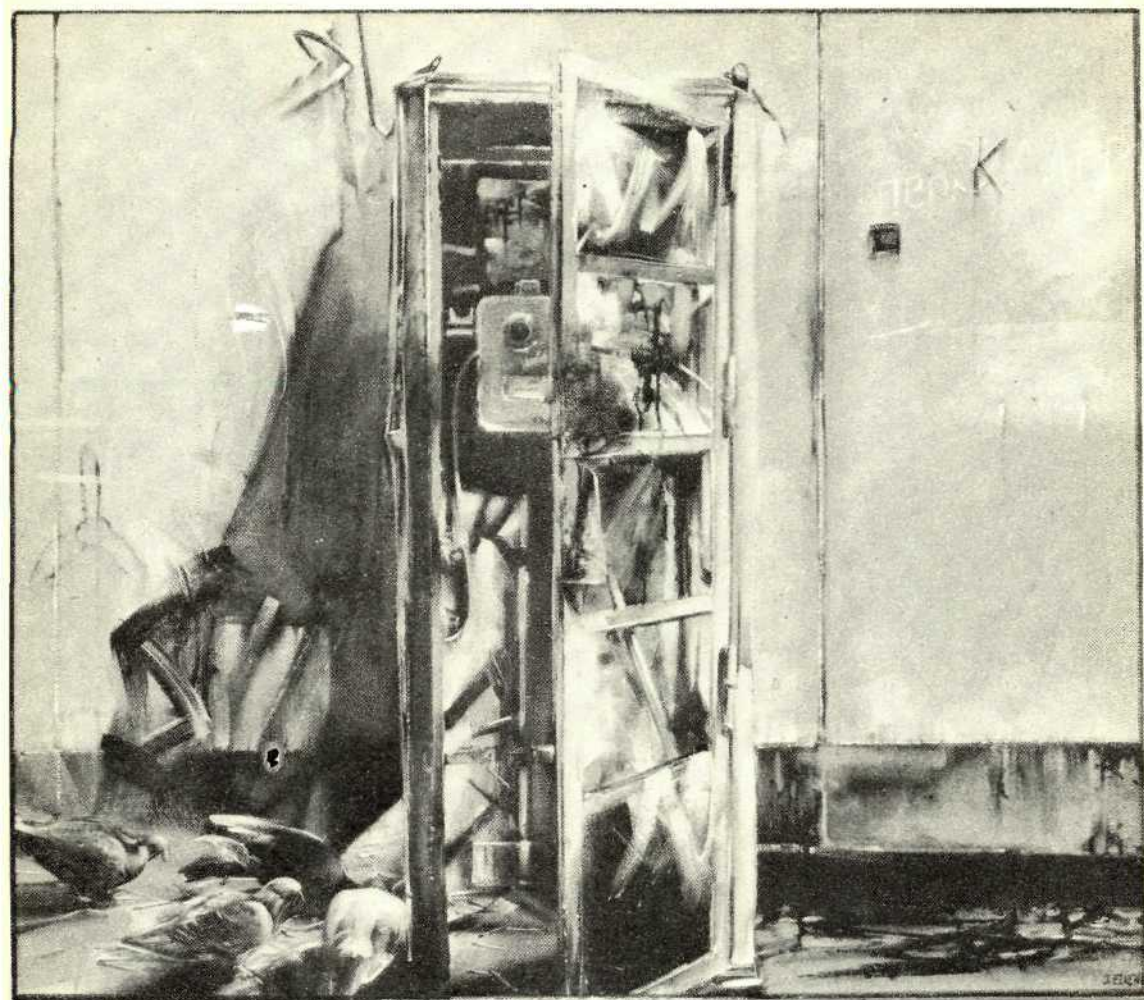
Ajaloolaste kevadseminar	nr. 6	843
Ajaloolaste päevad Tartus	nr. 5	710
Ajalooliste legendide kangelasromantika E. Tubina vokaalloomingus	nr. 1	140
Arhiivide elust	nr. 5	711
Arvustajaist ja arvustusest	nr. 4	566
Friedebert Tuglas ja Soome-Eesti ajaloolaste päevad	nr. 6	846
Friedebert Tuglase novelliauhinna	nr. 2	283
Friedebert Tuglase Seltsi tegevusest	nr. 2	286
Ei mahu aegadesse	nr. 4	567
Gennadi Gerodnik 75	nr. 1	129
Hella Wuolijoe näidendite murtud tiivaga linnud	nr. 6	850
Juhan Käosaarele mõeldes	nr. 4	566
Juubilar oleks ka Endel Tennov	nr. 1	129
Juubilar on Abel Nagelmaa	nr. 5	706
XXIX Kreutzwaldi päevad	nr. 2	284
Kalju Leht 60	nr. 1	130
Kašuubi kirjandus	nr. 5	716
Keskaegsed traditsioonid John Fowlesi loomingus	nr. 1	139
Kriitikaseminar Moskvast	nr. 4	568
Kirjandust ja kino Victor Hugo juubelisuvel	nr. 4	570
Kolleegi juubeliks	nr. 1	128
Kroonikat . . . nr. nr. 1 — 125; 2 — 283; 3 — 427; 4 — 564; 5 — 706; 6 —		840
Kunstiinsituudi XXXII teaduskonverents	nr. 6	842
Leedu kirjanduspreemiad 1985	nr. 3	428
«Loomingu» preemiad	nr. 2	283
Mis sa oled, vastuvõtt?	nr. 3	429
Mõnda Tuglase kodumajast	nr. 2	285
Mõned faktilised märkused	nr. 6	855
Märklauaks Arvo Valton	nr. 1	130
«Oakesest» «Umbjärveni». Heljo Mänd 60	nr. 1	126
Oleg Muti mälestuseks	nr. 4	565
«Oleme igal hommikul ühtviisi alasti...»	nr. 4	569
Ott Kangilaski 1911—1975	nr. 6	847
Ott Ojamaa saab 11. veebruaril 60-aastaseks	nr. 1	127
Poola näitekirjandusest ja teatrist	nr. 5	715
Pudemid Poola kirjanduselust	nr. 5	713
Raamatukogukonverents	nr. 1	135
Raimond Kaugver 60	nr. 1	127
Rootsi kirjaniku ja kirjastaja ajamõtteid	nr. 1	137
«Siuru» õhtu	nr. 6	845
Soome kaudu Euroopasse	nr. 5	707
Sten Karling 80	nr. 4	569
Teaduskonverents	nr. 1	134
Vaatleja ülestähendusi	nr. 1	133
Vaikuse märgi all	nr. 6	841
Valdek Kruusperet meenutades	nr. 3	428
Voldemar Miller — 75	nr. 1	131
«Voprossõ Literaturõ» veergudelt	nr. 6	853
Üliõpilaste diskussioon	nr. 1	136
Õpilasteadurite aastaring	nr. 6	844

NEKROLOOGID

Kersti Merilaas nr. 4 574

ILLUSTRATSIOONID

ALLSALU, E.:	Paul Ariste (Õli)	nr. 5 644
ELKEN, J.:	Kalevipoja põik (Õli)	nr. 6 tagakaane sisekül
KADARIK, M.:	Mälestuste frontoon. Osa (Kips)	nr. 3 tagakaane sisekül
KANGRO-POOL, V.:	Friedebert Tuglase portree (Õli)	nr. 2 esikaane sisekül
KELPMAN, R.:	Päevaaeg (Õli)	nr. 4 tagakaane sisekül
KESKKÜLA, A.:	Vaikelu müüdiga (Õli)	nr. 6 esikaane sisekül
LAARMAN, M.:	Illustratsioon Fr. Tuglase miniatuurile «Kuu» (Linoollõige)	nr. 3 398
LIIMAND, K.:	Kersti Merilaasi portree (Kuivnõel)	nr. 4 esikaane sisekül
MAARAND, T.:	Hukkunud katselenduri Enn Kaarma büst (Pronks)	nr. 1 tagakaane sisekül
MIKOF, M.:	Skulptor (Kips)	nr. 1 esikaane sisekül
MUTSU, M.:	Male (Paul Keres) (Ofort)	nr. 1 85
NAGEL, L.:	Kuus motiivi (Õli)	nr. 6 792
OJAVEER, T.:	Lõikus (Kips, teras)	nr. 3 esikaane sisekül
OKAS, E.:	Friedebert Tuglase portree (Tušš)	nr. 2 226
OKAS, J.:	Maastik VI (Sügavtrükk)	nr. 5 611
	Maastik VII (Sügavtrükk)	nr. 5 611
PALM, H.:	Amfora (Pronks)	nr. 3 330
PALM, J.:	Tuli ja hävingu fragment (Õli)	nr. 4 507
PÖLDROOS, E.:	Jaak Kangilaski portree (Õli)	nr. 5 645
TRIIK, N.:	Friedebert Tuglase portree (Süsi)	nr. 2 188
VALK, H.:	Tuglas maapaos (Tušš).	nr. 2 tagakaane sisekül
VARIK, M.:	Favoriit (Pronks)	nr. 5 tagakaane sisekül
VINT, T.:	Punane ruum (Tušš, guašš)	nr. 4 471
ÜKSINE, M.:	Rändlind (Kolorereitud lito)	nr. 5 esikaane sisekül

JAAN ELKEN. Kalevipoja poik

(Oli) 1986

Looming

53

70 KOP.

78 174